

Софийски университет „Св. Климент Охридски”

Алманах БЪЛГАРСКА УКРАИНИСТИКА

Брой 2

София 2012

ISSN 1314-572X

Редакционен съвет:

доц. д-р Лидия Терзийска (София), доц. д-р Албена Стаменова (София), доц. д-р Олена Чмир (Киев), доц. д-р В. Гешев (София), доц. д-р Маргарита Младенова (София), д-р Райна Камберова (София), гл. ас. Олга Сорока (София), Владимир Колев (София)

Редактори на броя:

Райна Камберова (отговорен редактор)

Владимир Колев

За контакти:

e-mail: info@bgukrainistika.com

На корицата: Олег Шупляк „Мені тринадцятий минало”, 2009, размер 65x48
<http://arts.in.ua/artists/MrOlik/>

Международният стандартен номер за продължаващи издания на Алманаха е ISSN 1314-572X.

Съставителството, редакцията и издаването на Алманах „Българска украинистика“ са част от проекта „Българска виртуална украинистика – част IV“, финансиран от НИД на Софийския университет „Свети Климент Охридски“.

Алманах „Българска украинистика“

Алманахът „Българската украинистика“ е онлайн издание на официалния сайт на профил Украинистика, част от едноименния проект, финансиран от НИД на Софийския университет „Свети Климент Охридски“ и представя веднъж годишно научни публикации в областта на хуманитаристиката, в частност на украинистиката.

Алманахът публикува научни статии, обзори, рецензии на научни издания и информация за научни конференции, както на утвърдени български, украински и чужди учени, така и на студенти-дипломанти и докторанти, представящи цялостни дипломни работи, дисертации или отделни части от тях.

Редакторският екип има за цел да представи новостите в украинистиката и в славистиката, да обедини учените и преподавателите от други области, чиито изследвания могат да попаднат в по-общото поле на украинистиката.

Научна проблематика

Основните проблеми, на които дава публичност и за които създава дискусийна научна среда алманахът, са:

- езиковедски изследвания;
- литературоведски изследвания;
- фолклористични и етнографски изследвания;
- исторически изследвания;
- социологически и културоложки изследвания;

Рубрики

“Българска украинистика” ще представя материали, подредени в следните рубрики, които могат да не се появяват във всеки брой:

- Статии
- Проекти
- Обзори и рецензии
- Защитени дипломни работи, дисертации и тези
- Личности, събития и кариери

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи.....	7
Литературознание:	
<i>Сніжана Жигун</i> – «НА МЕЖІ ДВОХ ДІБ НЕМИНУЧЕ З’ЯВЛЯЮТЬСЯ ЛЮДИ, ЩО ЗАВИСАЮТЬ ЯКРАЗ НА ГРАНІ...» (В. ПІДМОГИЛЬНИЙ): ОСМИСЛЕННЯ «НОВОГО» ЧАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1920-Х РОКІВ.....	9
<i>Владимир Колев</i> – ДОВЖЕНКОВИЯТ КАРНАВАЛ И МЯСТОТО НА МАРГИНАЛНИЯ ЧОВЕК СЛЕД НЕГО.....	21
<i>Katerina Chernyavska</i> – A SHORT HISTORY OF TRACTORS IN UKRAINIAN BY MARINA LEWYSCA: DISCOVERY OF UKRAINE FROM THE WESTERN PERSPECTIVE.....	41
Езикознание:	
<i>Павлина Мартинова-Иванова</i> – МИНАЛИТЕ СТРАДАТЕЛНИ ПРИЧАСТИЯ ОТ НЕПРЕХОДНИ ГЛАГОЛИ В УКРАИНСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.....	57
<i>Райна Камберова</i> – ЗА ПРЕДАВАНЕТО НА НАИМЕНОВАНИЯТА НА НЯКОИ УКРАИНСКИ ГРАДОВЕ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК.....	70
<i>Володимир Пілецький</i> – ЩЕ РАЗ ПРО ТЯГЛІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНОТВОРЧИХ ТРАДИЦІЙ (термінотворча діяльність Василя Сімовича і сучасність).....	79
Фолклористика:	
<i>Ірина Грищенко</i> – ЛАТЕРАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ ТРІКСТЕРА У ФОЛЬКЛОРНИХ КАЗКАХ-АНЕКДОТАХ ПРО ПОШЕХОНЦІВ.....	85
<i>Олена Івановська</i> – ФОЛЬКЛОР ЯК СУБ’ЄКТНО-ОБРАЗНА СИСТЕМА.....	91
<i>Таня Манатова</i> – ОПИТ ЗА ПРЕГЛЕД НА ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ БЪЛГАРСКА ПРОБЛЕМАТИКА И БЪЛГАРО-УКРАИНСКИ ПАРАЛЕЛИ В ОБЛАСТТА НА ЕТНОЛОГИЯТА, ЕТНОГРАФИЯТА И ФОЛКЛОРИСТИКАТА, ПРОВЕДЕНИ В УКРАЇНА И БЪЛГАРИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК.....	98
<i>Валентина Панталієнко</i> – УКРАЇНСЬКА МУЗИЧНА КУЛЬТУРА ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ.....	118

История:

Валерій Власенко – З ІСТОРІЇ ВСТАНОВЛЕННЯ ПАМ’ЯТНИКА М. ДРАГОМАНОВУ В СОФІЇ.....	126
--	-----

Методика:

Леся Пілецька – З ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ БОГДАНА ЛЕПКОГО В КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	136
--	-----

Защитени дипломни работи:

Деница Митева – ДИФУЗИЯ НА ПРОСТРАНСТВОТО В РОМАНИТЕ НА ЮРИЙ АНДРУХОВИЧ „МОСКОВИАДА” И ИРЖИ КРАТОХВИЛ „ЛЯГАЙ ДОЛУ, ЗВЯР!”.....	156
--	-----

Студентски разработки:

Имелда Владева – БЪЛГАРСКОТО СРАВНИТЕЛНО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ В ТРУДОВЕТЕ НА ПРОФЕСОР ИВАН ШИШМАНОВ	174
---	-----

Стефан Иванов – ПРОФ. ИВАН ШИШМАНОВ – ПРЕДСТАВИТЕЛ НА ПОЗИТИВИЗМА В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОПИС	181
--	-----

Михаела Касърова – ЖИЗНЕНИЯТ ПЪТ НА МАРИН ДРИНОВ (1838 – 1906)	187
--	-----

Рецензии, съобщения:

Олга Сорока – „ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ“ НА УКРАИНСКИ, ЗА УКРАИНЦИ, ОТ УКРАИНЕЦ!.....	198
--	-----

Личности:

Ольга Сорока – ІЛАРІОН СЕМЕНОВИЧ СВЄНЦІЦЬКИЙ – ПРОФЕСОР КАФЕДРИ СЛОВ’ЯНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.....	200
--	-----

Олга Сорока – МИКОЛА ДЕМЯНОВИЧ МАЛЯРЧУК.....	211
--	-----

Годишнини:

Райна Камберова – ВАЛЕНТИНА ДРАГУЛЕВА НА 75 ГОДИНИ.....	212
---	-----

Ольга Сорока – ВІТАЄМО УКРАЇНСЬКУ БОЛГАРИСТКУ ОЛЕНУ РОМАНІВНУ ЧМИР!..... **214**

*Албена Стаменова, Павлина Мартинова-Иванова – ПЕТНАДЕСЕТ ГОДИНИ УКРАИНСКА
ФИЛОЛОГИЯ В СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”.....* **215**

УВОДНИ ДУМИ

С удоволствие представяме на Вашето внимание брой № 2 на алманах „Българска украинистика“. Настоящият брой съдържа 17 научни статии и 4 съобщения (общо 222 стр.) в областта на литературознанието, езикознанието, фолкористиката, историята, методиката на преподаването на украинска литература. Публикуваните текстове са научни статии, части от защитени дипломни работи, студентски разработки, съобщения, рецензии и са представени на три езика – български, украински и английски. Текстовете във всички рубрики на алманаха са собственост на техните автори и се публикуват само и единствено с тяхно съгласие. Авторите носят отговорност за решаването на въпроси за авторските права в случаи на предишни публикации на този текст по отношение на други техни издатели.

Както може да се види от съдържанието, настоящият брой успя да обедини изследвания на утвърдени украински и български учени, на млади колеги и студенти, като по този начин предоставя възможност на широк кръг читатели да се запознаят с най-новите проучвания в областта на украинско-българското културно и научно взаимодействие.

Раздел „Литературознание“ продължава добрия тон от предходния брой. Статиите на Снежана Жигун, Владимир Колев и Катерина Чернявска представят три различни литературни гледни точки.

Раздел „Езикознание“ е с по-малък обем от този в предишния брой, но се надяваме, че ще е също толкова интересен за читателите. В него можете да намерите разработките на Павлина Мартинова-Иванова, които са част от бъдещия ѝ дисертационен труд, представянето на някои наболели въпроси при предаването на украински топоними на български език от Райна Камберова и изследването на проблемите на украинското терминообразуване от Володимир Пилецки.

Изключително силна във втория брой на Алманаха е фолклористичната секция. В нея Ирина Гришченко, Олена Ивановска, Таня Матанова и Валентина Панталиенко разкриват части от историята, проблемите и характеристиките на украинския фолклор, а също така и от историята на етнографските връзки между Украйна и България.

В този брой открихме две нови секции, които се надяваме да продължим и по-нататък, а именно „История“ и „Методика“. В раздел „История“ статията на Валерий Власенко от Сумския университет допринася за различния и научен поглед към живота на украинската диаспора в България, а в раздел „Методика“ Леся Пилецка представя задачите на учебния процес при обучението по украинска литература.

Сред защитените дипломни работи можете да откриете текста на Деница Митева, която публикува втората част от съпоставителното си изследване върху украинската и полската съвременна литература. За нас е удоволствие да дадем поле за научна изява на трима студенти-историци – Стефан Иванов, Имелда Владева и Михаела Касърова. Те прочетоха докладите си на кръглата маса под надслов „Българско-украински и украинско-български културни връзки в миналото и днес“, която беше част от мероприятията по отбелязването на годишнината на профил „Украинистика“ тази година.

Олга Сорока излага интересни факти за живота и научното наследство на украинисти и българисти, предлага на вниманието на читателите кратка анотация на първата история на България на украински, написана от украинец. Отбелязани са юбилеите на нашите колеги – Олена Чмир и Валентина Драгулева.

Броят завършва със статията на Албена Стаменова в съавторство с Павлина Мартинова-Иванова, което не е случайно. Текстът е посветен на 15-годишнината от създаването на профил „Украинистика“ и именно с този текст бихме искали да затворим броя, тъй като той ни напомня, че все пак началото не беше много далече, но вече можем да се радваме от постигнатото.

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

«НА МЕЖІ ДВОХ ДІБ НЕМИНУЧЕ З'ЯВЛЯЮТЬСЯ ЛЮДИ, ЩО ЗАВИСАЮТЬ ЯКРАЗ НА ГРАНІ...» (В. ПІДМОГИЛЬНИЙ): ОСМИСЛЕННЯ «НОВОГО» ЧАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1920-Х РОКІВ

Сніжана Жигун

Annotation: The article “It is inevitable that at the border of two epochs some persons appear who hang up just at the edge...” (V. Pidmohylny): comprehension of the 'new' time in Ukrainian literature in the second decade of the last century” deals with peculiarity of comprehension of the 'new' time and its influence upon artistic world of the works by writers of neo-realistic (“Lanka”) and neo-romantic (VAPLite) trends. It is shown that aspiration of the “Lanka” members to connect the broken course of time explains their attention to the heredity violation between the past and the present while inspired by revolution neo-romantics paid their attention to the “new” time, sometimes appealing to the legendary past and the light future. Sense of absolute time novelty provoked in the works of neo-romantics a striving for full renovation of artistic means, it in particular resulted in the experiments with time in inherent world of the works.

Key words: “new” time, “Lanka”, VAPLite.

Перша декада ХХ століття в історії України була позначена значними історичними зрушеннями: у ході I Світової війни руйнується монархічний устрій Російської імперії і Україна після кількох століть отримує національно-культурну автономію, а відтак і незалежність, яку змушена захищати у війні з більшовиками. За три роки останні підкорюють усю її територію, запровадивши нові ідеологічні порядки. Швидкий перебіг часу десятиріччя 1914-1924 рр., густо насиченого подіями, у свідомості людей не міг не викликати контрасту, порівняно з повільним плином років ХІХ століття. Крім того, й характер зрушень, що відбулися в суспільстві за більшовиків (переоцінка економічних, політичних, суспільних, моральних цінностей), спонукала оцінювати сучасність як докорінно нову.

Водночас, відчуття зрушеного часу посилюється реформами календаря і годинникового циклу: 28.02.1918 року уряд УНР приймає рішення про перехід на Григоріанський календар, більшовики запроваджують паралельне до нього літочислення від року революції (яке частково збереглося аж до 1991 року і було покладене в основу наукових періодизацій, що поділяли розвиток певних знань на «дожовтневий» і «післяжовтневий» період, надаючи перевагу останньому), а також прагнуть підкорити часолік виробничим потребам, запроваджуючи 1929 року безперервний п'ятиденний робочий тиждень та зміщуючи години, не зважаючи на сонячний цикл. «Щоденники» С. Єфремова фіксують сприйняття цих заходів людьми старшого покоління: «...нарешті вертаємось до сонця. Власне, маніпуляції з годинником – це була єдина реформа, що блискуче й безперечно удавалась большевикам. Та й крутили ж стрілкою ці новітні Ісуси Навіні! (...) Свого годинника я ні разу не перекручував і жив увесь час по сонцю. І виходить, що таки переміг. Якщо це символ, то дуже добрий: думаю, що так само пооппадають і інші дурниці і переможе той, хто на своєму встоїть, не подаючись перед модними гаслами» (Єфремов 1997: 102). Однак, такі настрої були характерні людям, що прожили значну частину життя у дореволюційні часи, сформувавши тоді свої цінності і погляди. Молоді ж люди прагли осмислити сучасність у нових параметрах.

Ідеологічна оцінка часу накладала свій відбиток навіть на географію: з 1919 року більшовики використовують захоплений Харків як столицю УРСР, що дало змогу розпочати діяльність більшості установ «з нуля», оновивши таким чином кадровий склад. У той же час Київ оцінювався як належний буржуазному минулому. Ці настрої можна проілюструвати спогадами письменника Ю. Смолича «Харків – тодішня столиця України – був пролетарським центром України, а Київ – колишній одвічний стольний град – уважався в ті роки осердям українського міщанства; тож і ми всі, харків'яни, якщо не почували, сказати б, класової ворожості до киян, то дивилися на них принаймні зверхньо, зневажливо» (Смолич 1986: 31). Ця заувага була потрібною, не лише для того, щоб продемонструвати тотальне занулення часу і розгляд його в аксіологічній площині, але й щоб увиразнити своєрідність взаємин двох знакових літературних організацій тих часів – «Ланки» і «ВАПЛіте».

Київська «Ланка» була утворена 1924 року, виокремленням з «Асоціації письменників», що у свій час об'єднала усі літературні сили Києва перед приїздом харківського «Гарту» (літературної організації робітничих поетів). Згодом, під тиском обставин «Ланка» змушена була розширити свої лави, змінивши назву на МАРС (Майстерня революційного слова). 1929 року організація була ліквідована. «Ланка» об'єднала прозаїків Валер'яна

Підмогильного, Бориса Антоненка-Давидовича, Григорія Косинку, Марію Галич та поетів Євгена Плужника і Тодося Осьмачку. Назву організації дало прагнення письменників «заповнити зяючу прогалину, що утворилася в українській літературі після великих катаклізмів, і всім разом стати ланкою в розірваному ретязі» (Антоненко-Давидович 1969: 159) часу. Ланчани не сприймали тогочасного переконання, що нова доба немає іншого підґрунтя, окрім революції, вважаючи її не основоположним чинником, а одним з етапів розвитку. Це вплинуло і на ставлення ланчан до попередників на літературній ниві: їх еднають близькі стосунки із письменниками старшого покоління С. Васильченком, В. Стефаником, братами Єфремовими, А. Кримським, що уособлювали дореволюційну епоху.

Натомість харківська ВАПЛіте, що виокремлюється з «Гарту», об'єднує митців (Микола Хвильовий, Михайло Яловий, Микола Куліш, Юрій Яновський, Майк Йогансен, Володимир Сосюра), натхнених революційною ідеєю, переконаних у винятковій новизні світу, що будувався на їхніх очах. Вони прагли докорінно змінити літературу, поставивши її на службу новому пролетарському мистецтву. Тому вони принципово відкидали набутки попередньої літературної традиції, стверджуючи: «А зав'язки-розв'язки так від мене й не дочекаєтесь. Бо зав'язка – Жовтень, а розв'язка – соняшний вік, і до нього йдемо» (Хвильовий 1995: 65).

Теоретик дослідження питання часу в художньому творі Д. Ліхачов наголошував на різниці, що існує між вивченням поглядів автора на час і вивченням часу художнього твору, припускаючи, що взаємовідношення між ними можуть становити окремий інтерес для дослідження (Ліхачов 1968: 78). З'ясування такого взаємовідношення є одним з методологічних принципів пропонованої статті. Мета її – висвітлити осмислення тих докорінно нових суспільних змін, які становили недавнє минуле та сучасність українських митців 1920-х років, а також унаочнити зв'язок між внутрішнім, світоглядним сприйняттям часу і формування художнього світу неореалізму та неоромантизму.

Характерно, що митці обох організацій упродовж 1920-30-х років осмислювали сучасність, їх не вабили минулі віки, які були витоками тогочасних подій, чи міфічні сюжети, що допомогли б завуалювати конфлікти доби. Однак часові параметри цілком різні. Почнімо з того, що як письменники-неоромантики, так і неореалісти зберігають структуру часу, характерну для відповідних стилів XIX століття. Як доводить Л. Ушкалов, в українському реалізмі вона відповідала зламу – відміні кріпацтва, в наслідок якого з'явилося багато «непривітаних» людей, тих, що опинилися за межею нормального існування (Ушкалов 2012: 36), відповідно у неореалізмі цей злам був пов'язаний із революцією, яка зруйнувала стабільність і

передбачуваність життя. Натомість романтики, як відомо, намагалися «побачити у минулому майбутнє народу, ... тому в тріаді минуле-теперішнє-майбутнє сучасність є хистким перехідним місточком від минулого «золотого віку» до майбутнього «золотого віку» (Копистянська 2005: 253). У цьому ключі варто інтерпретувати часті згадки про історичне минуле України: «...і я пригадую, що попереду мене стелеться великий життєвий шлях. Він починається десь у минулих віках і шкутильгає осінньою елегією через шведські могили...» (Хвильовий 1995: 256). На відміну від неореалістів, у яких структура часу є бінарною: минуле й теперішнє, у неоромантиків вона є тріадою. Майбутнє постає в утопічних (Загірна комуна М. Хвильового) чи фантастичних (рамковий текст «Майстра корабля» Ю. Яновського) топосах.

Історично зумовлене буття, що стало центром уваги митців «Ланки» й ВАПЛіте, вплинуло на формування сюжетної моделі. Сама тогочасна дійсність визначила обов'язковий, за Ю. Лотманом (Лотман 1998), елемент сюжету – семантичне поле, поділене на дві взаємодоповнюючі підмножини, межа між якими однак не співпадає. Для неореалістів цією межею стали війна й революція, відповідно «минуле» характеризується стабільністю, сталими моральними орієнтирами та цінностями, серед яких багато важать родові зв'язки. Натомість «сучасне» – дезорганізоване війнами, голодом, розрухом, де нівельовано гуманістичні ідеали і раціональність, постає як хаос. Це яскраво демонструє повість Б. Антоненка-Давидовича «Смерть», герой якої Кость Горобенко намагається пристосуватися до нового життя. Але стати справжнім комуністом йому заважає минуле: його участь у національно-визвольних змаганнях, дореволюційні батьківські статки, гімназійна освіта і пам'ять про наречену. І хоч він щиро прагне розбудовувати нові часи, він не може позбутися відчуття ідилічності минулого: «Вони [журнали – С.Ж.] асоціювали з безліччю днів, таких затишних і запашних. Ці журнали немов щоденник. Наївні, трохи дурнуваті, але такі прості, такі близькі, такі свої, як те все, що було, що вже ніколи, ніколи не вернеться. На такі ж самі малюнки дивився покійний батько, дивилась мати, що невідомо де тепер, як і чому живе ще й досі, дивився, нарешті, він сам. Дивився тоді, коли амплітуда життя вимірювалась гімназійним табелем, коли життя бігло певно, безтурботно й весело, як санки після пороші...» (Антоненко-Давидович 1999-А: 78). Революція мимохіть асоціюється героєві зі стихійним лихом – повинню, що змела на своєму шляху не лише унормованість минулого життя, але й усі його цінності. Нівелювання їх боляче переживає герой і це розвиває у нього страх перед часом: він боїться, що якби Надя не померла, їхня любов зміліла б, адже у нових умовах вона була б «баластом», «безпартійною сволоччю». Минуле стає важливою характеристикою героїв і простору: Славіна – колишня вчителька, Радченко «з

колишніх боротьбистів», Борисенко – «колишній лев міських панночок», Ханов – «колишній директор», «колишній просторий купецький дім», «залізні поруччя колишнього готелю», навіть «колишня тітка» (виділення моє – С.Ж.). Але, на відміну від будівель, люди набувають нового статусу лише перейшовши страхітливу межу: «Життя, нове життя, Костю, купується кров'ю, добувається смертю. Це новий суворий закон, якого не обійти» (Антоненко-Давидович 1999-А: 172), «Ти мусиш, Костю, стріляти в позавчорашнього самого себе!» (Антоненко-Давидович 1999-А: 167). Якщо у минулі віки здобуття нового життя через смерть асоціювалося з жертвою Ісуса Христа, то у більшовицькі часи йдеться про криваву кругову поруку: нове життя Горобенко здобуває собі, беручи участь у розстрілі заручників. Таким чином, боротьба Правди й Кривди у новітні часи завершується поразкою першої.

Старий і новий час постають уособленими у героях оповідання «Іван Босий» В. Підмогильного. Титульний герой репрезентує релігійну свідомість і пов'язані з нею традиційні уявлення про життя, мораль, цінності, у параметрах яких революція є злочином і гріхом: «... Я бачив пограбовані церкви, роздерті ризи. Закаляні чаші, прострелені ікони. І ніде я не знайшов слова Божого, не натрапив на його святий образ» (Підмогильний 1991: 132), «І перед ними поставали гріхи, що кожен їх мав, бо кожен привласнив чуже й зійшов із шляху, яким досі йшов був» (Підмогильний 1991: 132). Його опонент – начміліції має завдання ліквідувати його, як підбурювача до повстань. І якщо Іван Босий стає пророком, почувши слово Боже, то мандат начміліції дає сама смерть: «він, що рубав був шаблею людей, що брав був участь у масових розстрілах...» (Підмогильний 1991: 137).

Старий світ зазнає поразки і в оповіданні «Тук-тук» Б. Антоненка-Давидовича: його героєві – Василю Григоровичу Гусятинському – ніяк не вдається при звичаїтись до нового життя: ані до нових умов праці, ані до нових обставин побуту своєї родини і врешті-решт він гине у глухому завулку; усталеність його життя було порушено «коли впав на пішохід з телеграфу двохголовий орел і розбився на друзки, коли злазили по місту з п'єдесталів чавунні царі, міністри й діячі» (Антоненко-Давидович 1999-А: 248). Героїня В. Підмогильного Велєдницька – донька царського сенатора, а в новий час жебрачка, божеволіє, а дізнавшись, що покращення побуту трудящих здійснюватиметься за рахунок її кімнатки, помирає у нападі. Так, новітній час постає у цих творах бездушним, дегуманізованим і безглуздим.

У художньому світі творів неореалізму час зазвичай утворює складну єдність історично-біографічного та побутового. Життя героїв визначають конкретні історичні події: І Світова війна, громадянська, встановлення більшовицької влади, що руйнують усталений лад

життя і змушують героїв вирушати у світи, голодувати чи поневірятися. Водночас, розрив нормального перебігу часу викликає не повновладдя випадку, а найчастіше заперечує лінійність руху: герої втрачають мету існування, рухаючись у своїх буднях по колу чи хаотично.

Внутрішній світ оповідань В. Підмогильного «Військовий літун», «Історія пані Ївги», «Сонце сходить» визначений історичним часом. Війна змусила Сергія Данченка залишити батькову садибу і стати військовим літуном, в той час як у лихолітті зруйнувалася його родина. Революція 1905 року змушує пані Ївгу переглянути свої погляди на користь соціалізму, відмовитись від поміщицького життя, однак «соціалізм на багнетах» позбавляє її навіть скромного помешкання. Будні Володимира Петровича також визначені втратою посади директора гімназії через політичні зміни. Однак домінантним часом є побутовий: у світі цих оповідань існують лише приватні події з життя героїв: спогади, мрії, роздуми, кохання, зради, дозвілля, господарчі клопоти – все що не підлягає публічному звіту. Побутовий час цих і інших творів неореалізму вступає в протиріччя з публічністю доби, що разом із приватною власністю відмінила й приватність.

Еволюція неореалізму викликала розходження цих тенденцій у пізнішій великій прозі: Б. Антоненко-Давидович посилює увагу до історичного часу («Січ-мати»), а В. Підмогильний і Є. Плужник – до побутового («Місто», «Невеличка драма» В. Підмогильного, «Недуга» Є. Плужника). Увага до останнього нейтралізує оцінку сучасності, акцент зміщується на психологію героя, його становлення, а це актуально у всі часи. І навіть більше – образ часу в романах стає менш гнітючим, осмислюючи руйнування патріархального суспільства, автори знаходять у цьому й свої позитиви (наприклад, емансипація жінок).

Якщо для неореалістів кордоном у семантичному полі сюжету була війна й революція, то для неоромантиків жовтнева революція і боротьба за перемогу соціалізму стає однією з підмножин, на противагу – буденності 1920-х. Вир боротьби отримує героїчне і романтичне висвітлення, тоді як час по ньому розчаровує: герої не можуть знайти у ньому собі місця, а головне – їх вражає й гнітить нівеляція революційних цінностей, комерціалізація побуту, зміщаннявання. Тому зображувана дійсність постає у різкому контрасті з нещодавніми подіями: «Наприклад: на цій вулиці, на цім місці – тут тепер міщани проходять, провозять свині з околиці – гурток матросів умирав у нерівній боротьбі з ворогами...» (Хвильовий 1995: 48). Боротьба за соціальну рівність прирівнюється авторами до багатовікової визвольної боротьби українців, ставить в один ряд з козаччиною, натомість ті сторінки української історії, що засвідчують помірний розвиток суспільно-економічних відносин для неоромантиків є неактуальними,

ваплітянам цілковито чужа сталість XIX століття.

Революція у неоромантичних творах має яскраво позитивне наświetлення: «Так, він знає цей голос, це сімнадцятого року, голос сімнадцятого року, голос молодії, бадьорої, червінькової революції, тривожної радості» (Хвильовий 1995: 50), адже, на переконання неоромантиків, вона перетворювала маленьких людей на «муралів революції» (М. Хвильовий), що тягнуть «соняшну вагу, щоб висушити болото» (Хвильовий 1995: 64). І навіть більше – революція стає категорією етики й пізнання: «вся правда – то ціла революція» (Хвильовий 1995: 65). При цьому, якщо неореалісти чітко розрізняють лютневу революцію, що спричинила в Україні національне відродження, і жовтневу, що нівелювала його; то для неоромантиків цінна революція як явище активної боротьби. Тому редактор Карк (з однойменної новели М. Хвильового) береже статуетку з редакції газети 1917 року, яка навіває йому спогади, і дратується НЕПом. Комерціалізація життя сприймається Карком настільки гостро, що у 1922 році (тобто лише після двох років мирних буднів), революція вже стала для нього старовиною!

Однак революційні часи постають у творах ваплітян, відповідно до естетики романтизму, контрастно: якщо у ранніх творах вони насичені жертвними вчинками («Туз і перстень» Ю. Яновського, «Ленінська картка» М. Йогансена), перемогами самого себе («Роман Ма», «Історія попільниці» Ю. Яновського), то згодом сповнюються злочинами («Я (романтика)», «Мати», «Наречений» М. Хвильового). І якщо самопожертва оспівується митцями, то пожертва іншими осуджується як злочин проти людяності. Як зазначає В. Агеєва, «прекрасна загірна комуна для Хвильового завжди була ідеалом гуманізму, романтичною гармонійною світобудовою, де все — заради людини. (...) І непростий гріх героя "Я" — цей апофеоз злочинної антигуманності — не міг наблизити прекрасну легкосиню даль вимріяного майбутнього» (Агеєва 1995: 17). Проте, це гірке прозріння, що зближує неоромантиків із неореалістами прийде не відразу.

Натомість, нові часи у творах ваплітян часто легендаризувалися. Скажімо, у «Байгороді» дія розвивається у страсний тиждень і загин героя у великодню ніч, що рятував життя суперників і приніс перемогу місту, асоціюється із жертвою Христа. При цьому новий месія входить у конфлікт з традиційним світосприйняттям: його вигнано з церкви за агітацію під час служби, але перемога в бою завдяки самопожертві демонструє, що автор ставить останню вище за міщанське поклоніння старим богам.

У новелі «Із Вариної біографії» М. Хвильового трансформовано Біблійний сюжет про народження Ісуса. Героїня твору Варвара під час військових дій народжує у стайні,

сповиває немовля в яслах, і новонароджена дитина усвідомлюється як месія (як відродження життя). Цікаву художню знахідку підказала М. Хвильовому назва рідного міста – Богодухів, де він поселяє Варю, чим поглиблюється зв'язок тексту з легендою, «духом» у творі стає нова ідеологія. Але сон, який сниться Варі, поглиблює зміст сюжету: партизани, відступаючи, забрали дитину (як «сключительний» «гражданський случай»), а матір залишили. Так Хвильовий застерігає від перетворення комунізму на нову релігію, де ідея важливіша за людину.

Зображення мирних буднів також має суттєві відмінності. Для неоромантиків мирний час – своєрідний іспит «героїчними буднями», який не складають більшість героїв («Редактор Карк», «Синій листопад», «Повість про санаторійну зону» М. Хвильового), розчаровуючись пануванням «хама» («Свиня» М. Хвильового), тому для частини героїв будні постають як «героїчне терпіння» («Силуети» М. Хвильового). Лише у небагатьох творах сучасне сповнене пригод і героїчних (останні епізоди «Вершників» Ю. Яновського) чи творчих («Майстер корабля» Ю. Яновського) звершень. Характерно, що герої неоромантиків зазвичай оцінюють двадцять років як зраду революції, натомість ліві авангардисти бачили у них героїку індустріалізації, як гідне продовження революційної боротьби.

Якщо неореалісти відверто шкодують про кожне зруйноване життя, то у неоромантиків, окрім жалю, відчувається переконання, що страчене життя – це вічний закон дороги у майбутнє. Це яскраво демонструє новела «Елегія». Назву їй дав жанр медитативної лірики, провідним мотивом якої є сум за швидкоплинністю життя. Саме ця тема проминальності – осердя новели М. Хвильового, її підкреслено й епіграфом з Шевченка: «Минають дні, минають ночі...». У новелі немає стрункого сюжету: кілька одноманітних днів з життя старого газетяра та його смерть. Але ці скупі фабульні вузли оповиті образами плинності часу та тлінності. І обрана тема набуває звучання філософської покори перед вищими законами буття. Характерно, що у цей час жанр елегії дещо трансформується: у неї проникають громадянські мотиви: сум за життям, зруйнованим революцією та громадянською війною (напр., «Майже елегія» Ю. Клена, творчість російських поетів). Проте М. Хвильовий розробляє класичну елегію: невідомо ким був колись його старий газетяр, він мислиться понад історичним часом, і проминальність життя розглядається як невідворотній закон, що стосується усіх людей без винятку: «А з південного бігуна, з Австралії, грізними колонами ще насувались молоді дні, і відступали – місяці, роки, тисячоліття в глуху безвість минулого. Старий газетяр це знав. Тільки не хотів знати!...» (Хвильовий 1995: 212). Старий газетяр у новелі гине не через соціальну невлаштованість свого життя, а поступаючись місцем молодшим.

Надчасовістю пронизана і повість «Байгород». Попри те, що основою сюжету стали цілком реальні події громадянської війни, ім'я героя – Кіхана, що пов'язує його із традиційним образом Дона з Ламанчі; мотив минулості життя («Минула вже давно та весна, пройшло за весною літо й згоріло; і чимало інших літ виростало на тій землі, щоб пов'янути, квітло, щоб одквітнути, і жило, щоб ізгинути» (Яновський 1982: 65)) та часті поновлення, здійснювані образами минулих епох (лицарства та первісних часів) роблять проблематику повісті вічною: вона перестає бути історією громадянської війни, постаючи історією про молодечу любов і жертвність.

Все це демонструє прагнення неоромантиків розглядати свою сучасність з перспективи століть, бачити у історіях життя сучасників початок легенди: «...наші нащадки, перелистуючи жовті, струхлявілі сторінки історії, скажуть тільки: «Вони були велетні!»... (Яновський 1982: 81).

Внутрішній світ неоромантизму демонструє складнішу часову організацію, ніж у неореалізмі. Поруч із історично-біографічним та побутовим часом, які також мають свою вагу, присутній авантюрно-біографічний та інтенціальний. Історично-біографічний час має приблизно ті самі характеристики, що й у творах неореалістів, а ось побутовий час, у якому живе частина героїв, отримує негативне насвітлення («На глухім шляху», «Завулок» М. Хвильовий). Авантюрно-біографічний формує сприйняття революції і війни як можливості виявити надзвичайні особисті якості: відвагу, жертвність, самоконтроль тощо.

Однак найхарактернішою особливістю часової організації художніх творів ваплітян є поява так званого інтенціонального часу (за аналогією до інтенціонального хронотопу Н. Копистянської), у якому наратор веде діалог з читачем, розширюючи проблематику своїх творів естетичними питаннями. У окремих текстах, скажімо «Арабески» М. Хвильового, інтенціальний час стає інкорпоруємим для багатьох різночасових фрагментів, що демонструють прагнення автора віднайти нові виражальні засоби. Характерно, що цей «час наратора» спрямовано у майбутнє: у «Вступній новелі» (написаній як підсумок до повного видання) він так характеризує власну творчу манеру: «Я, пробачте за вольтер'янство, я... романтик! Саме відси й іде розхристаність і зворушливе шукання самого себе до ста двадцятьох років (я думаю прожити сто п'ятдесят). (...) А коли сказати, що я можу бути автором тільки одного твору, який хочу написати через багато років і до якого я дійду, очевидно, через етюди, то це вже буде рішуче все!» (Хвильовий 1995: 34-35). Цей твір, як свідчить новела «Арабески» мав уславити революцію: «Іде грудень року від народження легендарного Христа тисяча дев'ятсот двадцять третього, від

народження епохи громадянських війн – шостого. Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі – біль. (...) Тоді я знову молюся, щоб Боженька зробив мене генієм, щоб розказати, як ішла, як пройшла, як гриміла молода епоха» (Хвильовий 1995: 254). Пошуки нової художності, що стали темою новели, є, на думку митця, вимогою часу, коли реалістична естетика віджила своє, однак вони позначені певним песимізмом: «І поет, що крізь огонь своєї інтуїції побачить нові береги, загине, як Катерина, на глухій дорозі невідомості» (Хвильовий 1995: 260). Однак, ця прозорливість спонукала ваплітян принаймні лишити по собі нову естетику. Зокрема, вона втілювалась і в численних експериментах з часом художніх творів. Новели ваплітян (хоч це і суперечить законам жанру) рясніють часовими стрибками як прогресивними, так і регресивними (напр. «Кіт у чоботях» М. Хвильового, «Роман Ма» Ю. Яновського). У повісті «Байгород» синхронні події «розщеплено» відповідно до двох сюжетних ліній: перша сутичка з бандою анархістів розказана у майбутньому часі, а любовна лінія Кіхана і Лізи – у теперішньому, що акцентує її; і лише згодом вони синхронізуються. Збільшення кількості часових пластів демонструють твори Ю. Яновського «Мамутові бивні» та «Майстер корабля». У романі основна дія відбувається у 1920-х роках, а рамкова – забігаючи вперед на цілих 50 років – у 70-х. Така умовна реальність була необхідною, щоб «олітературнити» занадто реальні джерела роману, і ніби додавала авторитетності поглядам автора на мистецькі проблеми сучасності. Всі ці експерименти мають комплексне завдання – створення нової літератури, ускладненість форми якої давала б змогу осмислювати й інтерпретувати складну повоєнну дійсність, суб'єктивізуючи процес художнього пізнання.

Отже, зіставляючи образ часу та внутрішній час твору у системі неореалізму та неоромантизму можна побачити певну закономірність. Світоглядні переконання ланчан були пов'язані із національним відродження 1917-1918 років, а тому вони опинилися на маргінесі нового життя, отримавши згодом назву «попутники». Прихильники еволюційного розвитку, неореалісти оцінювали свою сучасність як крах набутків культури, з втратою яких не могли змиритися. Прагнучи стати ланкою у розірваному ланцюзі розвитку української літератури, неореалісти відчували себе часткою дійсності і свою причетність до всього, що в ній відбувається. Тому для неореалістів характерні етичні акценти оцінки часу. Вони прагнуть показати абсурдність, несправедливість розриву закономірностей суспільного життя, що веде до дегуманізації доби. Це втілюється у формування внутрішнього світу їхніх творів у параметрах історично-біографічного та побутового часу. Героями творів стають маленькі люди, чиє право на життя і приватність похитнула доба.

Натомість М. Хвильовий і його однодумці (серед яких були і «професійні» революціонери), перебуваючи під значним впливом ідеї докорінного оновлення життя і побудови нового ладу, оспівували революцію і війну, як час грандіозних зрушень заради майбутнього. Ця націленість у прийдешнє – суттєва характеристика їхнього світогляду. Минуле, для них, складається з окремих яскравих подій боротьби. Вростання ж у будні, яке ваплітани спостерігали в 1920-х, є стагнацією в розвитку, а тому сучасність прийнятна для них лише творчою. Відповідно, і в творчості М. Хвильовий і його однодумці відчували себе деміургами, що стоять над зображуваною дійсністю і творчою свідомістю естетизують предмет зображення. Тому час у внутрішньому світі творів зазнає численних експериментів, а історичний і побутовий час доповнюються авантюрно-біографічним та інтенціальним.

P.S. Новий час був жорстоким: угледівши його справжнє обличчя М. Хвильовий добровільно пішов з життя, завершивши свинцевою крапкою, можливо, найцікавішу добу української літератури. Через рік В. Підмогильний на прощання з Б. Антоненком-Давидовичем зробить дарчий напис: «Живи, Борисе, і будь у майбутньому, в прекрасному майбутньому» (Антоненко-Давидович 1999-Б: 502), однак для самого автора і багатьох інших майбутнє вже не існувало...

Література:

- Агєєва 1995:** Агєєва, В. Микола Хвильовий. – У: Хвильовий М. Новели, оповідання...Київ, 1995, 5-30.
- Антоненко-Давидович 1969:** Антоненко-Давидович, Б. Здалека й зблизька: Літературні силуети й критичні нариси. Київ, 1969, 158-174.
- Антоненко-Давидович 1999а:** Антоненко-Давидович, Б. Твори: в 2 т. Т.1. Київ, 1999, 741.
- Антоненко-Давидович 1999б:** Антоненко-Давидович, Б. Твори: в 2 т. Т.1. Київ, 1999, 652.
- Єфремов 1997:** Єфремов, С. Щоденники, 1923-1929. Київ, 1997, 848.
- Копистянська 2005:** Копистянська, Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства: монографія. Львів, 2005, 205.
- Лихачев 1968:** Лихачев, Д. Внутренний мир художественного произведения. – У: Вопросы литературы, № 8, 1968, 74-87.
- Лотман 1998:** Лотман, Ю. Структура художественного текста. – У: Лотман Ю.М. Об искусстве. Санкт-Петербург, 1998, 14 – 285.
- Підмогильний 1991:** Підмогильний, В. Оповідання, повість, романи. Київ, 1991, 800.
- Смолич 1986:** Смолич, Ю. Розповіді про неспокій. – У: Твори у 8-ми томах. Том 7, Київ, 1986, 600-620.

Хвильовий 1995: Хвильовий, М. Новели, оповідання «Повість про санаторійну зону». «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети. Київ, 1995, 816.

Ушкалов 2012: Ушкалов, Л. Реалізм – це есхатологія: Панас Мирний. Харків, 2012, 184.

Яновський 1982: Яновський, Ю.І. Твори: В 5т. Київ, 1982, т.1, 533.

Інформація про автора:

Сніжана Жигун – канд. філол. наук, кафедра журналістики та видавничої справи Київського національного університету культури і мистецтв, доцент (посада).

02140 м.Київ, вул. Л. Руденко 7, кв. 3.

Електронна пошта: kengurjan@ukr.net

ДОВЖЕНКОВИЯТ КАРНАВАЛ И МЯСТОТО НА МАРГИНАЛНИЯ ЧОВЕК СЛЕД НЕГО

Владимир Колев

Annotation: The article analyses the problems of the marginal man and the ‘carnavalesque’ as a specific way of narration in the novels and films of Olexandr Dovzhenko. These conceptions are closely connected because they are active only on the borderland – between two realities and two communities.

Key words: carnivalesque, epic narration, stranger, marginal man, community.

Карнавалът е празник, при който се нарушават всички норми на ежедневно. Време на ритуално освобождаване от всички забрани. Самата забрана се осмисля като тържество на природата и откъсване от прекомерното очовечаване и притискащите му правила. В този контекст карнавалното усещане несъмнено е обвързано с трансгресията като акт на виждане, защото и двете са начини за осмисляне и усмиряване на съзнанието пред порива за стихийно повсеместно унищожаване. Това насочва изследването на Довженковото творчество към карнавализацията като литературно отражение на карнавала.

Карнавализацията притежава родствени черти с маргиналното, тъй като и за двете е присъщо усещането за комичност, която да утвърждава цялата сериозност на събития и герои. Също както е при участника в карнавала, човекът от периферията и неговото поведение се намират в разрез с установеното статукво и с определените порядки. Но докато първият е с пълното съзнание за общонародна игра, вторият не е в състояние да се причисли към общността и да бъде определен като част от нея.

В книгата си „Проблеми на поетиката на Достоевски” (1929; 1963) Михаил Бахтин прави обстоен анализ на карнавализма. Задачите на руския изследовател в тази част от труда му са не просто да открие карнавалното усещане, което се долавя в текстовете на Достоевски, а да определи тази особеност като отделна линия в развитието на европейския роман.

При разкриването на карнавализма като основна линия на романа Бахтин отделя и пет тематично-образни прояви на карнавалното светоусещане в литературата. На първо

място, това е идеята за „увенчаване—развенчаване" на карнавалния крал, а в по-широк смисъл —за неустойчивостта на героя и промяната на положението му в обществото.

Тази черта е пряко обвързана с втората, отнасяща се до присъщата двуединност на всички образи в карнавала. Сдвояването на персонажите се реализира на принципа на противоположността, както по външни белези, при които се обединяват ниският и високият, слабият и дебелият, красивият и уродливият, така и по поведенчески признаци, при които ученият и глупакът, сериозният и смехово настроеният, скъперникът и прахосникът представляват единност. Чифтните образи се обединяват и по сходство, както е с близнаци или двойници без родствени връзки. Амбивалентната природа на участниците в карнавала олицетворява двойствената същност на света, където се съвместяват и взаимодопълват раждането и смъртта.

В този ред от двузначности стои образът на огъня по време на карнавалния празник. Неговото присъствие се свързва с унищожението, но и с обновяването на света. Карнавалът сам по себе си представлява очистващо действие, а огънят е знак за изконните му функции, за замяната на старото с новото, за жизнеутвърждаването чрез тази замяна.

Задължително условие за наличието на карнавализъм в литературата е смехът. Като видим израз на радостта от живота той също притежава амбивалентни смисли, които препращат към смъртта и раждането. Смехът в карнавализирания свят е под всевъзможна форма, от показан и профаниран до смях, който „изчезва, по-точно, редуцира се" (Бахтин 2002 [1976]: 66).

Последната присъща черта, обозначаваща карнавалното усещане, е във връзка с общонародния характер на празненството и пространството, където се развива. „Като основна арена на карнавалните действия се явява площадът с прилежащите му улици" (Бахтин 2002: 75), тъй като естеството на карнавала е универсално, в него взема участие целият народ без оглед на социален статус, възраст и пол. Затова и площадът, поради неговата достъпност, е центърът, където се извършват главните игрови актове.

Посочените прояви на карнавализация в литературата изискват и съответните взаимоотношения между участниците. Те налагат тяхното поведение, което следва да е напълно противостоящо на ежедневноното им държание, изпълнено със забрани и обществено-йерархически съображения. В този аспект за карнавала стават особено активни фамилиарният контакт между хората, който потвърждава тяхната равнопоставеност, ексцентричността, сочеща освободеност от табуто, смесването на високо и ниско и многообразните изяви на профанация,

чрез които стават възможни пародирането и смехът.

Според Людмила Попович карнавалното у Довженко е компонент, който служи за изграждането на „антиутопичен модел на Украйна” (Попович 2004: 43-44). Карнавализацията при него е очевидна, но тя е толкова конструираща антиутопии, колкото и у Достоевски. С оглед да се избегнат прибързаните заключения тук (доколко идеята на сръбския културолог има основания) е необходима известна последователност в извеждането на проблема, на отличителните му черти, на първичните жанрове, от които произлиза карнавалното в литературата, и на онази присъща му сериозна смеховост, която го съпътства винаги. Важно е да се разгледа внимателно поетапното развитие на карнавализацията като тематична доминанта и как тя от силно подчертана става все по-незабележимо имплицирана в текстовете на кинематографа.

Карнавалното светоусещане при Довженко

При Олександър Довженко карнавализацията е силно неустойчива, колебаеща се доминанта. В ранните му произведения и особено в „Арсенал” карнавалното присъства с всички свои прояви и с необходимите му взаимоотношения и поведение. По-късно то почти изчезва. Става обозримо единствено чрез своята сериозна смеховост, за да се възвърне с пълна сила в „Омайната Десна” и в незавършената сатирична киноповест „Гибелта на боговете” (1947 – 1954 г.).

„Арсенал” безспорно е най-карнавалното произведение на Довженко. То е еталон за карнавализация в украинската литература от XX век и една от най-забележителните в това отношение творби в европейската кинематография. Карнавалното тук съжителства паралелно с епопейното, за да се оформи сложна комбинация от дисонанси между войната и пира, едновременно съществуване на смърт и празник на живота, но и симбиоза между антибитийната същност на въоръжените актове и карнавала, който също отхвърля ежедневието.

Нека се фокусираме върху фрагментите от литературния текст и кинофразите от филма, в които са описани събитията около посрещането на Петлюра в Киев и обявяването на независима Украйна. Именно в тях карнавализацията е разгърната от всички посочени от Бахтин аспекти.

Сцените около обявяването на Украйна за суверенна държава в сценария започват с описание на площада пред храма „Света София”. Народът изпълва цялата арена на карнавалното действо. Той е разнороден. Един до друг стоят студенти и гимназисти, чиновници

и работници, интелигенти и простолюдие, стари и млади, редници и генерали. От едната страна на площада духовенството издига икони и осветява хората, а от другата „носят още едно, ама никак несправедно лице” на Тарас Шевченко, „обявено за свято благодарение на старанията на сантименталните кооператори” (Довженко 1958: 43). Всички тържествуват, благославят се един-друг, целуват се и се прегръщат, като не обръщат внимание на социалния си статус, празнуващите тук са равни. Артисти, облечени в оперни костюми се разхождат по улиците и пресъздават героичното минало — „Запорожка сеч” и това си е!” (Довженко 1958: 44).

Изобразената от украинския писател обстановка в Киев е абсолютно аналогична на карнавалните шествия в Европа, възникнали още от антични времена. Подобно на сатурналиите в Рим и венецианските общонародни празненства от Средновековието и Ренесанса в честването на появата на новата държава в „Арсенал” се долавя категорично отхвърляне на формалното съществуване, изградено от норми и възбрани.

Хората на „Софийска площка” като че ли се освобождават не просто от обстоятелството да бъдат погранична зона на една империя, а от всичко, общонационално и индивидуално, което се свързва с „официалния, монолитно сериозен и навъсен, подчинен на строгия йерархичен ред” живот (Бахтин 2002: 76). И това, от социологична гледна точка, изглежда напълно естествено, защото официалностите и йерархичните порядки до 1917 г. по украинските земи са се асоциирали винаги с Руската империя. Управлението и установените закони в Петербург са външни за украинците, затова и те са осмислени като насилствени спрямо тях. Когато тази външна сила престава да определя живота в Украйна, настъпва чувство за освободеност от забраната на всички равнища. Освободеността, на свой ред, поражда усещане за празничност, за карнавалност, за живот без формалности. Ето защо на площада присъстват „студенти в униформа, хиляди безуниформени обитатели на града” (Довженко 1958: 43), защото условностите, наложени с дрехите, престават да бъдат от значение, когато я няма властта, която да ги определя.

Някои от белезите на карнавализма в „Арсенал” на Довженко са ясно изведени и в сценария, и във филма. Такива са наличието на площад, събирането на разнородна тълпа и взаимоотношенията между присъстващите, които са подчертано фамилиарни. Отчетливо пресъздадена е и ексцентричността на участниците. Те се отдават на емоционалните си пориви без притеснение, макар смехът да е видим повече във филма, отколкото в сценария: плачат за миналото и се усмихват в радостта си за настоящето; една жена се впуска в екстаза си да целува архидякона по рамото (Довженко 1958: 43); артистите са облечени неприсъщо за ежедневието.

Тук намират място също профанацията, изявена чрез чопленето на семки върху паметника на Богдан Хмелницки¹, и смесването на високо и ниско (участниците в карнавала привързват знамето на Украйна към вдигнатата ръка на паметника на Хмелницки и същевременно си задават въпроса кой е той и какъв е историческият му принос, като отговорът е „някакъв хохолски² генерал” (Довженко 1958: 45).

Двуединството в изграждането на образите в текста също е ясно очертано. На принципа на контраста са представени всички участници в празничното действо. Дори неодушевените фигури на Хмелницки и Шевченко са чифтни образи, пародиращи двойници, които биват профанизирани и сакрализирани от тълпата. Върху хетмана „плюят шлюпки с такова безразличие, че това довежда до цялостното изопачаване на образа на героя” (Довженко 1958: 43). Към поета подхождат по антиномен начин, като го „прикадяват с тамян от кадилниците” (Довженко 1958: 44).

Други елементи на карнавализация при сцените от „Арсенал” обаче се нуждаят от по-задълбочено изследване, тъй като те се възприемат от украинското литературознание като накърняващи националното достойнство. Това са моментите с Шевченковия портрет. Те не би следвало да се тълкуват като оскърбителни, защото полагането им в текста е изцяло в духа на карнавалното.

Всеки карнавал има своя крал (папа или свещеник шут), който е патрон и централна фигура на действото. Празненството обичайно започва с неговата коронация, с увенчаването му. В текста на Довженко образът на Тарас Шевченко встъпва именно като карнавален крал. Аналогично на ръкополагане е освещаването на изображението на поета от църковните служители, а също и обявяването му за свят от кооператорите. По този начин портретът на Кобзаря се превръща не просто в символ на карнавала, а в негов централен участник. Тук присъстват всички условности по отношение на акта „увенчаване—развенчаване“, за който говори Бахтин. Развенчана е Руската империя и цар Николай II, който се интересува повече от улова си, отколкото от развитието на войната (вж. Довженко 1958: 34), за да бъде коронован образът на Шевченко като крал на шествието.

След увенчаването му, портретът не би могъл да се разглежда в перспектива,

¹ Богдан-Зиновий Хмелницки (ок. 1595-1657) — украински хетман (1648-1657). Оглавява освободителна война срещу Жечпосполита и през 1648 г. освобождава цяла Украйна. На 08.01.1651 г. подписва Переяславското споразумение, според което Украйна влиза в състава на Руската империя, като запазва голяма част от автономията си.

² Хохол — (рус. ез.) перчем; оскърбително обръщение на руснаците към украинците, свързано с обичая мъжете да си бръснат главите, като оставят дълъг кичур коса на темето.

различна от тази на карнавален патрон. Затова и постъпките му при тези обстоятелства са в сферата на пародийно-смеховото. Ето защо и сцената, в която образът на Шевченко от стената оживява и изгася свещта под припева на „Ще не вмерла Україна...” („Украйна все още не е мъртва...”), е акт на профанация и нищо друго (Довженко 1958: 45). Във функцията си на крал на карнавала той действа по карнавалному.

Когато разглежда амбивалентността на огъня по време на карнавала, Михаил Бахтин описва един италиански обичай, който е напълно съпоставим с диалектиката на изгасената свещ пред Шевченковия иконостас. При римския карнавал се извършва т.нар. обредна игра „mossoli”, при която всеки участник носи със себе си свещ. Целта на обряда е да се изгаси свещта на другия, след което да се извика „Sia ammazzato!” („Смърт за тебе!”). Стига се дори до ситуации, продължава Бахтин, като се позовава на книгата „Италианско пътешествие” на Гьоте, в които синът да изгаси свещта на баща си с радостното възклицание „Sia ammazzato il Signore Padre!” („Смърт за синьор баща ми!“) (Бахтин 2002: 74).

По подобен начин огънят от свещта в сцената от „Арсенал” символизира обновяването, рушенето и съграждането наново. Актът на гасенето му от портрета на Шевченко е своеобразна „mossoli”, при която старото отстъпва пред напора на новото. И все пак картинното изображение загася собствената си свещ, тъй като тя е запалена за него и е поставена върху иконостаса му. При това положение поведението му означава и участие в обряда, но и отказ от него.

В изгасената свещ се реализира отхвърлянето на миналото. Шевченко е олицетворение на старото, на времето, когато Украйна не е суверенна, и с действието си той извършва ритуална замяна, в която да възтържествува обновяването. В ролята си на карнавален крал обаче той може да се разглежда и като ознаменуващ края на празника чрез саморазвенчаването си. Общонародното ритуално-празнично действо в тези сцени от текста започва с коронация и завършва с детрониране на псевдокраля.

Важно е да се отбележи, че обновлението все още не е придобило реални измерения по време на спектакъла. Самата карнавална жестовост потвърждава желанието за възраждане, народът ликува пред настъпването му, но то не е осъществено докрай. Новият официален ред не е конституиран до този момент. Масовото увеселение на „Софийска площ” е радост от края на стария живот и проява на очаквания към новия.

С други думи, карнавалът представлява междинен етап между смъртта и раждането. Той не е част нито от предхождащото, нито от идващото, а е на границата между

двете, самостоеен елемент между две бития. Затова и празненствата тук не биха могли да приемат статут на антиутопия, както твърди Попович, защото антиутопичното е качество на битието. То, както и утопичното, се формира в ежедневието, в нормираното съществуване, изтъкано от забрани. Идеалният, утопичният живот и псевдоидеалното, антиутопичното са съвкупност от ценности, модели на поведение и правила, а карнавалното е усещане за освободеност именно от тях.

Превръщането на утопията в дистопия би могло да бъде описано също чрез карнавализация, но в този случай карнавалът няма край. Той става циклично действие, при което табуто е пародирано, действителността е окарикатурена, но забраната продължава да е активна. А подобна картина няма в нито едно произведение на Довженко.

В по-късните му творби отново липсва антиутопия, докато карнавализацията е осезаема. Целият сюжет на „Аероград” (1935), например, е изграден въз основа на развенчаването на старите порядки и увенчаването на новите, на пародирането на чуждото и утвърждаването на собственото, но в постоянното присъствие на игровото и на смеховото.

Повод за противопоставянето между „староверците” (Довженко 1958: 107) в лицето на Шабанов, улунчани, Худяков и японските самураи и носителите на новия държавен строй – Степан и Володимир Глушак, Максимов и китайците Иван Иванович и Ван-Лин, е построяването на град, в който да цари идеалният комунизъм. Безспорно тук е налице претенция за утопия. Но тъй като утопичният Аероград така и не е издигнат до края на повествованието, идеалът остава в сферата на пожеланото. Също както е в „Арсенал”, и в този текст е дефинирано предчувствието за обновление, а фактическата му проява не е осъществена.

За разлика от „Арсенал” обаче тук карнавализацията не е така многообразно разгърната. Някои от елементите на карнавала в художествената проза липсват в киносценария и лентата „Аероград”, заради което и тази романова линия губи устойчивост в ролята си на водеща творческа нагласа. Въпреки това онези карнавални тематично-образни и поведенчески прояви, които се запазват в Довженковите текстове, са още по-ясно изразени, отколкото в произведенията му до 1931 г. Този уклон от карнавализацията и нейното синтезиране е характерен за цялото последвало творчество на писателя. Завръщане към нея се наблюдава едва с написването на „Омайната Десна”.

В „Аероград” отсъства площадната зрелищност. Площадът на село Улунча е пространство, където се развиват редица основни за фабулата сцени. Там старецът проповедник пророкува войната с Япония. Шабанов изнася реч за надвисналата опасност над селяните. Тук се

състои битката между носителите на старото и новото. Именно този площад е мястото, където се събират множество хора, но не е осезаемо чувството за празничност и за освободеност от забраните на ежедневието. Напротив, площадът концентрира в себе си епическата сериозност на наратива, а извън него вече е възможна и комичната визия за света.

Наред с изобразяването на площада като антикарнавално пространство се проектират и образът на огъня и фамилиарният контакт. Те също са втъкани в повествованието, но с дълбоко сериозни конотации. Огънят се асоциира единствено с разрушителните сили, които водят отстъпника Шабанов до битка с представителите на новото. „Побелял от лудешки вътрешен огън” (Довженко 1958: 111), с „фанатични очи”, в които „пламти злост” (Довженко 1958: 107) персонажът всява страх у улунчани и ги повежда към никому ненужна битка. Тук огънят не обновява, не гради, а само унищожава.

Фамилиарният контакт между Степан Глушак, Максимов и китайците, естествената и непринудена комуникация в техните семейства намира своя крайна опозиция във взаимоотношенията между староверците и най-вече в отношението на Шабанов към семейството си, с което той надига паника у съпругата и децата си. Ако при първите общуването е жизнеутвърждаващ акт, водещ към разбирателство и шеговитост, при другите то подбужда боязън.

Раздорът между стария Глушак и жена му, който се разразява преди той да замине заедно със събратята си на битка срещу улунчани и самураите, подсказва не само равнопоставеността в отношенията им. Разпратата възниква като отражение на загрижеността им един към друг. Съпругата на Глушак се тревожи за него и затова го обругава, докато ловецът на тигри ѝ отговаря с добродушно-смеховото „Боже, защо ми трябваше да се женя за тази тигрица!” (Довженко 1958: 116). Семейната двойка е изобразена и според карнавалния принцип на чифтните образи. Войнствено настроената жена е „дребна и хърбава”, а „до нея той изглежда великан” (Довженко 1958: 115-116). Глушак е онзи, който отива на военни действия, който е убил множество зверове в тайгата, а противно на очакванията, той се обръща към нея „с вид на виновен, като сваля шапката си и се опитва да изглежда съгласен във всичко с нея” (Довженко 1958: 115). Не остава съмнение, че комично-карнавалният ефект тук е търсен от автора.

Крайно противоречащи на това настроение са взаимоотношенията между Шабанов и жена му. Тя не може да го познае, а той не възприема нито къщата, в която живее като свой дом, нито дори децата си като собствени („Убий децата! Те вече не са наши...”, Довженко 1958: 111). Съпругата му се страхува от него, децата му също. В този откъс липсва не

само хумористичната окраска, не само равнопоставянето между двойката, а нормалният семеен контакт като цяло.

Особено е мястото на ексцентричността в „Аероград”. Както и при карнавалното усещане, тя е с комични конотации, но за разлика от него в текста няма и следа от логично неуместното поведение като начин за освобождаване от забраната. Точно обратното, ексцентричната жестовост е резултат от извънредното съобразяване с табуто. Този специфичен вариант на ексцентричността е проявен благодарение на приписването му върху чуждите.

Причудливите образи в сценария и във филма са японските самураи със странните за съветския човек обичаи и с дълбоката сериозност, която придават на действията си. Враговете носят снаряжение, типично за средновековието (оръжията им са мечове). Те държат речи преди смъртта си, в които заявяват омразата си към съветските народи заради тяхната жизнерадостност, спокойствие и веселие. Правят си харакири, когато се виждат неспособни да надвият врага (Довженко 1958: 102-103, 124-125). Държанието им подбужда учудване у борците за непостроения Аероград („Тези неочаквани манипулации на заловения враг [...] предизвикват интерес у партизаните”, с. 125) и жизнеутвърждаващ смях („Пристига Шчербан и като вижда тази картина, се засмива”, с. 125).

Но смеховостта, породена от ексцентричното поведение при японците, не е двустранна. Самурайските строги ритуални актове извикват комичното отношение на партизаните, докато за вършещите ги тези действия имат регламентативен и сакрален характер, с който запазват военната си чест. Така че макар в „Аероград” да присъства ексцентричността като неуместни от гледна точка на логиката на обикновения живот поведение, жестикулация и реч, тя не е насочена напълно към постигане на карнавализация. По-конкретно, в сцените има карнавално чувство, но то е примесено с преобладаващото епическо противопоставяне на двете враждуващи страни.

Също толкова нееднородно е и значението на двойките образи в текста. От една страна, в повествованието съществуват чифтни персонажи като стария Глушак и съпругата му, които чрез своята контрастност помежду си съответстват на карнавалните двойки.

От другата страна стоят образите на Глушак и на доскорошния му приятел Худяков. Те си приличат. И двамата са следотърсачи и ловци на приблизително еднаква възраст, отраснали са заедно, дори мислят и говорят идентично: „Колко много общо имаше между тях. Те не само мислеха, дори говореха с едни и същи думи” (Довженко 1958: 105). Но Васил Худяков застава на страната на другите. Сдвояването на героите тук не е в диалектиката на

карнавализацията. То не достига до профанация, а има отношение по-скоро към пограничното ситуиране на индивида, за което ще стане дума по-късно.

Сдвояването, образът на огъня, фамилиарният контакт и ексцентричността, които обичайно се явяват характерни черти на карнавалното, в „Аероград“ остават невъзможни за детерминиране. Тяхното значение се открива отчасти в карнавалната романова линия, но позиционирането им в текста намира основания и като елементи на епическия наратив.

Останалите качества на карнавализма в произведението на Довженко също се разкриват в епически регистър. Единствено смеховостта се запазва незасегната от епическата линия в сценария, тъй като тя е постигната чрез поредица от пародиращи обстоятелства и от снижавания, които не са присъщи на епоса. Най-големият познавач на тайгата, Степан Глушак, човекът, който се възправя срещу тигри и мечки, е обвинен в страхливост от малкия Сяо, съпругата му Степаниха го обижда преди да тръгне на битка, а всичко това е прието с усмивка от потърпевшия. „Веселият чукча Коля“ пропътува на ски стотици километри в продължение на осемдесет дни, за да учи в града на мечтите, който още не са започнали да строят. Новороденият син на Володимир е кръстен по предложение на гостите в дома на летеца Ким-Дерсу-Ван-Лин-Павло без да е предоставено право на избор на родителите. Младият пилот Глушак заспива още преди да се порадва на новороденото и да обясни причините за пристигането си от Москва. Врагът самурай пристъпва към ритуално самоубийство, а всичко, което поражда в съзнанието на наблюдаващите го, се ограничава до любопитство и смях. Японски шпионин държи предсмъртна реч за ненавистта си към щастливите и весели хора.

Моментите на пародиране, на представяне на високото като ниско са поне толкова, колкото са и героическите жестове в „Аероград“. По този начин Довженко създава една многопланова визия за света, в която героично и карнавално съществуват съвместно, противопоставят се, но се и утвърждават взаимно. Авторът не изгражда утопии или антиутопии, а изобразява пречистването при замяната на старото с ново, обновлението, което е ритуализирано чрез карнавалността и чрез изконното карнавално-смехово начало. Защото замяната с ново има животворно действие също като смеха.

Смехът конституира карнавализацията. Той е концентричната сила на усещането за всеобща празничност и задължителен елемент в претворяването на тържественото чувство в литературата. При това за карнавализацията не е от значение степента на смеховост. Комичното присъства в нея на всевъзможни равнища — под формата на хумор, пародия или ирония, тъй като то е израз на игровата същност на спектакловото действо.

От двата разгледани дотук текста на Олександър Довженко следва, че при украинския автор присъства една постоянна линия на карнавализацията. Понякога тя е толкова силно застъпена, че творбите се обвързват директно с корените на карнавалното в художествената литература. В други случаи тази доминанта кореспондира с останалите насоки в развитието на романовото, взаимодейства си с тях, като им опонира с определящото я сериозно-смехово настроение или съдейства за изграждането на единство от амбивалентности на всички равнища. Няма значение коя от двете практики ще предпочете писателят, дали карнавалното усещане ще бъде ярко изявено, или ще е фино имплицирано сред други водещи подходи. Важното е, че карнавализацията е осезаема във всяко негово белетристично или кинематографско платно. Без нея творчеството на Довженко губи съществена част от значенията си. Без нея то се лишава от редица свои особености, които в крайна сметка са денотат за самобитността му.

Маргиналният човек

Нека се съсредоточим върху проблема за сдвоените герои. Амбивалентната идентичност на Довженковите персонажи далеч надхвърля карнавалната мотивировка, в която се опитаме да я вместим. Някои от чифтните образи действително са пресъздадени пълноценно в контекста на празничното. Степан Глушак и жена му („Аероград“) се пародират един друг чрез контрастната си външност и поведението си; изображенията на Тарас Шевченко и Богдан Хмелницки от „Арсенал“ също са карнавално биполярни по отношение на възприятието им от тържествувашката тълпа; внуците на дядото от филма „Звенигора“, Павло и Тимошко, в родовата си близост проявяват категорично антиномните си характери на сериозно и шутовско и т.н. Ключът към разчитането на тези герои безусловно е карнавализацията.

Други двойки обаче остават извън карнавалната линия, въпреки че са в рамките на сериозно-смеховото начало. Амбивалентността им определя тяхното място в обществото, по-конкретно изтласкването им от компактната, обединена по общи признаци маса. Героите в раздвоеността си проявяват невъзможност да се самоопределят и да бъдат идентифицирани от останалите като част от социалната, културната или друга общности. Такива са малкият Сашко и баща му от „Омайната Десна“, войниците с еднаква външност, но от различни лагери в „Арсенал“, фризьорът Жан Ковбасюк от филма „Плодът на любовта“ („Ягідка кохання“, 1926). Те са индивидите „чужденци“ или маргиналите, в по-тесен смисъл.

Литературознанието често си служи с понятията „маргинален герой“, „чудак“, „чужденец“, „отритнат от обществото“ и понякога ги смесва, използва ги като пълни синоними, като взаимозаменяеми думи и словосъчетания. Основания за подобна практика има, доколкото в социологията те са здраво споени помежду си, тъй като те дефинират особен тип обвързаност на човека със социума, с който е осъществил контакт. Същевременно обаче те са термини, които обозначават различни качества и степени на взаимоотношения между индивида и общността, макар при всички случаи във връзката им да съществува намек за непълноценност.

Чужденецът (от немски ез. ‘der Fremde’ (Simmel 1908) и калкиран на англ. ез. като ‘the stranger’³) е най-обширното название на човек и неговия непълен социален статус в определена група. Това е позицията, при която индивидът се стреми да влезе във външна за него обществена среда и да се превърне в съставна част от нея. Действието на изиявяване на желание от негова страна и приемането му като един от общността обаче се съпътства от сблъсък на различни културни системи, които съществуват в съзнанието на личността и това на членовете на групата под формата на „заслужаващи доверие *рецепти*” (Шютц 1999 [1944-1966]: 11)⁴ за съществуване.

Понякога обаче *чужденецът* запазва периферната си позиция поради невъзможност или нежелание да се съобразява с *рецептите* на общността. В такъв случай той се помещава в рамките на подкатегория на *чужденеца*, която е наречена от социолозите Робърт Парк и Еверет Стонкуист „маргинален човек” – „културен хибрид [...] на границата на две култури и две общества, които никога напълно не са проникнали и не са се втели едни в други” (Park 1928: 892).

Когато традиционната организация на обществото се разчупи в резултат от контакта и сблъсъка с нахлулата нова култура, се осъществява, така да се каже, еманципация на индивида. Енергията, която формално се контролира от обичая и традицията, се освобождава. Индивидът е свободен за нови приключения, но той е малко или много без посока и контрол. (Park 1928: 887)

Нужно е индивидът да е еманципиран от обществените форми и „да гледа на света, в който е роден и отгледан, с безпристрастието на чужденец” (Park 1928: 888). Тоест

³ Терминът е въведен от Г. Зимел (G. Simmel) в *Simmel, G. Der Raum und die räumliche Ordnungen der Gesellschaft. 1908, S. 509-512.*

⁴ Курсивът е на Шютц.

необходимо условие за маргиналният човек е не само да се намира в периферното поле на обществения център, но и да осъзнава своята позиция независимо дали тя е възникнала вследствие на невъзможност, или на нежелание да се присъедини към групата. Маргиналът е странстващият Аз, подобно на Дон Кихот. Той може и да не е в движение, но трябва и да не се е заселил трайно, да е потенциален странник („Чужденецът стои, но не се е настанил”, Park 1928: 888).

Според посочените изисквания най-силно се откроява филмът му „Плодът на любовта”. Комедията се разгръща върху идеята за удоволствието от решението да се отличава от останалите и за ужаса от сливането с тълпата. Знакът за особеност в кинолентата е съзнателен и осмислен. Той е дори повод за гордост.

Главният герой, Жан Ковбасюк, притежава всички характеристики на маргиналният човек. Амбивалентната му идентичност, която стои между изтънченост и грубост, се разкрива от името му („Жан“ като френски вариант на източно- и южнославянското „Иван“ и фамилията му „Ковбасюк“, чийто етимологичен произход се родее с украинската дума „ковбаса“ — „салам“). Фризьорският салон, в който работи, представлява медиаторно, посредническо пространство, а професията му на фризьор го обуславя като непълноценен участник в обществото. Периферна е и ролята му на любовник, с която избягва отговорността от встъпване в друго обществено формирание — това на брака. Необмислените действия, които предприема в стремежа си да се освободи от детето, поверено му от неговата приятелка, необичайните обстоятелства, при които „плодът на любовта” винаги се озовава при него, са моменти със силно комично въздействие, но те издават и невъзможността на героя да се придържа към общоприетите норми на поведение, както и да очаква съответна реакция от персонажите, които се опитва да надхитри.

Фабулата на късометражния филм на Довженко се вмести в контекста на поредицата от истории за неудачния донжуан в комедиите на Макс Линдер от 10-те до началото на 20-те години на XX век. Филми със сходно съдържание се правят из цяла Европа и САЩ. Интерпретациите по темата за нещастния любовник са единственият продуктивен подход за кинематографската комедия през времето преди Чарли Чаплин да е наложил своите авторски възгледи в сферата. Първият български филм, „Българан е галант” (1915, реж. В. Гендов), е изграден по мотиви от кинолентите на Линдер. Чаплин също заявява, че се е учил и вдъхновил от произведенията на френския актьор и режисьор (Линдер 1923: 113). Целият комедиен жанр в нямото кино е създаден на базата на творбите на Макс Линдер. Ето защо не е случайно, че и

първият кинематографичен опит на Довженко е именно с такава тематика.

Важно е да се отбележи, че „Плодът на любовта” не е една от множеството вариации по филмите на Линдер. Украинският режисьор заимства Линдеровия типизиран образ, използва някои утвърдили се негови хумористични похвати като двубой с пародийни жестове и падания. Въпреки това Олександр Довженко създава едно напълно оригинално произведение за киното, в което смешното градира, за да се стигне до върховия комичен момент на изненада в самия финал.

При Линдер смеховото се ограничава до фрагмента сам за себе си. При тях последователността от хумористични актове не допринася за оформянето на ново, по-високо равнище на комизъм. Подредбата от смехотворни разигравания е от значение за френския кинематограф с оглед на придържане към логическото развитие на фабулата. Докато при Довженко комичното се основава както на отделните откъси, така и на тяхната съвкупност, на общия замисъл.

Особеното тук е също и в позоваването на литературни хумористични образци. В „Плодът на любовта” са загатнати елементи от пиесите на Пиер дьо Бомарше, от повестите на Гогол и Достоевски. По този начин украинският режисьор допълва и обогатява инструментариума на филмовата комедия. Същевременно това решение е жест за присъединяване на кинематографичния хумористичен жанр в линията на развитие на смеховото в художествената литература.

Името на Жан Ковбасюк влиза в общата за украинската и руската белетристика практика на значещите имена. Похватът на назоваване на героите според характерните им черти е утвърден още от Гогол с имена като Иван Фьодорович Шпонка (‘шпонька’ – (укр. ез.) копче за ръкавели; „Вечери в селцето край Диканка”), Плюшкин, Коробочка („Мъртви души”), Шило, Бородавка („Тарас Булба”) и др. Впоследствие Достоевски използва Гоголевия модел, като в редица случаи привнася и амбивалентен аспект на именуването. Докато при Гогол смисълът на името е едностранен и определя героите в непроменливи величини, у автора на „Престъпление и наказание” личното и фамилното име кореспондират помежду си и окачествяват образа като вътрешно диалогичен, като изконно противоречив. Такива са Лев Мишкин (между лъв и мишка) в „Идиот”, Крестян Рутеншиц (между християнството и войната⁵) в „Двойник”, Неточка Незванкова (неканеното „не“) от едноименната творба.

Подобно на Достоевски и Довженко успява да приложи присъщото за

---

⁵ От немски ез. die Rute – прът, пръчка; лост; spitz – подострен, остър.

маргиналният човек раздвоение чрез именуването му. Посредством съчетаването на противоречие в собственото и фамилното име на художествените им образи се разкрива пограничната позиция, в която се намират. По този начин двойственото поведение на героите би могло да се тълкува като идентифициращо, като вродено у самите тях, с което се обяснява и удобството, което изпитват, когато се намират в периферията.

Жан Ковбасюк прикрива с привидна изтънченост своята недодяланост. Именно този смисъл носят имената му. Но те са неговата идентификация. Той е такъв и никакъв друг. Фризьорът се лута между две крайно несходни форми на поведение и не би могъл да се дефинира нито чрез едната, нито чрез другата поотделно, а единствено чрез цялото. Накратко казано, името предопределя природната маргиналност на неговия носител.

В този смисъл естествен е и изборът на професия. Бръснарницата е особено социокултурно пространство, в което властва непривична за външната среда обстановка. Там са валидни специални правила и норми. В бръснарския салон се събират само мъже. В него те обсъждат въпроси, водят и разрешават спорове и разказват истории с разнообразна тематика. Бръснарницата представлява антибитово средище подобно на революционната арена и карнавалния площад. Той е своеобразно погранично поле, в което човек се отделя временно от ежедневието.

Аналогично на работното място, позицията на бръснаря е също нетипична. Неговата функция е главно на слушател. Клиентите са дискутиращите, те именно са споделящите и изказващите мнение. Бръснарят е онзи, комуто доверяват, той не разкрива своите мисли и чувства. Има ролята на арбитър при разрешаването на спорове, но не е и на участник в тях. Държателят на салона подтиква посетителите да говорят. Както Сократ присъства в т.нар. „сократически диалог” в ролята на „баба-акушерка” или „сводник” (Бахтин 2002: 64), така и бръснарят поражда разговора в пограничното пространство, като предразполага събеседниците. Във всички моменти той не променя положението си на посредник и на пазител на тайните, изказани в бръснарницата, благодарение на което и мястото запазва особеното си социално значение. Ако фризьорът престане да изпълнява функцията си на медиатор, тогава се разрушава традицията и нито той вече е годен да бъде пазител на тайни и арбитър в словесни сблъсъци, нито салонът му е безопасно средище за подобни разговори.

Темата за бръснаря и бръснарския салон има богата история в световната литература от Ренесанса до 30-те години на XX век, от Сервантес до Брехт и Довженко. В солидния отрязък от време тематичният елемент търпи редица интерпретации, разглеждат се

различни страни от същността му, развива се общата художествена визия за него. Но маргиналният му характер никога не остава пренебрегнат. Все пак именно той буди творческия интерес към професията.

Фино, но и едва осезаемо са имплицирани признаци на маргиналното у образа на бръснаря в „Дон Кихот”. В популярната сцена от романа, в която застарелият рицар приема бръснарското легенче за вълшебен шлем, обект на подигравка става не само Дон Кихот, а и бръснарят. Зрителите на спречкването започват игра на реалност и фантазия, от която бившият собственик на легена е губещ.

Не е случайно, че той става жертва на шегата на другите, защото с влизането си в спор и в двубой бръснарят се превръща в пълноправен участник в действителността. След като нарушава ролята си на посредник, стоящ извън рамките на битовото, пребиваващ в периферията, той нахлува в центъра на социалния живот. Нетипичното поведение на маргиналния човек извиква негативна реакция у наблюдателите, която се изразява в играта на истинност. Светът, в който маргиналът е главен субект на действията, за пълноправните членове на групата е нереален.

Попадането от граничното пространство в центъра на общественото внимание е водещата линия в пиесите на Пиер дьо Бомарше „Севилският Бръснар” (1775) и „Сватбата на Фигаро” (1778). За разлика от романа на Сервантес обаче в комедиите на френския драматург причинно-следствената връзка с маргинализацията е ясно изведена.

През 1923 г. Бертолт Брехт представя сценария на филма „Мистериите на бръснарницата” (реж. Е. Енгел), в който фризьорският салон от привично погранично пространство за временно бягство от ежедневието се преобразява в мистичен ареал с крайно изкривена представа за действителността. Тук е налице присъщото на модерното изкуство изопачаване и крайно отдалечаване на художествената от емпирическата реалност.

Образът на фризьора Жан от „Плодът на любовта” се нарежда именно сред тези модели на световното изкуство. Изходният му статут е на личност, възползваща се от маргиналната си идентификация спрямо общността. Героят води любовен живот и не се съобразява със социалната норма за създаване на семейство. Чувства се освободен от обичаите, наложени в обществото, и точно тази свобода дава повод за неговата гордост и суета.

Срещата му с девойката, която носи със себе си новородено, и предаването на детето в негови ръце преобръщат света му. Оттук насетне усещането за отдалеченост от *рецептите* на обществото се преустановява в съзнанието на персонажа. Бебето е алегоричен

знак за налагането на обществените ценности върху маргинала, с което той престава да бъде такъв. За разлика от бръснаря на Сервантес, който сам нахлува в центъра на действителността в стремежа си да запази своята собственост (легенчето и самара), Ковбасюк е въвлечен в социума от самата действителност, от жената, която в ролята си на вътрешен за общността представител поставя ограничения на възлюбения си, предопределени от нейния свят.

Така с взаимоотношенията си с момиче, което е носител на колективното съзнание, и последиците, възникнали вследствие на тази връзка, Жан без да желае извършва действия за пълноправно встъпване в обществото. Наличието на дете е конституиращ фактор, който прави положението му на вънстоящ неуместно и неоснователно. Затова и се опитва да се избави от него и по такъв начин да възстанови позициите си в пограничното. Всичко, което младият злополучен любовник предприема, обаче е в негов ущърб. Той все повече се оказва неспособен да избегне предписанията на групата. Вече не може да бъде в периферията на живота, а опитите му да се задържи в пространството „извън” предизвикват смях със своята безполезност. Сватбата е естественият краен етап, който потвърждава едновременно загубата на утвърдената му маргиналност и появата на новата му функция в обществото. И нито професията му, нито името му биха могли да го отделят от последната.

През същата 1926 г., през която „Плодът на любовта” излиза на екран, Довженко започва снимки по „Чантата на дипломатическия куриер” („Сумка дипкур’ера”, 1927), в който задава и другата насока на темата за маргиналното в творчеството си. С тази алтернативна линия литературните и кинематографичните текстове на автора се поместват в диалектиката на социалистическия реализъм. Малкият човек, който с благородните си и всеотдайни към обществото жестове се преобразява в герой на нацията, е вероятно най-често използваната доминанта в изкуството на СССР от периода. При Довженко тя се открива както в образа на детето от „Чантата на дипломатическия куриер”, което достига целта, оказала се недостижима за двамата куриери, така и при по-късните му малки персонажи с велико значение като Тимиш Стоян от „Арсенал”, Петро Чабан от разказа „На бодливата тел” („На колючому дроті”, 1942), Иван Орлюк от киноповестта „Повест за пламенните лета” (1944-1945), Васил Боженко от „Шчорс” (1938). „Великите малки хора, които творят нова ера на земята” (Довженко 1960: 507) се откриват и в „Украйна в огън” (1943) при Васил Кравчина, чийто прототип е танкистът от „Незабравимо”; при слепия Сирошчан, комуто „беше отредено да види целия свят” (Довженко 1967: 123) и др.

Като че ли тематичната линия за маргиналния човек, който се чувства добре в

пограничното пространство, започната в „Плодът на любовта”, остава на заден план в по-късното творчество на кинематографа за сметка на конституиращия Аза си малък индивид. В „Омайната Десна” обаче тя се завръща като водеща. Проблемът за маргинала, който осъзнава периферното си положение спрямо останалите, се откроява в краткия диалог между Сашко и баща му:

—Тате!

—Какво, сине?

—Какви са онези хора, които плават?

—Отдалеч са. Орловски са. Руснаци, от Русия плават.

—А ние кои сме? Нима не сме руснаци?

—Не, не сме руснаци.

—А какви сме, тате? Кои сме?

—Кой ни знае, — някак жално говореше баща ми. — Прости хора сме, сине...

(Довженко 1959: 45-46)

Въпреки че нерадостното настроение в самоопределянето на героите като маргинални е преобладаващо тук, то в никакъв случай не задава цялостното настроение на киноповестта. Напротив, маргинализацията в „Омайната Десна” най-често се свързва с карнавалното светоусещане. Тържественото чувство преобладава в пакостите на малкия наратор, в притчите на дядо му и най-вече в момента с наводняването на съседното село по време на Великден, когато обновяващата сила на водата и християнският празник се сливат в амбивалентното проявление на раждането и смъртта, конституирани чрез смеха в своеобразен карнавал.

* * *

Карнавализацията и маргинализмът са от основополагащо значение за коректното тълкуване на произведенията на Олександър Довженко. Те представляват не само елементи от един по-обширен и многообразен подбор от начини на изображение на художествената действителност, но са самата художествена действителност при украинския писател. Карнавалното и маргиналното усещане за света детерминират доминантната линия на метанаратива.

Подобно схващане за Довженковото творчество се намира в открит разрез с установеното досега мнение, че водещо тук е епическото начало. То безусловно присъства в почти всеки текст, ако приемем за изолирани случаи моделите от „Плодът на любовта”, „Омайната Десна” и „Гибелта на боговете”. Епичното на моменти е така ярко, че понякога изтласква карнавализацията и маргинализма в сянка. Такива са например „Повест за пламенните лета” и „Украйна в огън”. В други платна, като „Аероград”, то взаимодейства с тях, за да се получи картина с изключителна споеност на шрихите, при която трите аспекта са неотделими един от друг.

Единствено чрез карнавализацията и маргиналното обаче би могло да се обясни особено честата употреба на чифтни или вътрешно диалогични образи. Само когато осъзнаем тяхното присъствие, сме в състояние да разкрием постоянното наличие на смеха като обновяващо действие, на неограничената фантазност на наратива, на амбивалентната природа на огъня, на свободната, искрена и жизнеутвърждаваща комуникация между героите на площада, на революционното пространство и на фризьорския салон като специфични топоси. Като позиции на границата между две реалности. Тези поведенчески прояви съществуват във всеки текст на режисьора без изключение, а същевременно никоя от тях не попада в епопейната насока на повествуването.

Чужденецът няма място в епопеята освен във функцията му на враг. Тук обаче стана ясно, че у Довженко той е много повече от това. Вънстоящият е дефиниращият човек, който поставя под въпрос основните проблеми на битието и установените принципно неподлежащи на съмнение *рецепти* на обществото. *Чужденецът* е индивидът, който непрестанно търси себе си в обкръжението на останалите. Но той е и онзи маргинал, който се е настанил удобно в пограничната територия, който се чувства освободен от системата от правила и норми, наложени в центъра на социума.

Литература:

Бахтин 2002 [1967]: Бахтин, М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва—Аугсбург: Im Werden-Verlag (прев. авт.)

Довженко 1967: Довженко, А. Собрание сочинений в 4 томах. Том II. Москва: Искусство (прев. авт.)

Довженко 1960: Довженко, О. Твори в трьох томах. Том III. Київ: ДВХЛ (прев. авт.).

Довженко 1959: Довженко, О. Твори в трьох томах. Том II. Київ: ДВХЛ (прев. авт.).

Довженко 1958: Довженко, О. Твори в трьох томах. Том I. Київ: ДВХЛ (прев. авт.).

Линдер 1923: Линдер, М. Чаплин – В: Шкловский, В. Чаплин. Сборник статей. Берлин: Кино.

Попович 2004: Попович, Л. Антиутопічна модель України Олександра Довженка. Спроба інтертекстуального аналізу – В: Довженко і кіно XX століття. Упоряд. Брюховецька, Тримбач, С. Київ: Поліграфцентр „Тат”.

Шютц 1999 [1944-1966]: Шютц, А. Чужденецът. София: ЛИК (прев. К. Коев).

Lind 1937: Lind, R. Middletown in Transition. New York.

Park 1928: Park, R. Human Migration and the Marginal Man. In: The American Journal of Sociology. Vol. XXXIII, № 6, May, Chicago: University of Chicago Press (прев. авт.).

Simmel 1908: Simmel, G. Der Raum und die räumliche Ordnungen der Gesellschaft, S. 509-512.

Информация за автора:

Владимир Колев – докторант по украинска литература

Катедра по Славянски литератури

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

E-mail: vlad_kink_kole@abv.bg

A SHORT HISTORY OF TRACTORS IN UKRAINIAN BY MARINA LEWYCKA: DISCOVERY OF UKRAINE FROM THE WESTERN PERSPECTIVE

Kateryna Chernyavska

Анотація: У статті розглядається дебютний роман англійської письменниці українського походження Марини Левицької *A Short History of Tractors in Ukrainian* (2005 р.) з його баченням української історії двадцятого століття і проблеми еміграції із перспективи європейського Заходу. У статті аналізується роль гумору і використання стереотипів у романі, а також роль художньої літератури як засобу зближення і взаємопізнання Заходу і Сходу Європи.

Ключові слова: Марина Левицька, історія, гумор, стереотипи.

The revolutionary events in Europe which marked the end of the twentieth century (the collapse of the former Soviet Union, the fall of the Berlin Wall, the end of the Cold War, the creation of the EU etc) removed borders between West and East and created a new political landscape in need of integration and cultural rediscovery.

Eastern Europe, having been separated from the West with the Iron Curtain for decades, appeared almost as a blank space, an imaginative construct of Westerner's "other", a kind of cultural unconscious. As Larry Wolff points out, the invention of the East as an opposition and contrast to the West began centuries ago in the Age of Enlightenment, – an age which defined its own progressive "civilization" against other cultures' alleged barbarism and backwardness (Woolf, 1994: p.4).

In the Western fiction the imagery of Eastern Europe was initially shaped by the poetry of George Gordon Byron, who transformed his traveler's and warrior's authentic experiences into verses. At the end of the nineteenth century the unfamiliar region acquired negative connotations in Bram Stoker's *Dracula*. The novel gave voice to the hidden phobia of reverse colonisation: something horrible and dangerous could come from the East, a palpable threat from an invisible enemy.

Undoubtedly, this fictional "othering" of the European East as a mysterious place marked by predominantly negative connotations was a direct result of the lack of mutual understanding

and effective political, social and cultural communication on the continent. The changes in the dialogue between West and East may be introduced by new narratives with double perspective and questioning of stereotypes. Literature still remains a powerful instrument in the construction of identity, developing of new perspectives and changing of the landscapes in the process of their description.

One of the voices who contributed to this East-West transcultural dialogue belongs to an English author of Ukrainian origin, Marina Lewycka. Her debut novel *A Short History of Tractors in Ukrainian* was published by Penguin Books in 2005 and immediately captured the international book market. A dark family comedy centred around the conflict of different generations of Ukrainian immigrants in England, it was translated into more than 30 languages (including Japanese, German, Spanish, Dutch, Russian, Norwegian etc) and made it into John Sutherland's *Bestsellers* selling more than 1.000.000 only in UK (Sutherland, 2007: p.108). Also, in the year of its publication, the novel won the Bollinger Everyman Wodehouse Prize for comic fiction, the Saga Award for Wit, Waverton Good Read Award, and it was short-listed for the Orange Prize for Fiction, losing to Lionel Shriver's *We Need to Talk about Kevin*, and long-listed for Man Booker Prize.

Consequently, *Tractors* has received a lot of positive response from the critics, especially for its humour, described as "sharply comic", "hilarious", "extremely funny", "uproarious comedy" and "most entertaining". The *Economist* review stated that the book was "thought-provoking, uproariously funny, a comic feast" and the *Daily Telegraph* praised the writer's ability of reconciliation with the past: "Hugely enjoyable... yields a golden harvest of family truth" (Lewycka, 2005, cover of the 1st edition).

Paradoxically, the only negative review was published by the Ukrainian author Andrey Kurkov in the *Guardian* (Kurkov, 2005). In his opinion, *Tractors* is a badly constructed artifact of extracts from a school textbook on Ukrainian history which shows caricatures instead of characters. The Ukrainian literary critic Dmytro Drozdovskyj defined the novel an "anti-Ukrainian provocation" financed by unknown enemies, probably Russians (Drozdovskyj, 2006). Thus, the Ukrainian establishment erroneously interpreted the book as a hype of Ukraine's negative reputation in Europe and *Tractors* was not translated immediately into the language mentioned in its title.

Encouraged by the enormous success of her debut novel, Marina Lewycka considered the idea of writing a sequel for *Tractors*, but finally changed her mind and published her second novel *Two Caravans* in 2007, which was absolutely autonomous from its predecessor. The novel was equally successful and similarly to *Tractors* featured Ukrainians as main characters, but *Two Caravans* achieved a global dimension describing the life of migrant workers of other nationalities

(Eastern Europe, China, Malaysia and Africa), and was shortlisted for the Orwell Prize for political writing. The author confessed that she was trying to imagine what life she might have led as a Ukrainian in Britain, if she hadn't been the second generation immigrant (Lewycka, 2010).

Before publishing her third novel, Marina Lewycka promised that the book would be with "no Ukrainians and no vehicles" in it (Lewycka, 2008). As she explained in her interview to Doris Lechner, she was seriously concerned about being "pigeon-holed" for East-European topics and consequently she diverted from this subject (Lechner, 2010: p.454). *We are All Made of Glue* was released in 2009 and, as the title suggests, it is a multi-faceted research of human bonding, a metaphorical glue for mending international conflicts, like the Israeli-Palestinian one, and family disasters.

The British-Ukrainian author started her career unusually late: she was almost 60 when *A Short History of Tractors in Ukrainian* was published. But in spite of that, in the year of her debut book's publication, the UK book industry included Lewycka in the number of 25 authors chosen for "the future of British writing" (BBC News, 2007).

Marina Lewycka was born in a British-run refugee camp in Kiel in 1946, to Ukrainian parents who were taken to Germany as forced laborers by the Nazis. Her family was reunited by the Red Cross and subsequently moved to England when she was only 1 year old. From the refugee reception centre the family moved to Sussex, where Lewycka's mother found job as a housekeeper, while her husband, Marina's father, worked for the International Harvester Tractors in Doncaster.

From the early childhood Lewycka considered herself essentially English and the total integration was encouraged even by her family. In one of her interviews she confesses:

Most of my childhood I spent trying to be as unukrainian as possible and to become thoroughly thoroughly English. Really, until when I was in my mid-forties, I didn't want to have anything to do with Ukraine and Ukrainians. I thought it was far too embarrassing and I just wanted to be an English middle-class lady (Lewycka, 2010).

The need for integration in the UK was obvious: going to a primary school in Doncaster, Lewycka was bullied by English children who called her a Gerry, because she was born in Germany, and Rusky (Russian), because her parents came from the Soviet Union. She attended high school in Lincolnshire and Oxfordshire, continued her education at Keele University in Staffordshire

where she studied English Literature and Philosophy. Later she took the Bachelor of Philosophy at the University of York and then enrolled for a Doctorate of Philosophy at King's College in London, which she never completed.

During her school and university studies, Lewycka had the active social life of a British youth: she joined the Campaign for Nuclear Disarmament, participated in the British National Socialist Movement in 1968 and even went off to live in a squat for a short period of time. Approximately at the same time she started her long career of unpublished fiction writer, as she mentions with typical self-deprecating humour in her website autobiography, and begins her work as a lecturer in media studies (journalism) at Sheffield Hallam University.

Actually, it was Lewycka's preoccupation about her aging parents that motivated her to explore East-European background of her family. Suddenly, she realized that they wouldn't be around forever and all their tales about the mysterious and unknown country Ukraine would irreversibly disappear. It was indispensable to treasure all their reminiscences about youth in gloomy Soviet era, experiences of war and exile, famine in Ukraine and austerity of immigrant's life in Britain.

Virginia Woolf affirms in *A Room of One's Own* that "we think back through our mothers if we are women" (Woolf, 1989, p.74) and Marina Lewycka asked exactly her mother to convey the history she wanted to know in the smallest details. This request meant to start a voyage of discovery which had led to great changes in the life of many people.

The interview about the past was recorded on tape and Marina Lewycka prepared to write her mother's fictional biography. Describing historic events she tried to be as realistic as possible, but very soon she sensed that the narrative was getting more and more sad and somber. Just then she introduced in the plot the real-life story of marriage of her recently widowed father with a migrant from post-communist Ukraine, depicted in a comic way. Unexpectedly, this secondary plot line turned to be more important and lately became essential. In order to make this modification, Lewycka found the liberating device of "making things up" (Lewycka, 2009). Although *Tractors* appears to be autobiographical, the author stresses the fact that "the characters took on a life of their own, and became distinct from the characters in my life, so they created their own stories" (Lewycka, 2009).

The novel found its publisher with a help of a literary agent Lewycka got to know attending a course of creative writing. The provisional title *A Short History of Tractors in Ukrainian* wasn't changed and immediately after its publication, the oddly titled-book was erroneously classified by Amazon.com (a US-based multinational electronic commerce company) under Agricultural History. One of the first readers who reviewed the novel wrote on Amazon's website: "Be warned. This book

has nothing to do with tractors. The author should be ashamed of herself!” (Lewycka, 2009) Nevertheless, the book contains the sections on history of tractors scattered along the main plot. These sections are interconnected and form a story-within-a-story which conveys to the reader the role of technology in the former Soviet Union and its tight connection with the history of humankind.

The title itself was inspired by a real work *A History of Engineering (Technology)* written in Ukrainian language by Marina’s father, the retired engineer Peter Lewycky. The forty or so pages of the manuscript which survived were mostly about tractors. After the worldwide success of his daughter’s novel, his work was translated in English and some of its extracts were published in the “E&T” (“Engineer and Technology”) magazine along with his drawings and poetry under the title *Exclusive: The Real History of Tractors in Ukrainian* (Vitaliev, 2010).

One of the by-products of writing of *Tractors* is that Lewycka rediscovered her family in Ukraine. Carrying out the background research for the book on the internet, she came across a Russian family-search website and occasionally made a request for the surname of her mother. One year later she received an email from the relatives she never met and had not even known about their existence. Marina Lewycka’s parents used to tell her that they were the only survivors, the others must have died in the Second World War. Very soon new-found relatives sent her a family tree and the pictures of her aunts, cousins, grandparents, nephews and of her parents as children and later as young adults.

The emotional reunion of the family happened during the travel in Ukraine which Lewycka made with her daughter a bit afterwards the Internet discovery. For the first time in her life she visited the motherland of her parents. “It was wonderful but heartbreaking,” – as she describes her impressions in the article “*A Short History of Tracking down my Family in Ukraine*,” – “Actually, what surprised me was that, in spite of the war and upheavals that split Europe and our family in two, we are all so alike” (Lewycka, 2005).

According to the English academic and author John Sutherland, bestselling novels are “the snapshots of the age” and they fit hand-in-glove with their period (Sutherland, 2007, p.2). *Tractors* therefore incorporates current anxieties of British society about immigration, inter-generational clashes and concern about aging people.

Doris Lechner, a researcher of the University of Freiburg who did a thorough analysis of Marina Lewycka’s novels, inferred that *A Short History of Tractors in Ukrainian* is based on already well established on the British book market genres of family history, immigrant and chick-lit novel, but what seems to be crucial for the book’s success, is its particular regard to the author’s

Ukrainian-British identity (Lechner, 2010, p.437).

Last but not least, or maybe even the most important ingredient of success is the sparkling humour, which is paradoxically suitable even in the gloomiest parts of the book. The jokes at the expense of certain characters' less than acceptable behaviour function extremely well to mediate conflicts and to mitigate the sombre tone of the pages centred on the history of Nadia's family and the Soviet Ukraine. As Marina Lewycka points out in an interview: "There is no clear border between tragic and comic" (Lewycka, 2010) indeed even the questioning of stereotypes is not so painful if done with a smile.

Marina Lewycka was only one year old when her Ukrainian parents moved from the German labour camp to England and, referring to the terminology proposed by Graeme Dunphy (Dunphy, Rainer, 2001), she may be defined as an immigrant of the second generation. According to the German scholar, the second generation immigrants are the children of immigrants, who were either very young at the time of migration or were born in the country of arrival and find it easier to be assimilated into the local culture and society than people who immigrated as adults (Dunphy, Rainer, 2010: p.1). Personally Lewycka regards herself as a thoroughly English writer and a cosmopolitan woman with an identity capable of stretching and extending: "I think I'm very lucky to have a family which has migrated, because I have much more sense of the whole world as a place I can inhabit" (Lechner, 2010: p.454).

Such multifaceted identities are not exceptional in the contemporary literature of the British Isles; on the contrary, they become more and more common, being constantly produced by "the internationalization of English literature" (King, 2005). The territories of internationalisation tend to expand beyond the borders of the former Empire, but the European East remains an ambivalent cultural space for the Westerners. In the preface of the most recently published volume *Facing the East in the West: Images of Eastern Europe in British Literature, Film and Culture*, which is focused on the exploring of "new" European identities, the editor Barbara Korte writes:

The readings about East assembled in the present volume suggest that the East, for many writers in Britain today, is a space not only to be rediscovered, but also a mirror-space that helps the West to complement and destabilise its conceptions about itself, its stereotypes about the East, and its ideas about Europe and European cultural heritage (Korte, 2010: p.12).

A Short History of Tractors in Ukrainian by Marina Lewycka is set in England, but its main characters are immigrants of different generations from Ukraine. For European audience the reading of this novel must be certainly a brand new acquaintance with one of the former USSR republic, which they can vaguely know from the TV news about Orange Revolution and problems with the gas supply from Russia. Speaking about this country with Marina Lewycka the interviewer starts with the question which shows how unfamiliar and obscure Ukraine for Western European readers:

Well, Ukraine is very little known, isn't it? Many people of our country have difficulties with placing it on the map. And the sense where it is and what it is, and it's history, and the famine, and the things which are sort of shaped it in the twentieth century are probably not very well understood (Lewycka, 2010).

The long process of acquaintance is still to be done and the blank spaces are still to be filled with the salvaged memories of older generations, which help us inscribe the dry and impersonal history accounts into life experiences, connected to human beings, although imaginary ones. Therefore, in the contemporary post-Wall period the European East is being explored as a site of memories and histories which the West has yet to recuperate and reassess, not least in relation to Europe's cultural heritage and European history.

A Short History of Tractors in Ukrainian is the fiction of memory and from the very beginning we are also warned that the reconciliation with the past will not be so painless as the humorous tone of the opening lines and of the novel suggests. The narrator Nadezhda is compelled to reconstruct the history of her family after the death of her mother followed almost immediately by her father's marriage with an economic immigrant and potential gold-digger Valentina. The arrival of the young glamorous divorcée from Ukraine, the country which the parents of Nadezhda left after the Second World War in the pursuit of survival, has a disruptive effect on the life of all the characters, but especially on the narrator's relation with the past: the explosion of a bombshell from the Old Country "brings to the surface a sludge of sloughed-off memories" (Lewycka, 2005: p.1).

Nadezhda is a sociology professor in her mid-forties, the family's "precious peacetime baby" who was born in 1945 in a German labour camp and grew up in England after her parents' fortunate migration to the UK. Her mother and older sister Vera decide to shelter Nadia from the heavy knowledge of the past, taking a lot of care to keep the memories locked away under the cover of silence. The narrator clearly has autobiographical features and Marina Lewycka remembers that in

her childhood her mother used to tell her only happy ending stories: “I think all parents want to shield their children from the true nature of adult world, especially when they have experienced the barbarities of the century like the last.” (Lewycka, 2009).

The horrible memories are inaccessible to Nadia, but it seems that hidden truth is drenched in her blood and she’s constantly anxious about “something terrible that has happened in the past” (Lewycka, 2005: p.45). The natural curiosity mixes up with the jealousy for the knowledge that Vera possesses, being a privileged guard of the family secrets and, as a result, Nadezhda starts to feel a painful urge to reconstruct the past, to discover what happened before her birth and to gain the full understanding of who she is:

My sister is ten years older than me, and had one foot in the adult world. She knew things I didn’t know, things that were whispered but never spoken about. She knew grown-up secrets so terrible that just the knowledge of them had scarred her heart. Now that mother has died, Big Sis has become the guardian of the family archive, the spinner of stories, the custodian of the narrative that defines who we are. This role, above all others, is the one I envy and resent. It is time, I think, to find out the whole story, and to tell it in my own way. (Lewycka, 2005: p.49)

For the achievement of her aim Nadezhda has to rely only on her relatives, especially on Vera, who is particularly reluctant to open the door of the past. The narrator starts from scratch remembering mother’s stories and gathering snippets of information from sporadic conversations with the older sister. Her process of reconstruction is shaped by what Marianne Hirsch has termed ‘post memory’ (Hirsch, 2001), explaining it with the reference to the children of Holocaust survivors. The principle of postmemory, though, is applicable to other second-generation traumatic contexts of genocides and collective catastrophes like those of American slavery, the Vietnam War, the Dirty War in Argentina, South Africa apartheid, Armenian and Cambodian genocides and so forth.

Postmemory is not identical to memory: it brings the temporal delay of the “past” with all its implications, but at the same time it approximates the memory in the force of its emotions. Marianne Hirsch defines postmemory as “describ[ing] the relationship of the second generation to powerful, often traumatic, experiences that precede their births but that were nevertheless transmitted to them so deeply as to seem to constitute memories in their own right.” (Hirsch, 2011: p.104). She also suggests that the growth of memory culture is caused by a need for inclusion in a collective awareness the inherited traumatic experiences. In the case of *A Short History of Tractors in Ukrainian*, the

narrative of Nadezhda has a function of explaining and transmitting the memories of the Soviet and East European communist terror to the present readers of the book and to the next generations:

Postmemorial work strives to reactivate and to re-embody more distant social/national and archival/cultural memorial structures by reinvesting them with resonant individual and familial forms of mediation and aesthetic expression. Thus less-directly affected participants [members of the second generation like Lewycka] can become engaged in the generation of postmemory, which can thus persist even after all participants and even their familial descendants are gone (Hirsch, 2001: p.111).

The privileged site of memorial transmission is the family and Nadezhda acquires her knowledge about the Ukrainian past from the conversations with Vera and from the history of tractors written by her father Nikolai. She finds out about the horrors of the Soviet terror to which her family was subjected in Ukraine, about the arrest and execution of her grandfather in 1930, her mother's consequent expulsion from university, the famine induced in Ukraine by Stalin during which millions of Ukrainians died in 1932-1933, the brutal arrest and lucky release of her maternal grandmother in 1936, and the deportation of Nikolai's colleagues in Siberia in the same year. She finally learns about her parent's and Vera's deportation to the German forced labour camp Dranchensee, where they were confined to a correction block, which they only survived due to being rescued in time by the British.

According to the Russian translator and literary editor Maksim Nemtsov, "it would have been completely impossible to write such a book even ten years ago and even less impossible to expect that it will receive positive reviews and gain popularity among the readers." (Nemtsov, 2010). Sure enough the novel could not be published before the dissolution of the former Soviet Union with its rigid system of censorship and control of information.

For Marina Lewycka herself it was not an easy task to do a research on the history of Ukraine in the 20th century, precisely because there are still too many diverse historical sources and it is not clear which of them are truthful and which are not. The different versions of the same event are frequent and very embarrassing, like, for instance, the contradictory descriptions of Babi Yar, the site of a series of massacres carried out by the Nazis during their campaign against the Soviet Union, that Lewycka mentions in one of her articles: "It's the slippery nature of this country's history that's bothering me: you can't pin it down. Each player tells the story in his or her own way, but the bones

still keep coming up.” (Lewycka, 2005).

However, even in spite of these difficulties, the writer still feels responsibility and a kind of addiction for telling the past and the present experiences of Ukrainians in her books. After coming across the Stephan Shakhno’s work *Gone West: Ukrainians at Work in the UK* (Shakhno, 2004), she immediately decided to write about immigrant’s life in her second novel *Two Caravans*: “I looked at the study, which was done by the Union Congress in Britain, and thought: This is a very interesting story. And it is a story I will have to tell, because nobody else will be able to tell it.” (Lechner, 2010: p.456).

In her first novel Lewycka prefers to rely on her mother’s account, on the stories of direct witness of historical events, though even this option is not absolutely reliable because of the particular nature of postmemory. In the reconstruction of the family history from postmemory perspective, Nadezhda creates intense images of her mother, her house, her lost motherland which reinforce the living connection between past and present, between the generation of witnesses and the generation of survivors. She also increases awareness for Ukrainians, who in the post-war period formed one of the largest ethnic groups of Displaced Persons in Germany and Austria, and awareness of Ukrainians in Great Britain in general, as she acknowledges in her interview to Doris Lechner: “I felt that other immigrant communities were much more visible and the Ukrainians had really almost disappeared. They sort of blended in and nobody knew about us.” (Kulyk, 2003).

As I have previously stated, humour and comedy are of the great importance for this novel: the representation of serious topics like family conflicts, age issue, memories of war, loss and separation through comic writing, unexpectedly soothing and reconciling in this context, won the critics’ attention and reader’s sympathy in large part of the world.

The review snippets on the book’s paperback edition like “Extremely funny,” “Outstanding”, “Mad and hilarious” signal the key features of the novel and explicitly promise entertainment. “They love comedy, it’s true”, says Marina Lewycka about the English readers, “They have the sense that the world is very gloomy and they like things that are little more entertaining.” (Lechner, 2010: p.458). Traditionally the postcolonial literature deals with suffering, since considering the past is never painless, but Lewycka chooses a different tone: even if our life is a nightmare, it is a hellishly funny one.

According to Graeme Dunphy and Rainer Emig, this way of mixing tragic and comic in memory fiction is becoming more and more common among cultural immigrants, migrants, and subsequent generations of ethnic minorities (second and third-generation migrants):

The experience of exile and migration in twentieth-century Europe has been marked by feelings of displacement and insecurity not unlike those caused by more traditional, internal forms of alienation, by conflicts of interests and identities, by the often difficult co-existence of communities and the struggle for equality and recognition, and later also by a generation gap exacerbated by divergent cultural expectations. Among the many forms of expression which speak to and out of this situation, humour has become increasingly significant (Dunphy, 2009: p.7).

One of the examples of the humorous depiction of traumatising events is a book, *Tractors* is often compared with, the debut novel of the American writer Jonathan Safran Foer, *Everything is Illuminated*, published in 2002 (Foer, 2002). Its main character, a young American Jew Jonathan, is similarly confronting the past and Holocaust postmemories in his journey to Ukraine, where he is trying to find the family that saved his grandfather from the Nazis during the Second World War.

According to Marina Lewycka, dark humour perfectly fits in the setting of a country like Ukraine, particularly because of its gloomy history: “Black comedy is very Eastern European. You celebrate whatever is to celebrate, because you never know whether there’s going to be anything to celebrate tomorrow.” (Llewellyn Smith, 2009).

The ethnic humour, which is usually related to a special racial, national or cultural minority group one, is also essential in *Tractors*. Konrad Lorenz, a Noble Prize winning zoologist whose interests in later life shifted to the study of humans in society, linked this kind of humour with social aggression and maintained that “laughter produces simultaneously a strong fellow-feeling among participants and joint aggressiveness against outsiders [...] Laughter forms a bond and simultaneously draws a line” (Lorenz, 1963: p.253). Then, its aim is to delineate the boundaries of ethnic community and to spot out the intruders whose culture, or more precisely lack of it, makes them unacceptable.

The young Ukrainian woman Valentina is an explicit outsider to the British community, therefore her character is generously equipped with all the undesirable sociocultural traits which make her exotically fascinating and repulsive at the same time: excessive sexuality, uncleanliness and gluttony. When she appears on the pages of the novel for the first time, she wears denim mini-skirt, high-heeled peep-toe mules and Bardot-style blond pony-tail (Lewycka, 2005: p.2); the style of her clothes is not merely bad, it always borders on vulgarity and crudeness.

Like the most of economic immigrants from the so-called Third World, Valentina is

obsessed with the high standards of occidental life, which are often illusory and bear no relation to real life. "She cannot be blamed, she believes that in the West everybody's a millionaire"(Lewycka, 2005: 98), says Nikolai trying to give at least some explanations of his wife's senseless behavior, who makes him throw lots of money on useless domestic appliances and two cars she does not even know how to drive. Ukraine is characterized by backwardness and corruption and the driving license can be easily obtained even by people who have never been behind the wheel: "Valentina holds an international driving license issued in Ternopil, which is valid for a year. She has never taken a driven test, says my father, but she paid for the license in pork cutlets and sausages from her mother's smallholding." (Lewycka, 2005: p.85).

Finally, "Valentina has achieved the apogee of her dreams of life in the West – she is the owner of a Rolls-Royce" (Lewycka, 2005: p.117), but the car which came from the estate of Lady Glaswyne was used for many years "as farm vehicle transporting hay, sheep, fertilizer bags, anything you like"(Lewycka, 2005: p.118) and is good for nothing. The decrepit symbol of prestigious class is left to rot on the house drive alluding to the absurdity of following up the mirage-like Western lifestyle.

Perhaps Valentina is condemned to be excluded from the British society which is too good for her, even if occasionally she could have had a chance of being accepted. The American scholar Werner Sollors observes that in ethnic humour "comic boundaries can be rapidly created and moved, as communities of laughter arise at the expense of some outsiders, and then reshape, integrate those outsiders and pick other targets." (Sollors, 1986: p.136). But Valentina is destined to be expelled from England forever and a day.

Sure enough in *Tractors* there is a humorous disjunction between what the characters are searching for and what they actually find, starting from Nikolai who in the course of events discovers that his romantic love, Botticelli's Venus from Ukraine is his potential killer. Valentina, who expected her husband to be almost a millionaire, becomes furious when Nikolai's modest savings comes to the end and she starts abusing him verbally and physically. When the desperate aged Don Juan finds himself confined in his own house and beaten with a wet towel, he fearfully complains to his daughter: "I believe she wants to murder me!" (Lewycka, 2005: p.199).

Likewise, the incongruity is present in characters themselves, not only in their ludicrous interrelationship. Valentina, who is striving to appear as a successful Western European woman fails to understand what is acceptable and what is not, especially in clothes:

Just at that moment, Valentina emerges from the house. Although it is June, and the

weather is warm, she is wearing a huge pinch-wasted, wide-shouldered fur coat, which she wraps around herself with her hands in the pockets, movie-star style [...] Stanislav, in a short-sleeved shirt, walks behind her carrying her bag (Lewycka, 2005: p.178).

This kind of dressing style and behavior is manifestly stereotypical for Eastern Europeans and Valentina is a stereotypical character to a certain extent. As Marina Lewycka observes, “at the beginning, Valentina was more of a caricature, but as I fell in love with her, I tried to understand who she really was, and how she came to be as she was.” (Lewycka, 2010). Nadezhda, the prototype of Lewycka in *Tractors* and the most human and sensitive character of all, argues with her sister Vera and defends Valentina after the expelling of the intruder out of their house and their country: “Yes, she is greedy, predatory, outrageous, but she is a victim too. A source of cheap labour” (Lewycka, 2005: p.280). Unarguably, at the beginning of the novel Valentina is introduced as a pure caricature, but afterwards Lewycka tries to ascribe dignity to her most undignified struggle and give the character a human shape.

In her interview to Jen Persson the author explains that she used stereotypes to render her characters immediately familiar and recognizable to the readers (Lewycka, 2009). In this case, the knowledge of a nations shared stereotypes can be interpreted as a kind of cultural knowledge which can be used in fiction for a more effective description of the characters. Talking about stereotypes in the context of humour, the American psychologist William Edgar Vinacke observes that they “should properly be regarded as concept-systems, with positive as well as negative functions, having the same general kinds of properties as other concepts, and serving to organize experience as the other concepts do.” (Vinacke, 1957: p.233).

The character of Valentina to a certain extent embodies what the ordinary English person thinks about immigrants, so it is the culturally corrosive humour and it contributes to the process of “othering” of the Eastern Europe in the Western imagination. But on the other hand humour helps to dispel animosity by bringing cultures together and making us experience what the German philosopher Helmuth Plessner called “the humanity of the human” (Crichely, 2002: p.3) – the laughter. Everybody has a choice to decide whether Valentina is a politically incorrect representation of immigrants or a splendid comic creation. Perhaps she is a double-edged figure which can not be judged unilaterally. Anyway, the author is generous with her heroine, since at the end of the novel she donates Valentina the happiness of maternity and a beautiful baby-girl. As Vera points out, “Babies change everything” (Lewycka, 2005: p.313) and hopefully the united family of Ukrainians will have a different

future, a better one.

This hope is strengthened by the fact that Nikolai donates to Dubov, Valentina's Ukrainian ex-husband and at the same time her new partner for life, a patent for a tool bar for tractor. Dubov is an engineer, like Nikolai, and he understands how this new invention "with superior design" functions and can be used. The two men come to the optimistic conclusion that "Maybe this will be rebirth of Ukrainian tractor industry" (Lewycka, 2005: p.308).

Certainly, Nikolai's gift symbolizes a contribution to the wealth of his motherland which he had left half a century ago in the turbulent past-war years and the return of his engineer's talent back to Ukraine, where it always belonged. Accepting this donation, Dubov acts as a link between generations and countries and, as Nikolai suggests, probably he will be able to satisfy Valentina: "She is a beautiful woman, but maybe I did not make her happy. Maybe with Dubov she will be happier. Dubov is good type. In Ukraine maybe he will now become rich." (Lewycka, 2005: p.308). Lewycka ends the novel with a humorous scene of Nikolai practicing yoga in his private apartment in a shelter housing lodging, where he moves after selling his family house. Apparently Vera and Nadezhda manage to put everything in its place and help their father to start a new life. Similarly, Marina Lewycka integrates her Ukrainian identity in her British self and makes one of the first attempts to tell the Western world about Ukraine – the country of her parents which history and culture are still waiting to be rediscovered.

Bibliography:

Anon, n.d. An Interview with Marina Lewycka, *MostlyFiction Book Reviews*, [online] Available at: <<http://mostlyfiction.com/authorqa/lewycka.htm>> [accessed August 2012].

Anon, n.d. Interview with Author Marina Lewycka, *Reader's Digest Australia*, [online] Available at: <<http://www.readersdigest.com.au/marina-lewycka>> [accessed August 2012].

Anon, n.d. UK authors of the future unveiled, *BBC News*, [online] Available at: <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/6665401.stm>> [accessed August 2012].

Crichely, S., 2002. *On Humour*. New York: Routledge.

Drozdovsky, D., 2006. Traktory z nedaloji istoriji ne po-ukrajins'ky, *Vsesvit*, [online] Available at: <http://www.vsesvit-journal.com/index.php?option=com_content&task=view&id=179&Itemid=41> [accessed August 2012].

Dunphy, G., 2001. Migrant, Emigrant, Immigrant: Recent Developments in Turkish-Dutch Literature, *Neophilologus*, 85, pp.1-23.

Dunphy, G., Rainer, E., 2009. *Hybrid Humour: Comedy in a Transcultural Perspective*. Amsterdam: Rodopi.

Foer, J. S., 2002. *Everything is Illuminated*. New York: Houghton Mufflin Company.

Hirsch, M., 2001. Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory, *The Yale Journal of Criticism*, 14, pp. 103-128.

King, B., 2005. *The Oxford English Literary History: 1948-2000: The Internationalization of English Literature*. Oxford: Oxford University Press.

Korte, B., 2010. Facing the East of Europe in Its Western Isles: Charting Backgrounds, Questions and Perspectives. In: B. Korte, E. Ulrike Pirker, S. Helff . *Facing the East in the West: Images of Eastern Europe in British Literature, Film and Culture*. Amsterdam: Rodopi, pp.1-24.

Kurkov, A., 2005. Human Traffic, *The Guardian*, [online] Available at: <http://www.guardian.co.uk/books/2005/mar/19/featuresreviews.guardianreview20> [accessed August 2012].

Kulyk, V., 2003. The Role of Discourse in the Construction of an Émigré Community: Ukrainian Displaced Persons in Germany and Austria after the Second World War. In: R. Ohliger. *European Encounters: Migrant, Migration and European Societies since 1945*. Aldershot: Ashgate, pp.212-237.

Lawless, A., 2005. Where Tragedy, Tractors and Comedy Meet: Marina Lewycka in Interview, *Three Monkeys*, [online] Available at: http://www.threemonkeysonline.com/als/_short_history_ukranian_tractors_marina_lewycka.html [accessed August 2012].

Lechner, D., 2010. East European Memories? The Novels of Marina Lewycka. In: B. Korte, E. Ulrike Pirker, S. Helff . *Facing the East in the West: Images of Eastern Europe in British Literature, Film and Culture*. Amsterdam: Rodopi, pp.437-450.

Lechner, D., 2010. Interview with Marina Lewycka. In: B. Korte, E. Ulrike Pirker, S. Helff . *Facing the East in the West: Images of Eastern Europe in British Literature, Film and Culture*. Amsterdam: Rodopi, pp. 451-459.

Lewycka, M., 2005. A short history of tracking down my family in Ukraine, *The Guardian*, [online] Available at: http://www.guardian.co.uk/travel/2005/oct/16/ukraine.generalfiction_observerescapesection [accessed August 2012].

Lewycka, M., 2005. *A Short History of Tractors in Ukrainian*. London: Penguin.

Llewellyn Smith, J., 2009. Marina Lewycka interview for We Are All Made of Glue, *The Telegraph*, [online] Available at: <http://www.telegraph.co.uk/culture/books/authorinterviews/5796045/Marina-Lewycka-interview-for-We-Are-All-Made-of-Glue.html> [accessed August 2012].

Lorenz, K., 1963. *On Aggressiveness*. New York: Harcourt, Brace and World.

Miller, G., 2010. Exclusive Interview with Marina Lewycka, *Book Hugger*, [online] Available at: <http://bookhugger.co.uk/2010/03/exclusive-interview-with-marina-lewycka/> [accessed August 2012].

Nemtsov, M., n.d. Marina Lewyckaja: Kratkaya istoria traktorov po-ukrainski, *Homes & Communities*, [online] Available at: <http://www.erlib.com/56871/> [accessed August 2012].

Persson, J., 2009. Interview with Marina Lewycka – Part 1 of 2, *The View from Here*, [online] Available at: <http://www.viewfromheremagazine.com/2009/06/interview-with-marina-lewycka-part-1-of.html> [accessed August 2012].

Shakhno, S., 2004. *Gone West: Ukrainians at Work in the U*. London: TUC.

Sollors, W., 1986. *Beyond Ethnicity: Consent and Descent in American Culture*. New York: Oxford University Press.

Sutherland, J., 2007. *Bestsellers: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Vinacke, W. E., 1957. Stereotypes as Social Concepts, *Journal of Social Psychology*, 46, pp.233-257.

Vitaliev, V., 2010. Exclusive: The Real History of Tractors in Ukrainian, *Engineering and Technology Magazine*, [online] Available at: <<http://eandt.theiet.org/magazine/2010/18/engineering-bestseller.cfm>> [accessed August 2012].

Woolf, L., 1994. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Інформація про автора:

Чернявська Катерина Володимирівна, 1984 р.н., студентка 5 курсу факультету іноземних мов і літератур університету м. Салерно (UNISA), Італія; магістр слов'янської філології Львівського національного університету ім. І.Франка, випуск 2005 р.

E-mail: katia.chernyavska@gmail.com. Mobile phone: + (39)3276722499.

ЕЗИКОЗНАНИЕ

МИНАЛИТЕ СТРАДАТЕЛНИ ПРИЧАСТИЯ ОТ НЕПРЕХОДНИ ГЛАГОЛИ В УКРАИНСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Павлина Мартинова-Иванова

Анотация: Статията разглежда миналите страдателни причастия в украинския и българския език, като се обръща внимание по-подробно на тези от тях, които са по произход от непреходни глаголи. Изследвани са примери на употреба на минали страдателни причастия от непреходни глаголи в два художествени текста – един украински и един български – и са проследени техните съответствия в двата превода.

Ключови думи: минало страдателно причастие, преходен глагол, непреходен глагол, залог, преводно съответствие.

Миналите страдателни причастия и в украинския, и в българския език се образуват по принцип от преходни глаголи. В двата езика също така има форми, които се образуват и от преходни, и от непреходни глаголи. Но интересен е фактът, че има украински и български минали страдателни причастия, които се образуват само от непреходни глаголи. Тук ще разгледаме езика на две художествени произведения – романа на Павел Вежинов „Нощем с белите коне” (София, „Български писател”, 1987 г., пето издание) с превод от Иван Билик – „Вночі білими кіньми” (Київ, „Дніпро”, 1989 г.), и повестта на Олга Кобилянска „В неділю рано зілля копала” (Київ, „Веселка”, 2000 г., първо издание, 1909 г.) с превод от Христо Ралев – „В неделя рано билки брала” (София, „Народна култура”, 1981 г.). и ще направим съпоставителен анализ на употребените в двата текста минали страдателни причастия, образувани само от непреходни глаголи, с техния превод, съответно на украински и на български език.

За миналото страдателно причастие в българския език Ст. Стоянов посочва в своята *Граматика на българския книжовен език* следното: „Минало страдателно причастие се образува поначало от преходни глаголи. Формите му се получават от основата на минало

свършено време (в някои случаи с промяна на основната наставка) и наставка *-н* или *-т*, например:

пиша – писа-х – писа-н писана писано писани
кова – кова-х – кован кована ковано ковани и т.н.”.

(Стоянов 1980: 428-429)

Авторът също отбелязва, че: „От някои непреходни глаголи също се образуват минали страдателни причастия, например:

(да) се засмея – засмях се – засмян, засмяна, засмяно, засмени;

(да) се възгордея – възгордых се – възгордян, възгордяна, възгордяно, възгордени;

(да) се усмихна – усмигнах се – усмихнат, усмихната, усмихнато, усмихнати.” (Стоянов 1980: 430)

Петър Пашов в *Българска граматика* казва, че: „Минало страдателно причастие се образува поначало само от преходни глаголи, тъй като е необходимо именно обектът на глаголното действие да бъде характеризиран с пасивен признак: *построихме мост – построен мост, реших задачата – решена задача* и пр. Но в нашия език има и отделни страдателни причастия от непреходни глаголи, напр. *възгордян човек*, макар да не може да се каже „*възгордыха човека*” (излиза се от възвратната форма *човекът се възгордя*); също *усмихнат, засмян, загрижен, замислен* и др. Важно е в случая да се отбележи и това, че тези причастия не могат да се употребяват в сложни глаголни форми в страдателен залог за сказуемо, тоест не може да се каже: „*Той ще бъде загрижен от мене*”, като равно на също невъзможното „*Аз ще го загрижа*”. (Пашов 1999, 2001, 2002: 206-207).

Руселина Ницолова подкрепя изказаните по-горе твърдения: „Минали страдателни причастия се образуват и от някои непреходни глаголи със *се* – средни глаголи, напр. *усмихна се, засмея се, изтегна се, излегна се* и др., но тогава те не влизат в сложна глаголна форма, а са сказуемни определения. Напр. *Продавачката е засмяна.*”. (Ницолова 2008: 437-438).

В изречението причастията изпълняват атрибутивна функция. Атрибутивната функция на миналите страдателни причастия се изразява в това, че те могат да се адективират: „...много минали страдателни причастия са преминали към категорията на прилагателните имена или пък при определени контекстуални условия добиват смисъл на прилагателни”. (Стоянов 1980: 430). Това се отнася и за миналите страдателни причастия от непреходни глаголи, които служат като съгласувани определения, обособени или необособени.

Когато са употребени в ролята на обособени съгласувани определения миналите страдателни причастия имат функция, близка до тази на предиката в простото изречение в състава на сложното: „Чрез обособеното определение признакът се приписва не чисто атрибутивно, а се чувства известна предикативност (бихме могли да кажем „полупредикативност”), затова и обособените определения (както и другите обособени части) лесно могат да преминат в подчинени изречения”. (Пашов 1999, 2001, 2002: 377).

От своя страна, Ив. Гугуланова в *Българските причастия и деепричастия в славянски контекст* използва термина „полупредикация” и казва, че: „Полупредикацията е примерна синтактична функция на причастията...”. (Гугуланова 2005: 196) Авторката също отбелязва, че: „Обособяването спомага за разширяването на полупредикативните употреби на причастията...” (пак там).

В украинската академична граматика се посочва, че: „Страдателните причастия се образуват само от преходни глаголи, въпреки че могат да се съотнасят и с непреходни.” (Морфологія 1969: 413).

В украински език страдателните причастия „...се образуват от глаголните основи на всички класове, освен IV, VI и XII (глагола *бігти*), с помощта на суфиксите **-н-** (**-ен-**) и **-т-**:

I. *адрес-ува-ти* – *адресований*, *пояс-н-юва-ти* – *поясн-юва-н-ий*;

II. *взу-ва-ти* – *взу-ва-н-ий*, *обви-ва-ти* – *обви-ва-н-ий*;

III. *баж-а-ти* – *баж-а-н-ий*, *руб-а-ти* – *руб-а-н-ий* и т.н.” (Морфологія 1969: 414).

Относно образуването на минали страдателни причастия в украински език от глаголи, които са и преходни, и непреходни в академичната граматика е отбелязано, че: „Страдателното причастие се съотнася не само с пасивен глагол, но и с възвратен преходен глагол на **-ся**, напр.: *умита дитина* (*дитину умили* и *дитина умилася*), *пострижена людина* (*людину постригли* и *людина постриглася*), *перевернута колода* (*колоду перевернули* и *колода перевернулася*) и т. н. Именно причастие може да се нарече само онази форма, която е член от личната парадигма на преходния глагол и може да участва в състава на страдателни конструкции (*умита матір'ю дитина*, *пострижена перукарем людина* и др.), напр.: „Весна. Садочки зацвіли, Неначе полотном укріті, *Росою божою умиті*” (Т. Шевченко).” (Морфологія 1969: 416).

Както бе казано по-горе, в украинския език се образуват минали страдателни причастия и от непреходни глаголи: „Като загубят способността си да участват в състава на

страдателни конструкции, причастията се превръщат в прилагателни. Според този тип прилагателни с произход от причастия могат да се образуват други прилагателни, съответни само с непреходни възвратни глаголи на **-ся**: *усміхнене обличчя (усміхнутися), розхмарене небо (розхмаритися)* и др., напр.: „Весело тріщали дрова в грубі, Пахло житнім хлібом і теплом, І спадали ніжно пасма любі, Над твоім *розхмареним* чолом” (М. Рильський).” (Морфологія 1969: 416).

В *Причастіето в съвременния украински книжовен език* Г. Гнатюк също подчертава, че „...в съвременния украински език има причастия на **-ний (-ений), -тий**, които се съотнасят с непреходни глаголи, при това възвратни и невъзвратни.” (Гнатюк 1982: 45). За образуването на страдателни причастия от такива глаголи авторката допълва, че: „Тъй като подобни образувания изпадат от регламентираните в граматичната наука типове причастия, те обикновено остават, по същество, без квалификация.” (пак там). Г. Гнатюк смята, че има тенденция към нарастване на причастните образувания от този тип.

Според Г. Гнатюк украинските минали страдателни причастия, образувани от възвратни и невъзвратни непреходни глаголи имат значение не на страдателни, а на деятелни, тъй като те са страдателни само по форма, а съдържанието им „...изразява признака на активно действащ предмет.” (пак там: 97). Авторката дава подробно обяснение на това свое твърдение: „В украинския език образуването на причастия със суфиксите за страдателност **-н- (-ен-)** и **-т-** от непреходни глаголи на **-ти** и **-тися** и употребата им в значение на деятелни съставлява не отделни случаи, не изключения, а деривативна закономерност. Това, вероятно, се обяснява с това, че със суфикса **-н-**, един от най-разпространените в украинския език, функционира огромно количество прилагателни и причастия. Неговото граматично значение при причастията е полисемично. Той участва не само като формант на признака за страдателно действие, насочено отвън, а и просто като формант на признака за действие, с определена абстрахираност по отношение на залога, тоест без информация за страдателност или деятелност. Именно с полисемичното свойство на суфикса **-н-** се поддържа и деятелния признак на залога в редица причастия, образувани от непреходни глаголи на **-тися**.” (пак там: 52). Например украинските причастни форми *деградований* (невъзвратен) и *усміхнений* (възвратен) авторката приема за страдателни само по форма, а като съдържание – за деятелни.

Като цяло и в двата изследвани текста примерите на употреба на минали страдателни причастия, образувани само от непреходни глаголи, не са много. Ще разгледаме голяма част от тези примери и ще представим различни преводни съответствия на украински и

на български минали страдателни причастия, които произхождат от непреходни глаголи.

В произведението „Нощем с белите коне” на Павел Вежинов има 16 на брой страдателни причастни форми, образувани от глаголи, които нямат преходни употреби и които бихме могли да наречем **изцяло непреходни глаголи**. Някои от тях се повтарят или пък се срещат форми за различни родове и числа, с и без отрицание на едни и същи причастия: влюбената, влюбени, задъхан, задъхана, задъхано, загрижена, загрижените, невлюбени, отракани, разкаяна, усмихнат, усмихната (2 примера), усмихнати, ухилени, умислени. Както показват примерите, най-често миналите страдателни причастия, образувани от непреходни глаголи, семантично изразяват някакви чувства, душевни или физически състояния, а глаголите, от които са образувани, могат да се употребяват единствено с възвратна частица, т. е. формално те са *reflexiva tantum*.

В повечето от примерите българските минали страдателни причастия, образувани от непреходни глаголи, са преведени на украински език с техните най-точни съответствия – с **минали страдателни причастия**.

В следващия пример в оригинала е използвано българското минало страдателно причастие *умислени*, което е образувано от непреходен глагол и което е в ролята на съгласувано определение към съществителното име *вечери*:

*Той усети как постепенно се натъжава – точно такава живееше природата и в най-далечните му спомени – тихи, **умислени** вечери, небе като синя, едва размътена вода на езеро, тъмни сенки, влажни далнини. (стр. 88)*

*В серці Урумова зроджувався безпричинний сум. Така була природа й у його спогадах: тихі **замислені** вечори, небо схоже на синю, ледь скаламучену воду в озері, темні тіні, розмиті обрії... (стр. 385)*

При превода е употребено **украинското минало страдателно причастие** *замислені*, което също е съгласувано определение към съществителното име *вечори*. Но тази причастна форма, за разлика от българската причастната форма *умислени*, е образувана от глагол, който е и преходен, и непреходен. Напр.: от преходния глагол *замислити* – *Треба замислити новий план*; от непреходния глагол *замислитися* – *Це привід замислитися над проблемою*.

В следващия пример е включено българското минало страдателно причастие *влюбената*, което е образувано от непреходен глагол и в изречението изпълнява роля на съгласувано определение към съществителното име *двойка*:

*Урумов внезапно си припомни отдавна забравеното ресторантче в Буда, високия мършав цимбалист, **влюбената** двойка на съседната маса, която му се бе видяла толкова жалка в своята закъсняла нежност.* (стр. 371)

*Нараз Урумову пригадався вже забутий ресторанчик у Будапешті, високий кощавий цимбаліст і **закохана** пара біля найближчого столика; припізнілі ніжності цих двох здавались Урумову доволі кумедними.* (стр. 639)

В украинския превод е използвано **украинското миналото страдателно причастие** *закохана*, което е съгласувано определение към съществителното име *пара* и което, за разлика от българското минало страдателно причастие *влюбената*, е образувано от преходен и от непреходен глагол. Напр.: от преходния глагол *закохати* – *Вона насправді його закохала*; от непреходния глагол *закохатися* – *Ми закохалися в цю музику*.

В следващите два примера ще представим преводните съответствия на българското минало страдателно причастие *усмихната*.

В един от примерите българското минало страдателно причастие *усмихната* е предадено на украински език с неговото буквално съответствие – с **украинското минало страдателно причастие** *усміхнена*, като и в двата езика формите са образувани от непреходни глаголи:

*Скоро пристигна Ирена с една нова служебна волга, както винаги, насърчително **усмихната** и оживена.* (стр. 87)

*Незабаром приїхала „Волгою” Ірена, як завжди жвава й оптимістично **усміхнена**.* (стр. 385)

И в оригинала, и в превода причастните форми *усмихната* и *усміхнена* имат синтактична функция на обособени съгласувани определения към съществителното собствено

име.

Също в един от примерите българското минало страдателно причастие *усмихната*, което е обособено, **не е преведено** в украинския текст:

Просто я виждаше как идва срещу него с печурки в ръка, усмихната и ужасно горда от успеха си. (стр. 365)

Урумов мовби зараз бачив, як Марія йде йому назустріч з печеричками в руках, страшенно горда з того, що зуміла їх знайти. (стр. 634)

Съществува един пример, в който българското минало страдателно причастие в мн.ч. *усмихнати* има като преводен еквивалент на украински език **лична глаголна форма за минало време**:

Но академикът не остана нито за миг сам, бяха го наобиколили неколцина от най-близките му помощници, повечето усмихнати, малко насила наистина, както се полага на добрия тон в такива случаи. (стр. 227)

Навколо академіка Урумова ввесь час товклися його найближчі помічники та заступники, вони трохи силювано й чемно всміхалися, як і належало в таку мить. (стр. 507)

Българското минало страдателно причастие *усмихнати* в този пример има функция на обособено съгласувано определение, а в текста на превода е предадено с **лична глаголна форма за 3 л. мн. ч. минало време** *всміхалися*, която е образувана от непреходен глагол. Обособената употреба на причастието засилва неговата предикативност – то изпълнява ролята на второстепенен предикат и затова закономерно може да се преведе чрез спрегаема глаголна форма.

Срещаме също така и един пример, в който българското минало страдателно причастие *усмихнат*, което изпълнява ролята на обособено съгласувано определение, е преведено с **украинското сегашно деепричастие** *всміхаючись*:

Като влезе в кабинета му, той се изправи зад красивото си бюро, изискан и

сдържано **усмихнат**, както обикновено се усмихват на хора в траур, за да им покажат, че нещата са отминали и животът е по-силен от всичко. (стр. 40)

Коли той увійшов до його кабінету, він стояв за своїм гарним письмовим столом, стримано **всміхаючись**, як і належить усміхатися до людини в жалобі, мовби промовляючи: що було, те минуло, а життя й надалі залишається життям. (стр. 343)

Според преводача този тип превод в случая е най-подходящ да предаде значението на българската страдателна форма. Както отбелязва Г. Гнатюк, разглежданите от нас форми са само формално страдателни, а по значение – по-скоро деятелни, затова те могат закономерно да се превеждат с деепричастия.

В следващия пример ще представим българското минало страдателно причастие **загрижените**, което също е образувано от непреходен глагол:

Много ясно виждаше безпокойството по лицата им, **загрижените** им погледи. (стр. 237)

Обличчя **були заклопотані** й смутні. (стр. 516)

Тук причастната форма **загрижените** е съгласувано определение към съществителното име **погледи**. Като преводно съответствие е използвано **съставно именно сказуемо** **були заклопотані**, образувано от спомагателния глагол в мн.ч. минало време **були** и украинското минало страдателно причастие в мн.ч. **заклопотані**, което по принцип е образувано от преходен и непреходен глагол.

Българското минало страдателно причастие **загрижена** в следващия пример има синтактична функция на обособено съгласувано определение и е представено в превода с **израз**, който включва **украинско сегашно деепричастие** и **съществително име в Тв. п.** – **караючись думкою**:

Мария дори не допи до края кафето, **загрижена** за сармите си. (стр. 201)

Караючись думкою про свої голубці, Марія навіть не допила кави й побігла

додому. (стр. 485)

В един от примерите се среща образуваното от непреходен глагол българско минало страдателно причастие *задъхан*:

*Беше неговият племенник, все още **задъхан** от изкачването по стълбите.*
(стр. 15)

*Урумов одчинив і побачив свого небожа, який, певно, біг сходами вгору, **бо** й досі важко **переводив** дух.* (стр. 321)

В българския текст миналото страдателно причастие *задъхан* е обособено съгласувано определение. В украинския текст българската обособена причастна конструкция поради засилената си предикативност закономерно е преведена с **подчинено изречение с подчинителния съюз бо** и **израз**, който включва личната глаголна форма за м.р. ед.ч. минало време *переводив* и съществителното име *дух*, което е пряко допълнение.

В произведението „В неділю рано зілля копала” на Олга Кобилянска съществуват 9 примера на употреба на минали страдателни причастия, образувани само от непреходни глаголи: засапаний, несподіване (2 примера), несподівана (2 примера), стужене, усміхнена (2 примера), усміхнені.

В следващия пример ще представим две украински минали страдателни причастия, като едното от тях – *усміхнена*, е образувано само от непреходен глагол, а другото – *заквітчана*, е образувано от преходен и непреходен:

Пишна, усміхнена, заквітчана в червоні свої цвіти, і скаже, як звичайно: „То – я”. (стр. 297)

Нагиздена, усмихната, закичена с червените си макове, ще излезе и ще каже както обикновено: „Аз съм.” (стр. 152)

В украинския оригинал миналите страдателни причастия *усміхнена*,

заквітчана и миналите страдателни причастия в българския превод – *усмихната*, *закичена*, са употребени като определения. Тук има и пълно съответствие между формите по отношение на това, че *усмихната*, както *усміхнена*, е образувана от непреходен глагол, а *закичена*, както *заквітчана*, е от преходен и непреходен.

В още един пример украинското минало страдателно причастие *усміхнена* е преведено със съответното българско минало страдателно причастие *усмихната*. В друг пример украинското минало страдателно причастие в мн.ч. *усміхнені* има като преводен еквивалент на български език **членуваното минало страдателно причастие в мн.ч. *усмихнатите***:

– *Як зазеленіє, – притримусь Гриць, а сам аж губить очі на її чорних бровах, на усміхнених устах, на всій її красі.* (стр. 255)

– Като се раззелени – *добави Гриц, а в същото време не можеше да откъсне очи от черните ѝ вежди, от усмихнатите устни, от цялата ѝ красота.* (стр. 105)

Членуването е белег за засилена атрибутивност на причастиято, т. е. тук вероятността за превод чрез спрегната глаголна форма е малка.

Украинското минало страдателно причастие *несподівана* в този пример също е образувано само от непреходен глагол, а като негово преводно съответствие се явява **българското минало страдателно причастие *неочаквана***, което е образувано от *преходен*:

– *Приходіть до мене на весілля, мамцю! – відповів глибоко захоплений її несподіваною добротою і вийшов скоро з хати...*(стр. 306)

– *Заповядай на сватбата ми, майко! – отговори той, дълбоко трогнат от неочакваната ѝ доброта, и бързо излезе от колибата...*(стр. 161)

В посочения пример има още едно украинско минало страдателно причастие – *захоплений* – но то е образувано от преходен и непреходен глагол. В българския превод му съответства **миналото страдателно причастие *трогнат***, образувано от преходен и непреходен глагол.

От непреходен глагол е образувано и украинското миналото страдателно причастие *засапаний* в следващия пример:

– Гай, гай! – крикнув, *засапаний*, і заляв тут страшно. (стр. 316)

– Вай, вай! – извика той *запъхтян* и изрече страшно проклятие. (стр. 172)

Това украинско минало страдателно причастие има като преводен еквивалент на български език **миналото страдателно причастие** *запъхтян*, което по произход е от непреходен глагол.

От непреходния глагол *стужитися* (със значение „измъча се от тъга по някого”) е образувано украинското минало страдателно причастие *стужене* в следващия пример:

„Туркине! – стогне, благає мовчки його *стужене*, зворушене серце. – Туркине! Чому мене не любиш?” (стр. 244)

„Туркиньо! – стенеше, молеше *разтерзаното* му сърце. – Туркиньо! Защо не ме обичаш?” (стр. 93)

Като преводно съответствие на украинското минало страдателно причастие *стужене* е **българското минало страдателно причастие** *разтерзаното*, което произхожда от преходния глагол „терзая” и от непреходния глагол „терзая се”.

Тук има още едно минало страдателно причастие – *зворушене*, което **не е представено** в българския превод и което е образувано от преходен глагол.

Татяна Александрова в своя статия *Семантика на минали страдателни причастия*, образувани от глаголи рефлексива тантум в българския език обяснява защо от такива непреходни глаголи като *влюбя се*, *запъхтя се*, *загрижа се*, *умисля се*, *усмихна се* има възможност да се образуват минали страдателни причастия: „Експериментаторът носи едновременно характеристиките на Агенс и Пациенс, на субект и на обект на въздействие и/или промяна.” (Александрова 2006: 164-165).

От разгледания материал можем да направим няколко извода, първо, че в

украинския и в българския език се образуват минали страдателни причастия от непреходни глаголи, но те са с по-малка честота на употреба. В произведението „Нощем с белите коне” техният брой е общо 16, а в произведението „В неділю рано зілля копала” – 9.

Второ, и в украинския, и в българския език образуваните минали страдателни причастия от непреходни глаголи се адективират, като изпълняват синтактична функция на съгласувано определение, обособено или необособено. За причастията е характерна засилена предикативност и засилена атрибутивност. В обособени части на изречението, причастията изпълняват „полупредикативна” функция, те са равнозначни на сказуеми в прости изречения в състава на сложното и затова лесно и често се превеждат именно така. Засилената атрибутивност на причастията изпъква особено когато на български са членувани и следователно са органична част от именната група.

Трето, разгледаните минали страдателни причастия от непреходни глаголи в двата художествени текста си приличат от семантична гледна точка – те изразяват някакво душевно или физическо състояние, показват различни чувства, т. е. те принадлежат към семантичната (а в някои езици и формално обособената) група на афективните глаголи. Среща се и употреба на еднакви форми в двата езика – напр. *усмихната*, *усміхнена*.

И накрая, като преводни съответствия на украинските и на българските минали страдателни причастия, образувани само от непреходни глаголи, се явяват най-често също минали страдателни причастия, съответно български и украински, като в някои от случаите те са образувани от глаголи, които са по произход и преходни и непреходни, а по-рядко са само непреходни или само преходни. Известното съвпадение – и по значение, и отчасти по форма (и семантично, и отчасти морфологично) – на непреходните глаголи, които образуват формално страдателни причастия в двата езика, се дължи на близкото им родство и на относителната архаичност на глаголната им морфология.

Екскерпирани източници:

О. Кобилянська. В неділю рано зілля копала. Київ: Веселка, 2000.

О. Кобилянська. В неделя рано билки брала (прев. Христо Ралев). София: Народна култура, 1981.

П. Вежинов. Нощем с белите коне. София: Български писател, 1987.

П. Вежинов. Вночі білими кіньми (переклад Іван Білик). Київ: Дніпро, 1989.

Библиография:

Александрова 2006: Александрова, Т. Семантика на минали страдателни причастия, образувани от глаголи рефлексива тантум в българския език. – В: Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. дфн Йордан Пенчев. София: Артграф, 2006, 161-171.

Гнатюк 1982: Гнатюк, Г. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ: Наукова думка, 1982.

Гугуланова 2005: Гугуланова, Ив. Българските причастия и деепричастия в славянски контекст. София. УИ „Св. Климент Охридски”, 2005.

Морфология 1969: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ: Наукова думка, 1969.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София. УИ „Св. Климент Охридски”, 2008.

Пашов 1999, 2001, 2002: Пашов, П. Българска граматика. Пловдив. Хермес, 1999, 2001, 2002.

Стоянов 1980: Стоянов, Ст. Граматика на българския книжовен език. Фонетика и Морфология. София: Наука и изкуство, 1980, трето издание (първо издание, 1964).

Информация за автора:

Павлина Мартинова-Иванова, докторант по украински език

Катедра по Славянско езикознание

Софийски университет „Св. Климент Охридски”

бул. „Цар Освободител”, 15, София, 1504

E-mail: pmartinova@abv.bg

ЗА ПРЕДАВАНЕТО НА НАИМЕНОВАНИЯТА НА НЯКОИ УКРАИНСКИ ГРАДОВЕ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Райна Камберова

Анотация: У статті аналізуються проблеми передачі назв деяких українських міст болгарською мовою як важливого питання міжкультурної комунікації та висвітлено основні способи їхньої передачі.

Ключові слова: українські імена міст, болгарська мова, способи відтворення, кирилиця.

Предаването на наименования на географски обекти от писмената система на един език в писмената система на друг език може да се осъществи с помощта на транслитерация, транскрипция или калкиране. Основен принцип при предаването на чуждите географски наименования на български език е този на практическата транскрипция (ГБКН 315: 1998). При практическата транскрипция се изхожда от правилото да се възпроизвежда по възможност най-точно звуковия състав на чуждите имена със средствата на българския език, а не тяхната писмена форма (пак там). Комуникацията на всички нива изисква логична и теоретично обоснована система при предаването на собствени имена и географски наименования.

Въпросът за превода и предаването на топоними на български от други езици, които използват кирилица, най-често се изчерпва с разглеждането на примери от руския и частично от сръбския език. Преводаческата практика разкрива, че проблемите и колебанията, които възникват при предаването от и на кирилица, по-специално при украинските топоними на български, са също така многобройни и сложни, както при другите езици. Настоящата статия е опит да се направи обзор на фиксираните правила в българските правописни речници, на наредбите за предаването на чужди географски наименования на български език, да се представят действащите правилници и разпоредби в България, които засягат предаването на някои от украинските географски наименования. Също така ще бъдат разгледани съществуващите препоръки от страна на украинската страна за транслитерирането и транскрибирането на украинските топоними. Ще представим възможните трудности и колебания, които се наблюдават при предаването на украинските топоними на български език.

От най-дълбока древност народите се преселват (мигрират) от едно място на

друго, при което асимилират коренното население или се разтварят в него. Често наименованията, дадени от коренното население, се съхраняват в една или друга степен, понякога са изменени от граматическите и фонетични правила на новодошлия чужд език, а в други случаи са изцяло заменени от нови названия, в резултат на което се образуват топонимични пластове. На изследването на тези пластове са посветени много ономастични, исторически, етнографски трудове (срв. Ю. Карпенко, В. Никонов, А. Суперанская и др.), а също така и на причините, довели до тези промени (срв. Ив. Дуриданов, О. Трубачов, В. Ташицкий, Н. Подольская и др.).

Предаването на украинските оними (в частност топоними) на други славянски езици е важен въпрос за межкултурната комуникация, но изследванията по темата не са многобройни и дори могат да бъдат наречени „бели петна“ в областта на езикознанието. Изключение правят проучванията за предаването оними на руски от останалите славянски езици и обратното. Като причини за тези „бели петна“ О. Паламарчук посочва: 1) състоянието на някои въпроси от общотеоретичен характер; 2) предаването на онимите от един език на друг се основава предимно на материал от генетично далечно родствени езици; 3) недооценяване на трудностите при предаването на онимите от близкородствени езици, каквито са славянските. Също така О. Паламарчук смята, че „дори простото противопоставяне на данни от фактически материал между два превода на едно и също художествено произведение, направени от различни преводачи, говори за неблагоприятното състояние на предаването на собствени имена, понеже в преводите се проявяват вариантност, непоследователност, нарушаване на правилата за граматическо и правописно предаване на онимите, да не споменаваме за явните грешки, които се случват понякога в художествените преводи.“ (Паламарчук 2009: 207).

През вековете територията на съвременна Украйна влиза в състава на различни държави – Полско-Литовското княжество, Жечпосполита, Царска Русия, Австро-Унгария и др., което предполага естествена промяна на ойконимите, хидронимите, оронимите, регионимите в зависимост от това в чии държавни граници се намират. Голям процент от топонимите в Украйна са променяни повече от няколко пъти по време на съветската епоха. Тези промени водят до любопитни случаи с наименованията на някои от украинските градове. Такава е например историята с името на западноукраинския град Львов, който през вековете е бил столица на Галицко-Волинското княжество, част от Полша, Австро-Унгария и Руската империя. При всяко преминаване към територията на различна държава градът получава ново име. И така неговото име на латински е *Leopolis*, на немски – *Lemberg*, на полски – *Lwów*, на руски – *Львов*.

Интересно е, че значението на името на града (от прилагателното „лъвов“) е запазено и преведено на различните езици. На български език наименованието на града е навлязло през руски език – *Лвов*. Въпреки това през последните години в периодичния печат и в интернет пространството започва да се появява и формата *Лвив*, която идва от украинското наименование на града – *Львів*. Случва едно и също периодично издание да използва и двата варианта – *Лвов* и *Лвив* (срв. в. „Дневник“ в статията от 7.02.2012 г. „Полските надежди за "Оскар" събуждат духовете на холокоста“, в която се използва формата *Лвив* и статията „Лвов“ в същия ежедневник от 5.06.2012 г., в която се използва *Лвов*). Следва да се отбележи, че колебанията при изписването на Лвов не са толкова многобройни и определено преобладаващи са случаите, при които използваната форма на български език е Лвов.

Друг интересен случай за предаването на украински топоним на български език е този с източноукраинския град Луганск (укр. *Луганськ*, рус. *Луганск*, пол. *Lugańsk*). През по-голяма част от епохата на Съветския съюз градът се нарича Ворошиловград на името на генерал Климент Ворошилов. През 1990 година е върнато първоначалното му наименование – Луганск. Възможно е това да е причината топонимът Луганск да не е особено познат на българската общественост. Предаването на неговото наименование не би трябвало да доведе до колебания или вариантност. Логично е да се предположи, че правилното изписване е *Луганск*. Практиката разкрива обаче, че това зависи от езика, през който навлиза топонимът. Като пример може да посочим превода на книгата на английската писателка от украински произход Марина Левицка „Кратка историята на тракторите (на украински)“ (Левицка 2011). Оригиналният език на книгата е английски и от такъв е преведена на български. Авторката говори за *Luhans'k*, което в българския превод е предадено като *Луханск*. Всъщност Луханск е директен резултат от произношението на украинското „г“, транслитерирано на български език от английски. И все пак подобни случаи също са рядкост, най-вече защото дълги години украинските оними се предават посредством звученето им на руски език и съгласно руските фонетични особености. В периода на Съветския съюз при даването на нови имена на населените места на територията на Украйна водещ е идеологическият подход. „Топонимията е подлагана на същия геноцид, както и репресираните народи: след насилственото изселване на немците от Поволжието, кримските татари, калмиците и други народи следва незабавното унищожение на топонимията – някои наименования за изчезнали заедно със селяните, но по-голямата част от имената бързо са подменяни с нови.“ (Послелов 1993: 6-7). Наименованията, свързани с дореволюционни реалии, са официално обявени за идейно вредни и на тяхно място са дадени нови имена. Често новите

наименования са в чест на Ленин, Сталин и други видни партийни дейци, в резултат на което се географската карта на съветска Украйна е изпъстрена с градове като *Ворошиловград, Октябърски, Первомайски, Комсомолски, Жданов* и др. В книгата „Введение в топонимику“ В. Никонов отбелязва, че „Завоевателите, присъединили чужди земи, им давали свои наименования и то не само заради удобството да ги наричат на своя език, но и по политически съображения, за да изтрият паметта за предишната независимост на страната и да затвърдят своето господство.“ (Никонов 2010: 153). Това негово наблюдение се отнася за по-стари времена, но е напълно подходящо, за да опише ситуацията с промяната на топонимите в Украйна, докато е част от СССР. Никонов отбелязва също така, че в преименуванията на топонимите се „проявява и грубото високомерно пренебрежение към останалите народи, убеденост в собственото превъзходство над всички останали народи.“ (Никонов 2011: 153).

Официални препоръки на Украйна относно предаването на украинските топоними на други езици

През 2012 година Украйна депозира пред Експертната група по географски наименования към ООН „Ръководство за топонимите в карти и други издания, съставено от Държавната агенция по геодезия, картография и кадастър на Украйна“, в което са конкретизирани правилата за изписването на украинските географски наименования на латиница. Ръководството е издадено на два езика – украински и английски. Основните правила за стандартизация при изписването на украинските географски наименования на украински език, а също така при изписването им на латиница в карти, вестници, речници, справочници, пътеводители, учебници и други материали във вид на таблици, в съответствие с нормите и правилата на украинския правопис. Към Ръководството е приложена „Таблица на транслитерацията на украинската азбука на латиница“, утвърдена с указ № 55 на Министерски съвет на Украйна от 27 януари 2010 година, предназначена за всички всички сфери на икономическата, научната, политическата и административната дейност в Украйна. В Ръководството са изброени правителствените органи, които координират дейността в сферата на стандартизацията на географските наименования на Украйна. Като резултат украинските градове вече се транслитерират на английски в географските атласи съгласно украинските граматични правила и произношение – *Kyiv, L'viv, Kharkiv, Ivano-Frankivs'k* и др. Поради географската и културно-историческа отдалеченост на държави като Великобритания, Франция, Испания и др. на съответните езици е значително по-лесно да променят украинските топоними (например:

Kiev – Kyiv), докато за българския език това е доста по-сложен въпрос, основаващ се на многовековните културно-исторически контакти.

Голяма част от географските наименования, които са на територията на съвременна Украйна, са добре познати в България още от времето на Кирил и Методий. Благодарение на тесните исторически контакти през вековете е установена традиция за предаването на някои от съвременните украински топоними на български език. Наименованията на някои от по-големите градове, реки и местности са добре познати реалии, широко се използват в различни обществени, научни и др. сфери. Такива са например топонимите *Киев*, *Херсон*, *Одеса*, *Симферопол*, *Севастопол*, хидронимите *Днепър*, *Днестър* и много други, които в различна степен са играли значима роля в българската история.

До неотдавна украинските топоними са представяни пред света на руски език и съгласно руското им произношение. Това е и пътят, по който навлизат в българския език, като специално внимание на възможните проблеми, които могат да възникнат от различията при наименованията на руски и украински не е отделяно. Разликите между руските наименования и украинските се наблюдават на фонетично ниво. На мястото на гласни *-о*, *-е* на руски език стои украинското *-і*, на руското *а*- в началото на думата е украинското *о*- (например: *Запорожъе* (рус.) – *Запоріжжя* (укр.), *Бердичев* (рус.) – *Бердичів* (укр.), *Александрия* (рус.) – *Олександрія* (укр.) и др.). Различията между руските *-о*, *-е* и украинското *-і* се появяват и в средата на думата като например *Тернопол* (рус.) – *Тернопіль* (укр.), *Терновка* – *Тернівка* (укр.), *Снежное* – *Сніжне* (укр.), *Днепропетровськ* (рус.) – *Дніпропетровськ* (укр.) и др. и при суфиксите *-ов* (рус.) и *(-ів)* (укр.) като например *Киев* (рус.) – *Київ* (укр.), *Львов* (рус.) – *Львів* (укр.), *Харков* (рус.) – *Хакрів* (укр.), *Чернигов* (рус.) – *Чернігів* (укр.), *Канев* (рус.) – *Канів* (укр.), *Глухов* (рус.) – *Глухів* (укр.) и др.

Различията са наблюдават при всички топоними, които съдържат суфикс *-ів*. Именно *-ів* има голямо значение за диференцирането на наименованията на руски или украински. Този суфикс заедно с *-ин* са едни от най-разпространените в славянската топонимия (Никонов 2010: 69) и служат за основно средство при предаването на принадлежност, образувайки притежателни прилагателни. Поради тази своя характеристика те са доминиращи в топонимията. Именно предаването на руския суфикс *-ов (-ев)* или украинския *-ів (-їв)* са в основата на колебанията при предаването на топонимите на български език.

Принципи за предаване на чужди географски наименования на български

език

Предаването на наименованията на географските обекти се влияе от социални, културни, етнически и политически фактори. Възникващите проблеми, свързани с предаването им на друг език, обикновено се решават с помощта на принципи и стратегии, изработени от официален държавен орган. В България тази функция принадлежи на Министерски съвет на Република България, а изискванията и препоръките относно предаването на чужди географски наименования изготвя Институтът за български език към БАН.

Още в началото на миналия век представители на българската хуманитарна интелигенция започват да се занимават с идеята за единство при „превод“ от българската кирилска към латинската графична система или при „превод“ от друга графична система към българската (Мурдаров, Костадинова 2005: 1). Институтът за български език при БАН полага началото на кодификаторската дейност в тази посока през 50-те години. Пред лингвистичната общност стои една извънредно амбициозна задача – да се регулира отношението между българската кирилица и други кирилски азбуки и отношението между българската кирилица и различните версии на латинската азбука. Един от първите учени, които вземат отношение по въпросите, свързани с предаването на руски имена в българския език е проф. Ст. Димитрова. (Мурдаров, Костадинова 2005:1).

Предаването на чужди географски наименования на български език са частично разгледани в Наредба № 6 от 12 юни 1995 г. за транскрипцията и правописа на чужди географски имена на български език, издадена от Министерство на териториалното развитие и строителството. Наредбата определя принципите за транслитерация на чуждите имена и детайлно определя изискванията при предаването на български език на френски, испански, италиански, немски, полски, английски, руски, нидерландски, норвежки, шведски, унгарски, гръцки, исландски. Изброените езици обхващат повечето от езиците, които се говорят на територията на Европа, но не засягат такива като чешки, сръбски, румънски, белоруски, украински. Подобна наредба не би могла да обхване всички световни езици, но следва да включва близките страни, с които България има дългогодишни политически и културни взаимоотношения, такива като Чехия, Сърбия, Румъния и Украйна. Възможна причина за пропускането на украинския език в наредбата е сравнително новата държавна структура на Украйна по време на обнародването на Наредба № 6 – 1995 година, близостта на украинския с руски език и/или възможността за прилагане на руските кирилски принципи при предаването на украинските топоними.

През последните две десетилетия за украинските топонимите изходен език вече е украинският език, което би могло да предположи промени в предаването им на български език. Ако се обърнем към изданието от 2002 година на „Нов правописен речник на българския език“ на Института за български език при БАН, в приложението „Принципи и правила на правописа и пунктуацията в българския език“, ще открием, че „традиционните имена се заменят от нови (транскрибирани оригинални форми) и при официални препоръки от съответните страни“ (НПРБЕ 2002: 48). Като примери са посочени новите наименования на *Кот д'Ивоар* вместо *Бряг на слоновата кост*, *Кабо Верде* вместо *Острови Зелени нос* (пак там). Което оставя възможност за промяна при официално искане или препоръка от съответните страни за промяна на географските наименования. По-нататък в „Принципи и правила на правописа и пунктуацията в българския език“ се отбелязва, че „по изключение някои неточно възприети в миналото имена се предават на български съобразно съвременната им звукова форма в съответния език. Напр.: *Андалусия*, *Барселона*, *Валенсия* (а не: *Андалузия*, *Барцелона*, *Валенция*).“ (НПРБЕ 2002: 48). Всичко това дава предпоставки да предположим, че наименованията на украинските топоними на български език могат да бъдат променени.

Частта, засягаща украинския език в „Принципи и правила на правописа и пунктуацията в българския език“ от 2002 г., е кратка и се определя предаването на украински и словашки имена, които съдържат буквосъчетанията *ов*, *ав*, *ев*, *ив* (съответно *ov*, *av*, *ev*, *iv*) с вокализирана съгласна *в* (*v*) в *у* (*u*). Посочва се, че на български следва да се изпишат „както в изходния език: *Довженко* (укр. *Довженко*, изг. *Доуженко*), *Шевченко* (укр. *Шевченко*, изг. *Шеученко*), *Бардейов* (слов. *Bardejov*, изг. *Бардейоу*), *Прешов* (слов. *Prešov*, изг. *Прешоу*), а не: *Доуженко*, *Шеученко*, *Бардейоу*, *Прешоу*.“ (НПРБЕ 2002: 48).

В Приложението „Небългарски географски имена, названия на градове и забележителности“ към „Принципи и правила на правописа и пунктуацията в българския език“ са изброени следните украински топоними: *Бесарабия*, *Днепър*, *Днестър*, *Карпати*, *Крим*, *Буковина*, *Лвов*, *Одеса*, *Полтава* (НПРБЕ 2002: 126-129). Очевидно е, че изброените оними не изчерпват възможните трудности, но по-важното е, че не определят принципите при предаването им на български език.

Друг източник, определящ правилата и принципите за предаването на географските наименования на български език е „Граматика на съвременния български книжовен език в три тома“. В том I „Фонетика“ е отбелязано, че „някои чужди имена изобщо не подлежат на транскрибиране. Това са преди всичко имената на някои широко

известни географски и политически обекти (столици, големи градове, държави, области и др.) и производните от тях прилагателни – напр. *Париж* (фр. Paris), *Рим* (ит. Roma), *Виена* (нем. Wien), *Копенхаген* (дат. Kjöbenhavn), *Англия* (англ. England), *Франция* (фр. France), *Бавария* (нем. Bayern), *парижки*, *римски*, *неаполитански* и др. Тези имена, които по една или друга причина отдавна са навлезли в нашия език именно с такава форма (названието *Рим* се употребява още в старобългарски), се отличават от оригиналните названия.“ (ГСБКЕ 1998: 325). Към тази група можем да прибавим и *Киев*, *Харков*, *Лвов*, като широко известни географски обекти.

Групата на познатите в България украински оними е голяма, но съвсем не обхваща всички. Традицията при предаването на наименованията на градовете не важи с еднаква сила за всички. Много от съвременните украински градове като *Болехів*, *Борищів*, *Вашиківці*, *Зборів*, *Косів*, *Нетішин*, *Олександрівськ*, *Ржищів*, *Старий Самбір* и мн. други са сравнително непознати и практиката показва, че предаването им на български език предизвиква известни колебания, вариативност и непоследователност. В повечето случаи зависи от кой език се превежда на български – от руски или от украински. Ако се превежда от руски език, е напълно възможно да прочетем *Болехов*, *Борищев*, *Вашиковци*, *Зборов*, *Косов*, *Нетешин*, *Александровск*, *Ржищев*, *Стари Самбор*, а от украински – *Болехив*, *Боричив*, *Зборив*, *Косив*, *Нешитин*, *Олександривск*, *Ржишчив*, *Стари Самбир*. Съществува и трета възможност – да се превежда от трети език (най-често на латиница), като в този случай предаването на украинските наименования се ръководи от други правила за транскрибиране на географските имена. Липсата на конкретни правила за предаването на украинските географски наименования в правописните правилници, принципи, речници и наредби води до вариантност и непоследователност.

Като извод от настоящата статия може да посочим, че някои украинските наименования на градове на български език все още не са официално затвърдени в правописа и тепърва ще наблюдаваме тяхното развитие. Усилията в този процес трябва да са насочени към създаването на ясна и логична система при предаването им с цел избягването на недоразумения и възможни пречки при комуникацията на всички нива.

Библиография:

ГСБКН 1998: Граматика на съвременния български книжовен език. Т.І. Фонетика, Абагар, София, 1998.

Дуриданов 1958: Дуриданов, Ив. За някои редки словообразователни типове в българската топонимия с успоредици от други славянски езици. – В: Славистичен сборник, т. І, Езикознание. С., 1958.

Карпенко 1962: Карпенко, Ю. О. Топоніміка і її місце в лексичному складі мови. Чернівці,

1962.

Левицка 2006: Левицка, М. Кратка история на тракторите (на украински). Обсидиан, София, 2006, 320.

Мурдаров, Костадинова 2005: Мурдаров, В., Костадинова, П. Национален стандарт за транслитериране на български кирилски собствени имена с латински букви. (Проблеми и предложения за решения). – В:Български език, бр. 4. 2005.

Никонов 2011: Никонов, В. А. Введение в топонимику. Изд. 2-ое. Москва, изд. ЛКИ, 2011, 184.

НПРБЕ 2002: Нов правописен речник на българския език, изд. “Хейзъл“, София, 2002.

Поспелов 2005: Поспелов, М. Е. Топонимический словарь:около 1500 единиц. Москва. Астрель.АСТ, 2005, 229.

Паламарчук 2009: Паламарчук, О. Українські оніми у чеських перекладах художньої літератури. – В: Вісник Львів. ун-ту, Серія філол. 2009. Вип. 48. 206–211.

Подольская 1978: Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1978.

Суперанская 1990: Суперанская, А. В. Имя — через века и страны. М., Наука, 1990.

Ташицкий 1961: Ташицкий, В. Место ономастики среди других гуманитарных наук – В: Вопросы языкознания. М., 196, № 2.

Теория 2007: Суперанская, А. В., Сталтмане, В. Э., Подольская, Н. В., Султанов, А. Х. Теория и методика ономастических исследований. М., 2007.

Трубачёв 1962: Трубачёв, О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., Изд-во АН СССР, 1962, соавт. В. Н. Топоров.

Франко 1982: Франко, І.Я. Причини до української ономастики – В: Зібрання творів у 50-и т. К. Наук. думка, 1982. Т.36.

Наредби и ръководства:

Наредба № 6 от 12 юни 1995 г. за транскрипцията и правописа на чужди географски имена на български език, издадена от Министерство на териториалното развитие и строителството (Обн. ДВ. бр.60 от 4 Юли 1995г., доп. ДВ. бр.72 от 15 август 1995г., доп. ДВ. бр.106 от 5, декември 1995г., доп. ДВ. бр.4 от 15 януари 1999г.)

Toponymic Guidelines for Map and other Editors (Ukraine), submitted by Ukraine. Prepared by the State Service of Geodesy, Cartography and Cadastre. United nations group of experts on geographical names, Twenty-sixth session Vienna, 2-6 May 2011.

Информация за автора:

Райна Камберова

Катедра по Славянско езикознание

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

бул. „Цар Освободител“ 15, София, 1504

E-mail: rkamberova@abv.bg

ЩЕ РАЗ ПРО ТЯГЛІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНОТВОРЧИХ ТРАДИЦІЙ (ТЕРМІНОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ СІМОВИЧА І СУЧАСНІСТЬ)

Володимир Пілецький

Анотація: Розглянуто термінотворчу діяльність Василя Сімовича в світлі актуальних проблем українського термінознавства: національномовна специфіка назви наукового поняття і її зв'язок із семантичними й прагматичними вимогами до терміна, співвідношення питомого й запозиченого в сучасній термінології, взаємодія загальної й спеціальної лексики на сучасному етапі розвитку української літературної мови.

Ключові слова: мовна самобутність терміна, термінотворчість Сімовича, термінотворча традиція, назви процесових понять, короткий варіант терміна.

Національномовна самобутність сучасного українського терміна, як це не дивно, фактично ще не стала об'єктом спеціального наукового дослідження лінгвістів. Вони здебільшого розглядають його або як особливий знак серед лексем національної мови, або використовують для ілюстрації теоретичних засад загального термінознавства. Тому українські мовознавці особливу увагу звертають на семантику терміна і особливості прояву парадигматичних відношень (синонімних, омонімних, паронімних і родо-видових) в термінній лексиці, а також пошуки доказової бази, що ілюструє таку фундаментальну властивість терміна, як тенденція до однозначності. Чимало місця в різноманітних дослідженнях займає етимологія і словотвірна будова термінів, що належать до різноманітних терміносистем, а також історії формування найменувань спеціальних понять. Останнім часом теоретичні обрії українського мовознавства в галузі термінології, правда, дещо розширились, насамперед завдяки залученню до сфери наукових інтересів дослідника теоретичних і практичних аспектів нормування та уніфікації міжнародних терміноелементів у різних терміносистемах сучасної української літературної мови.

Поза тим півторастолітня історія наукового терміна в новій українській літературній мові засвідчує, що серед основних питань термінознавства, як і літературної мови загалом, чи не на перше місце завжди висувалась проблема відбору одного терміна із ряду можливих і природного його входження в лексичну підсистему національної мови. І якщо нове

загальноживане слово часто виникало в мові спонтанно, то відбір спеціального вимагав опрацювання критеріїв входження в загальнолітературну мову загалом і окрему терміносистему зокрема. Це завдання легше вирішувати тоді, коли існує певна традиція терміновжитку. І скільки б не наголошували на семантичних чи естетичних критеріях добору терміна, історія розвитку різних галузей знань засвідчує, що найчастіше перевагу надають терміну, що має найдовшу традицію ужитку, часто усупереч згаданим вище принципам.

Український учений через бездержавність своєї нації і пов'язані з нею обмеження сфер функціонування української мови, в інтелектуальній сфері насамперед, часто опинявся в ситуації, коли йому доводилось іменувати засобами рідної мови ті наукові поняття, які вже названо в інших мовах, тобто спочатку творити наукову мову, а потім – науку. Звідси особлива увага до перекладних термінних словників – починаючи з часів зародження НТШ і до сьогодні. А це породжує спокус до прямого запозичення і калькування, з одного боку, і занедбання праці над збереженням мовної самобутності українського терміна, з другого.

Дискусії на численних термінологічних конференціях останніх років засвідчують, що чи не найважливішою проблемою сучасного українського термінознавства залишається питання про те, як зберегти національний дух української термінології в умовах сучасних широких глобалізаційних процесів. Цікаво, що вибір найпридатнішого для вжитку терміна передовсім цікавить термінологів-практиків, особливо українську науково-технічну інтелігенцію. Найгарячіші дискусії відбуваються щодо відбору найменувань спеціальних понять з ряду дублетних або синонімних, насамперед лексикографічного опрацювання і стандартування українських назв процесових понять, словотвірна будова яких відмінна від російської.

У зв'язку з цим виникає комплекс питань про те, в якому сенсі ми можемо вести мову про національну самобутність українського терміна, в яких тематичних чи інших групах назв спеціальних понять вона виявляється, на які рівні мовної структури необхідно звернути особливу увагу, щоб узгодити семантичні і прагматичні вимоги до терміна і не втратити його національномовної специфіки. Такий кут зору передбачає не протиставлення загальноживаної і спеціальної лексики, а розгляд останньої як органічного продовження першої, хоч і з увагою на її специфіку.

Коло пов'язаних між собою проблем при цьому, очевидно, виходить поза межі суто лінгвістичних, через що термінознавство мусить стати міждисциплінарною науковою галуззю. Наприклад, термінознавець зобов'язаний вивчати історію терміна у зв'язку з історією поняття чи з'ясовувати особливості формування національномовної свідомості українського

вченого в зв'язку з політичними умовами в Україні на певному історичному етапі її розвитку. Велике значення має вивчення кола прочитаної літератури чи наукової школи, до якої належить дослідник. Зрештою, немалу роль відіграє знання українських термінологічних традицій.

У зв'язку зі сказаним вище до першочергових завдань сучасного українського термінознавства належить вивчення наукової мови тих учених, які не зазнали репресивних утисків радянської системи, насамперед зросійщення. Дуже вдячний матеріал для такого студіювання становить граматична термінологія Василя Сімовича, що насамперед засвідчена в обох виданнях його «Граматики української мови» (1918 і 1921 років).

Граматичну термінологію Василя Сімовича можна досліджувати по-різному. Можна, як О. Горбач, виявляти співвідношення традиційного і нового в мовознавчій термінології ученого порівняно з попередніми мовознавчими здобутками українських граматистів, насамперед його безпосереднього учителя С. Смаль-Стоцького. Можна з'ясовувати напрямки термінологічних пошуків дослідника на дорогах мовного єднання західних і східних українців. І, зрештою, чи не найактуальнішим завданням сучасного українського термінознавства залишається питання про те, які уроки дає нам один із найавторитетніших знавців нової української мови для розв'язання насущних термінологічних проблем. На останній групі питань зупинюся детальніше.

Чи не найголовніший висновок, який може зробити сучасний український термінознавець, простудіювавши основні граматичні праці В. Сімовича, є думка про те, що української наукової мови, як і літературної мови загалом, неможливо навчитися із граматик і словників: «Виходячи з того, що ми сказали про завдання граматики, що вона мовляв, тільки з законами мови освідомлює та контролює, що по-письменницькому, а що ні – можна сміло сказати, що зі самої граматики ніхто ніколи ще мови не навчився і не навчиться» (Сімович 1921: 18); «Тільки ж учити мови з словарів, як це робила колись наша інтелігентна молодь у 90. роках XIX ст. – це дурниця. Наверх така мова, вивчена зі словаря, буде українська – слова будуть українські, дух мови буде – чужий!» (Сімович 1921: 23). І яка б злива термінологічних словників не падала сьогодні на наші голови, без наукової бесіди і читання не уражених зросійщенням класиків української наукової думки, а до них Василь Сімович належить насамперед, глибоке засвоєння засад творення національної за духом наукової термінології неможливе. Тому однією із засадничих для сучасного українського термінознавства є думка ученого про те, що, крім вивчення мови української усної народної творчості і читання класиків українського красного письменства, для глибокого вивчення рідної мови «треба ще читати українські журнали,

українську наукову літературу...» (Сімович 1921: 22).

Другий урок подає нам Василь Сімович у розв'язанні найдискусійніших проблем сучасної термінотворчої і терміновпорядкувальної практики. Серед них: творення і вживання назв процесових понять, використання національних відповідників чужомовних слів, системність у термінотворі, короткий варіант терміна і способи перетвору вихідних словосполук для надання термінові найзручнішої для користування форми тощо. Далі розгляну ці питання детальніше.

Протягом останнього п'ятнадцятиріччя багато списів поламано під час обговорення проблем творення і стандартування найменувань процесових понять у різноманітних термінологіях. І рідко хто з українських учених апелював до термінотворчих українських традицій першої третини ХХ ст., яскравим представником яких був і В. Сімович. В обох виданнях його граматики знаходимо, наприклад, відповідь на питання про співвідношення безсуфіксних іменників і іменників на –ння в українській науковій термінології. Де можливо, учений віддавав перевагу коротшому і словотворчо активнішому безсуфіксному найменуванню: *висказ* (способи висказу), *відпад* безнаголосних голосівок, *відміна* іменників (до речі, це слово у В.Сімовича двозначне, що видно з такого прикладу: «Відміна іменників іде в українській мові за родом, то так ми відріжняємо три відміни: а) чоловічу, б) жіночу й в) середню»), *згода* між підметом і присудком, *поділ* іменників, *сполука* речень. В. Сімович у тих місцях, де неможливо творити безсуфіксні іменники, на позначення опредметнених дій уживає іменники на –ння (*приподібнення* голосівок, *подвоєння* шелестівок, *стягнення* шелестівок *творення* іменників, *скорочення* слів на письмі), інколи іменники з суфіксом –ка (*вставка* голосівок) чи –ба (*творба* слів), хоч притаманний українським ученим першої третини ХХ століття спосіб уникати таких найменувань поєднанням інфінітивів із прислівником *як* (*як читати церковні книги, як читати твори старого та середнього українського письменства, як творять ся слова, як пізнавати рід іменників, як творить ся найвищий ступінь*) сьогоднішні носії літературної мови зазвичай відкидають. У працях В. Сімовича зреалізовано словотворчі ресурси української мови, які у називанні опредметнених дій і досі використовують недостатньо. Це, наприклад, залучення іменників до творення через дієслівну фазу однослівних найменувань замість дослівних: *ступеньовання* прикметників, прислівників (пор. сучасне: *творення ступенів* порівняння), використання безпрефіксного похідника замість довшого префіксального (*мнягчення* губних) чи словотворче розрізнення іменників на –ення та –іння як найменувань процесів і їх наслідків (див. широковживану в працях В. Сімовича та інших українських учених того часу назву

значіння, яку пізніше замінили на скальзоване з російського *значение* слово *значення*).

У граматичних студіях В. Сімовича рідко зустрічаємо терміни, творені на греко-латинській основі. Зважаючи на масового читача, автор переважно використовував граматичну термінологію, творену на українській мовній основі. Тому і замість можливих *префікс* і *суфікс* учений уживав *приросток* і *наросток*, замість початкового *ди* – використовував *дво-* (*двозвук*, *двовірш*, а не *дифтонг* чи *дистих*), замість *активний* і *пасивний стан* використовував *діяльний* і *страждальний стан*, замість *гіатус* – *роззів*, а *приподібненню* віддавав перевагу над *асиміляцією*, а *діємнику* над *інфінітивом*. Інколи поряд вжито чужомовні й свої слова: *силабічний* і *складовий*, *складня* і *синтакса*, *еліптичне* і *промовчане* речення, *милослівність* і *гармонійність*.. Хоча не цурався учений і позичених слів: *граматика*, *дактиль*, *епентетичний*, *метрика*, *октава*, *періода*, *ритм*, *ритмічний*, *рима*, *строфа*, *терцина*, *сонет*, але їх кількість порівняно з утворами на національному ґрунті невелика.

Ще однією прикметною рисою Сімовичевого термінотвору і терміновжитку є надання переваги коротших найменувань над довшими. Це видно і з використання однослівних назв замість дослівних у різних семантичних групах термінів: найменуваннях звуків (*голосівки*, *шелестівки*), відмінків (*називник*, *родовик*, *давальник*, *знахідник*, *орудник*, *місцевик*, *кличник*), правописних систем (*грінченківка*, *драгоманівка*, *кулішівка*), розділових знаків (*питайник*, *викличник*), і в перетвореннях словосполук з родовим ознаки на прикметниково-іменникові (*дієслова недоконаного виду* у В. Сімовича *недоконані дієслова*, а *доконаного* – *доконані*), і у вжитку коротших слів чи морфем або усуненні зайвих (*лад слів у реченні*, *змнягчені шелестівки*, *невідмінні слова*, *оповідне речення*, *помічні дієслова*).

Граматичні студії В. Сімовича дають ключі до розв'язку ще одного наболілого питання практичного термінотвору. Мова йде про роль і місце у називанні спеціальних наукових питань прикметників із суфіксами –ов- та –уч-/-ач. Прикметною ознакою Сімовичевого часу був широкий ужиток відіменникових прикметників з суфіксом –ов- (-ев) як засобу найменування видових понять. До того ж відсутність впливу російськомовних узірців сприяла появі такого прикметника завжди, коли можна було перетворити родовий ознаки в прикметник. Звідси не тільки збережені досі *наказове речення*, *допустове речення*, *підметове речення*, *присудкове речення*, *допустові сполучники*, *коломиїковий вірш*, *наказовий спосіб*, *розділові знаки* та інші численні терміни з прикметниками на -овий, а й незвичні для нас і природні для В. Сімовича *голосівкова громада* *е-* відміни дієслів, *голосівкові* і *шелестівкові* *двозвуки*, *татункові йменники*, *запитові речення*, *започинові дієслова*, *місцеві речення*, *наводові знаки*, *намірові речення*,

намірові сполуки, предметові речення, протягові дієслова, указові заїменники тощо. Прикметники ж із суфіксом –уч- учений уживав рідко. Наприклад, у його граматичних студіях використано словосполуку *шипучі шелестівки* згідно із традиційною думкою, що українській мові притаманне використання дієприкметників з суфіксами –уч- /-ач- тільки у значенні прикметників, про що вказує і сам В. Сімович у своїй граматиці (Сімович 1921: 257).

Отже, студіювання мовознавчих праць В. Сімовича має не тільки історико-філологічне значення. Вивчення українськомовних джерел Сімовичевого термінотвору, відшукування і пропагування не зреалізованих через зросійщення словотворчих потенцій української мови в науковій сфері становлять важливі завдання сучасного українського термінознавства, які зміцнюють його теоретичні засади і сприяють розв'язанню практичних завдань нормування і стандартування сучасних українських термінів.

Література:

Сімович 1921: Василь Сімович. Граматика української мови. 2-ге доповнене видання. Ляйпціг, 1921.

Інформація про автора:

Пілецький Володимир Іванович – доцент кафедри української мови ЛНУ імені Івана Франка. Кандидат філологічних наук.

Наукові інтереси: українське термінознавство, історія української мови, українська фонетика і фонологія.

E-mail: vpileckyj@ukr.net

ФОЛКЛОРИСТИКА

ЛАТЕРАЛЬНОЕ МИСЛЕННЯ ТРІКСТЕРА У ФОЛЬКЛОРНИХ КАЗКАХ- АНЕКДОТАХ ПРО ПОШЕХОНЦІВ

Ірина Василівна Грищенко

Annotation: The article is devoted to the study of trickster's stunting as display of lateral thinking in Ukrainian folklore tale-story about poshekhonets. Non-standard approaches gave him profit.

Key words: Lateral thinking, folklore tale-story, ethic, trickster, poshekhonets.

Особливу, як тематичну, так і композиційну, групу складають казки та анекдоти, в яких у ролі дурнів виступають представники іншої етнічної групи.

Характерною рисою народної прози, в якій діють «пошехонці», є локальний колорит. Фольклорні тексти цієї групи становлять цілком своєрідну і специфічну за змістом та емоційним забарвленням групу текстів. Вони охоплюють життєві ситуації і з гумором відображають особливості етнопсихології: кожна етнічна група від початку свого виникнення прагне до самовідмежування, відокремлення від інших етнічних груп. Порівнюючи своє і чуже, люди виділяють значимі подібності і відмінності і надають їм емоційну оцінку. У цьому значенні усе своє визнається нормою, і все чуже на побутовому рівні отримує критичну оцінку як дивне, недоцільне, перебільшене, небезпечне, смішне і т.д. (Карасик, Прохвачева, Зубкова, Грабарова 2005: 5). Глузуючи з представників інших етносів, їхніх представників намагаються змалювати дивними, аморальними істотами; у давні часи «чужих» з одного боку зображали слабкими, а з іншого – наділяли уявною негативною силою, магічними здібностями.

Традиція піддавати висміюванню іноетнічних сусідів сягає корінням у сиву давнину. «До казок про дурних обивателів входять давньокласичні про абдеритів, беотійців і сі донців, французькі про дурних обивателів Рюо, німецькі про вендів, шільдбюргерів,

лаллендбюргерів, болгарські про стоблевців, кабальські про Бені-Дженів, англійські про готемітів, великоруські про пошехонців, малоруські про литвинів, жидів і циганів, грузинські про окрибців та ін.» (Сумцов 1898: 4). М. Шахнович, досліджуючи міжнародний масив казок-анекдотів про іногородців, відзначає, що героями текстів цієї групи є «мешканці якогось певного, реально існуючого місця: села, міста або провінції. У болгар – габровці, у німців – шильдбюргери, у шведів – мешканці містечка Седерталь поблизу Стокгольма; у Фінляндії героями подібних казок були жителі Хяме, у росіян – пошехонці.» (Шахнович 2010). Варто виділити два основні типи поділу нерозумних народів: 1) іноетнічна та 2) внутрішньо етнічна – всередині народу виділяються мешканці якоїсь території, за якими і закріплюється наявність специфічних якостей характеру або поведінки. На думку М. Сумцова «територіальне закріплення надає багатьом вигадкам таке оманливе історичне забарвлення, що не лише довірливий натовп сприймає їх за чисту монету, але і люди науки ставилися до них іноді доволі довірливо і занесли їх до підручників як історичні факти» (Сумцов 1898: 6).

Є. Мелетинський у казках про «нерозумних» мешканців певної місцини у першу чергу відзначає порушення елементарних законів логіки. «Їх алогічні абсурдні дії іноді призводять до руйнівних наслідків, але головний акцент робиться на самій природі дурнів, яка ілюструється їхніми вчинками, а не на перипетії сюжету.» (Мелетинский 1991).

Багато присвячено розвідок іноетнічним «пошехонцям» (І. Березайський, М. Сумцов, М. Красиков, О. Стоколос-Ворончук та ін.), менше звертали науковці увагу на їхніх опонентів – тих, хто «допомагає» вчиняти глупі вчинки. Є. Мелетинський визначає два види глупоти: «активна» і «пасивна» – «тобто навіювання простакам, які з легкістю вірять усіляким небилицям, які говорять їм крутій. У прийнятій емпіричній класифікації уже до розділів про дурнів і пришелепкуватих потрапили анекдоти з крутійським та шахрайським елементом» (Мелетинский 1991). Варто до висновків Е. Мелетинського додати випадки навіювання іноетнічним простакам різноманітних шляхів до здійснення дурних вчинків власними «авторитетними» особами: *«Купили москалі церкву. Стали вони думати-гадати, як церкву пирилизти туди, куди їм треба. От вони пішли до Ваньки-бувалого за совітом. Ванька їй каже: / -Как разорім церковь, то ми ейо не сложим потому, што ана кірпіишна. А вот сделаем так: насыпем гароху по дороге і бізь церкви, потом і будем верьовками церковь тянуть, вот ана по горошку і папалзьот. <...> Водились-водились, а толку нима, і Ванька-бувалий ніяк ни догадаїця, отчого церква з міста ни рушаїця.»* (Грищенко 2009: 82).

Казкові блазні, веселі шахраї, дурисвіти, крутії та ін. своїми витівками подібні

до трікстера. За висновками С. Адоньєвої, «трікстер – це міфологічний персонаж: шахрай, блазень і великий бешкетник (зазвичай, розпусник та ненажера). Уперше цю універсальну фігуру виділив Пол Радін у своїй книзі про культуру північноамериканських індіанців. Пізніше «трікстера» уже як термін позичив Юнг. Трікстер – це, наприклад, хитра Лисиця у чарівних казках, хитрий солдат у казці про кашу із сокири. Це будь-який дурисвіт, який дурить, видаючи бажане за дійсне, перебільшуючи свої можливості, блефуючи, підмінюючи поняття і т.д.» (Адоньєва 2006). Досліджуючи походження архетиповий сюжетів, Е. Мелетинський зазначає, що у побутовій казці місце чарівних сил займає власний розум героя і його доля, у казці про тварин та анекдотичній казці розвивається архетип трікстера, який тріумфуючий над простаками і дурнями (Мелетинський 1994).

Розглянувши дії і поведінку блазня-трікстера, вирізняється нестандартність у його поведінці, логіці. Сучасні дослідники відзначають наявність нешаблонного – латерального мислення в арсеналі мислення людини. Цей термін Едвард де Боно увів до наукового вжитку 1967 р. на позначення нестандартного «нелінійного», креативного мислення. За Е. де Боно, латеральне мислення – «специфічний процес обробки інформації, який спрямований на зміну існуючої стереотипної моделі сприйняття навколишньої дійсності, групування вихідних елементів у самих незвичних сполученнях та створення нових альтернативних варіантів рішення певної проблеми. При латеральному мисленні інформація використовується для зміни існуючої схеми, моделі.» (Пивоварова).

Е. де Боно вважає, що нешаблонне, латеральне мислення не є якоюсь новою магічною формулою, а всього-на-всього іншим і більш творчим способом використання розуму (Боно). Підтвердженням цієї думки може бути анекдот-казка, записана І. Манжурою наприкінці ХІХ ст.: *«Найшли циган з мужиком сало та м'ясо, та й заспорили, кому шо: / -Давай, – каже циган, – хто скаже одним словом: сало і м'ясо – того все й буде. / Чоловік думав, думав: / -Та, шо, – каже, – так і буде м'ясо і сало. / -Е, ні, – каже циган, – м'ясало. / Та й забрав.»* (Грищенко 2009: 69). Як бачимо, нестандартність мислення принесла циганові винагороду.

Я. Бистрін, аналізуючи явище мегаломанії по відношенню до народної культури, вказував, що у цей комплекс уявлень незмінно входять такі явища, як «націоналізація» Бога та деїфікація народу <...> І тому незмінно виникає уявлення про те, що у кожного народу є свій Бог, який є його покровителем, і у цьому контексті «свій» Бог завжди виявляється наймогутнішим (Белова 2006: 76). У казках-анекдотах зустрічаємо поділ: наш бог, німецький бог, московський бог, жидівський, хлистунський бог, хлистунська богородиця тощо. І, звичайно,

ж фольклорна традиція демонструє змагання: чий бог старший (тобто, сильніший), впливовіший і т.д., намагаючись при цьому принизити божественного покровителя опонента. Наприклад, німець, намагаючись принизити «нашого» Бога, сказав, що звуки грому: *«то наш Бог сів верхи на вашого та й їде»* (Грищенко 2009: 55). Проте використання нестандартного підходу дозволило сформулювати відповідь: *«Та так йому й треба: нихай з д...ем не з'язуїцьця»* (Грищенко 2009: 55).

У своїх роботах Е. де Боно термін «проблема» використовує на позначення невідповідності «між тим, що людина має, і тим, чого вона хоче; це ситуація, яка потребує вирішення. Вона може зводитись до необхідності чогось уникнути, чогось досягнути, від чогось позбавитись, розібратися у своїх прихованих бажаннях і т.ін.» (Пивоварова). Науковець виділяє три типи проблем, проте, ми не будемо загострювати увагу на розгляді усіх типів, а зосередимося лише на другому типі – «проблеми, для вирішення яких потрібна не додаткова інформація, а лише перегрупування вже існуючої» (Пивоварова). Яскравими прикладами цього типу вирішення проблеми, на наш погляд, є казки-анекдоти з сюжетом $1626 = AA * 2100$ кращого сну: наявної їжі: *«паяничку: как бы на одного – так довільно, а как на двух – так мало»* (Грищенко 2009: 86), *«как двум нельзя быть сытыми одною курицею»* (Грищенко 2009: 87) у 1) Хохла і Москаля, 2) Руського і Татарина, 3) Цигана і Мужика було недостатньо, то вони вирішили, що харчі дістануться тому, кому кращий сон насниться. І хоча Москалеві наснилося, що *«-Ах, брат, мне снилось, что прилетело до меня два ангела, да как взяли меня на крылышки, да понесли меня аж до Бога, а Боженька дал мне золотую постель, а я на ней спал»* (Грищенко 2009: 86), Татариніві *«-Ах, русский, хорош я сон видел: будто меня взяли на небо; я видел на небе много духов: как там хорошо!»* (Грищенко 2009: 88), Циганіві *«-Мне снилось, будто бы я с святым Петром лошадами менялся, а Божая мать вареники да яичницу нам подавала»* (Грищенко 2009: 89) та *«-Мне снилось, – говорит он, – будто я иду, и вижу лестницу, я полез по ней, долез до неба и увидел Бога, который ужинал и говорил мне: «Иди, цыган, ужинать!» Я пошел и поужинал»* (Грищенко 2009: 90) все ж реальна їжа діставалася попутникові з яскраво вираженим латеральним мисленням. І для вирішення проблеми скористалися перегрупуванням наявної інформації: *«А хахол и говорит ему: / -А я увидел, как тебя ангелы понесли ждал, ждал да подумал, что тебя не будет, да взял паяничку и съел»* (Грищенко 2009: 86), *«-Ну, – говорит русский, – а я видел, как тебя взяли на небо, подумал, что ты оттуда не веротишься, да и съел курицу-то»* (Грищенко 2009: 88), *«-А я смотрел, смотрел – вы едите, а меня не зовет, так я взял поросю и съел»* (Грищенко 2009: 89), *«-А мне снилось, – говорит мужик, – вижу я, что ты с*

Богом ужинаешь, взял я встал да поросенка и съел» (Грищенко 2009: 90) тощо.

Трікстерські витівки казкового блазня задовольняють його матеріальні потреби (отримання вигоди, майна іноетнічного «пошехонця»). Завдяки нестандартному підходові, чоловікові вдалося *«похмелитись, та ба – ні за віщо, а набор жиди не дадут. Ходить він собі по шинку та все міркує, як би йому схитрувати, щоб обдурить жиди-шинкаря»* (Грищенко 2009: 50); циган випив запропоновану горілку, дотримавшись умови: *«-Що ж, паночку: яка перва, така и друга, така и третя. / Захотали тогда мужики и пан. А пан говорит: / -Ну теперь, братцы, пейте: не похвалили, не погудили водку»* (Грищенко 2009: 90).

Казки-анекдоти, в яких фігурують різноетнічні представники, демонструють застосування латерального мислення трікстером для досягнення своєї мети. Попри прагнення заволодіти майном простак, домінуючою метою все ж є висміювання іноетнічного опонента, виставлення у неприглядному світлі, скориставшись незнанням, довірливістю, або й просто глупотою.

Література:

Адоньева 2006: Адоньева, С. Б. Фольклористика: филология и не только. Программа обязательная и произвольная. – В: Журнал Санкт-Петербургский университет. № 20 (3743), 31 октября 2006. <<http://www.spbumag.nw.ru/2006/20/11.shtml>> останнє відвідання 15.09.2012.

Белова 2006: Белова, О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование): Дисс... докт. филол. наук: 10.02.03 – славянские языки / Российская Академия Наук. Институт славяноведения. Москва, 2006. 264.

Боно: Боно де Э. Использование латерального мышления. <<http://www.galactic.org.ua/Biblio/lm2.htm>> останнє відвідання 15.09.2012.

Грищенко 2009: Міжетнічні стосунки в українських народних казках / Упор., під. текстів, вст. стаття, прим., словн. Грищенко І. Київ, 2009.

Карасик, Прохвачева, Зубкова, Грабарова 2005: Карасик, В. И., Прохвачева, О. Г., Зубкова, Я. В., Грабарова, Э. В. Иная ментальность. Москва, 2005. 352.

Мелетинский 1991: Мелетинский Е. Сказка-анекдот в системе фольклорных жанров. Москва. 1991. [htm](#)> останнє відвідання 15.09.2012.

Мелетинский 1994: Мелетинский, Е. М. Аналитическая психология и происхождение архетипических сюжетов – В: Бессознательное. Сборник. Новочеркасск, 1994.[4.htm](#)> останнє відвідання 15.09.2012.

Пивоварова Пивоварова, О. В. Латеральне мислення та методи його розвитку. <<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=66&c=1506>> останнє відвідання 15.09.2012.

Сумцов 1898: Сумцов, Н. Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о

глупцах. Харьков. 1898. 200.

Шахнович 2010: Шахнович М. Медный лоб пошехонцев и золотая маковка Ивана Великого. Москва, 2010. [html>](#) останнє відвідання 15.09.2012.

Інформація про автора:

Ірина Василівна Грищенко – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

E-mail: hryschenko_i@ukr.net

ФОЛЬКЛОР ЯК СУБ'ЄКТНО-ОБРАЗНА СИСТЕМА

Олена Петрівна Івановська

Annotation: The article is devoted to the investigation of folklore as subject-object system of ethnos, society and individual. It discerned the main system-organized indications of folklore transmission. The folk subjection is peculiar manifestation of ethno consciousness which is metatongue for designing the concrete situation and concrete folklore text.

Key words: Folklore, text, ethnos, subject-object system, metatext, narrative.

Взаємодія фольклору й соціуму вимагає модернізації засобів та розширення методик проведення різноаспектного аналізу фольклорного тексту як цілісного смислового утворення. Скомплікованість предметних полів філології, філософії, соціології є неминучою, адже філологія має на меті дослідити фольклорний текст як гармонійний цілісний, не лише власне філологічний, продукт архетипної пам'яті, емоції, думки, психологічних настанов людини як члена суспільства. Трактування фольклору тільки як словесного виду творчості, обмеженого визначеними жанрами й текстами, що мають художню цінність, залишало тривалий час поза увагою проблеми специфіки художньої творчості в фольклорі, закони фольклорної свідомості.

Часткова модифікація традиційних форм фольклору змушує учених акцентувати увагу на тих явищах культури, де складові уснопоетичної народної творчості постають в інноваційній формі. Таким чином, у сучасному пізнанні спостерігаються такі тенденції: широкого підходу до визначення предмета фольклористики (Дж. Брунванд, М. Барбо); до розуміння об'ємності фольклорного феномена як комплексу народних знань, системи традиційних ідей, втілених у різноманітних вербальних та невербальних формах (С. Бейярд); і водночас до феноменологічної фіксації фольклорного факту соціологічного, ідеологічного, психологічного (К. Богданов).

Вашій увазі пропонується дослідження фольклору як суб'єктно-образної системи, нашим завданням, передовсім є інтерпретація та обґрунтування онтологічних категорій фольклору у їх взаємозв'язку та взаємозумовленості. Передусім такий підхід пов'язаний із тим, що сучасна фольклористика все більше тяжіє до розуміння об'ємності фольклорного феномена

як комплексу народних знань, як системи ідей, втілених у різноманітних вербальних і невербальних формах. Підвалини цієї концепції закладено М. Грушевським, П. Чубинським, Б. Путиловим, К. Чистовим, О. Каргіним, С. Азбелевим, С. Неклюдовим, К. Богдановим, А. Дандесом, Д. Бен-Амосом, С. Бейярдом. Їхні праці зайвий раз підтвердили наукову ситуацію, що визначення меж пізнання законів побудови фольклорної реальності зазвичай перебуває в залежності від методологічної позиції вченого, тобто від того, чи визнає він за фольклором функціональні ознаки, чи бачить лише його текстову специфіку. А сучасний поступ науки про народну творчість не може не зважати на нові форми розповсюдження та отримання інформації в суспільстві, які визначають фольклорну трансмісію. Так, безперечно, протиставлення усної та письмової традиції в сучасних умовах уже не мають визначального значення, про що ще донедавна принагідно до фольклору прийнято було говорити у наукових сферах. Більше того. Не можна не помічати, наприклад, що розгорнуті наративи значною мірою зникають із практики усної комунікації, цілісна оповідь поступається фрагментарним наративним кліше, текстам-сигналам, котрі не стільки передають інформацію, скільки вказують на її джерело. Тому на часі дослідження фольклору як багатоаспектного явища на основі синтезу функцій, системних ознак і тексту.

Наслідуючи класичне уявлення про «метатекст» фольклорної дійсності (обмеженої звичними жанрами, сюжетами, вербальними і акціональними формулами), сучасна фольклористика не може не брати до уваги експлікацію фольклорного надбання у здавалось би «нефольклорні» тексти культури і буденності. Отже, фольклор «у чистому вигляді» не можна виділити з контексту традицій національної культури, суспільної свідомості, способу життя та художнього відображення картини світу.

На наше переконання, *системно-категоріальний* підхід здатний повернути методологічну цілісність дослідженням фольклорної теорії і включити до неї нові соціальні і культурні параметри. Адже сучасний український фольклор органічно входить до світового культурного простору з його багатомовністю, змішуванням національних традицій, інтернаціоналізацією побуту, поведінкових форм, уніфікацією та спрощенням обрядових комплексів.

Із урахуванням цих ознак фольклорного процесу феномен фольклору варто досліджувати за допомогою інтегрального наукового інструментарію. Це дасть змогу представити фольклорний продукт як систему функцій суб'єктності народу, соціальної групи, індивіда, що формує фольклорний текст з усіма його дискурсивними характеристиками.

Вважаючи фольклор образною системою традиційних смислів та функціональною системою суб'єктності його носіїв, ми представили його в когнітивних, функціональних, смислових категоріях: *суб'єктності, семіотичності, трансмісійності, наративності*. Це дає можливість окреслити модель суб'єктно-образної системи українського фольклору на основі *суб'єктності етносу, соціуму, індивіда; семіосфери фольклору; трансмісії традиційного смислу; наративу як функції фольклорного тексту*.

З цієї точки зору існує нагальна потреба вивчати фольклорний текст як сукупність не лише лінгвістичних, а й екстралінгвістичних, тобто прагматичних, соціокультурних, психологічних факторів. Отже, текст, узятий у подієвому аспекті як цілеспрямована соціальна дія.

Комунікативний аспект у фольклорі ми схильні трактувати як низку специфічних засобів і форм передавання, сприйняття і закріплення традиційного смислу в суб'єктно-образній системі. Саме *смысл* фольклорного явища, що відображається в художніх образах, і мовленнєвий характер різних за своєю природою знакових систем є стрижневою складовою фольклорної комунікації, тим вектором, котрий безпосередньо поєднує, наприклад, обрядову дію і її художню форму (структуротворчий елемент обряду) з вихідними причинами, що породжують цей обряд. А це призводить до висновку, що фольклорна комунікація реалізується як цілісне явище текстового порядку на вербальному і невербальному рівнях, тобто – фольклорного тексту.

Специфіка суб'єктності фольклору полягає у його триєдиній структурній організації, елементи якої перебувають у ситуації рівноправного полілогу між суб'єктністю етносу, суб'єктністю соціуму, індивідуальною суб'єктністю. Бачимо, що жодний із елементів цієї триєдиної конфігурації не є провідним, як, наприклад, індивідуальна творчість у мистецтві та науці або рушійна сила соціуму у правовій сфері. Тож природа фольклорної суб'єктності – інтерферентна та інтегративна.

Суб'єктність народу – це певний вияв етносвідомості, яка є метамовою для моделювання і конкретної ситуації, і конкретного фольклорного тексту. Міцний синкретичний блок «людина-етнос», що виходить із культури родового побуту, диктує саме ту диспозицію, в якій людина усвідомлює себе від народження представником певного етнічного універсуму. Тому творче начало етносу (висловлюючись по-сучасному, його креатив) концентрує усі прояви ототожнення цілей, інтересів, життєвих перспектив його представників із тією етнічною культурою, всередині якої вони перебувають. Рушійними силами реалізації етносуб'єктності є

програмуючи механізми етносу стосовно кожного творчого акту. Ця програмна реальність постає найбільшою мірою у вигляді фольклорного *мотиву*, котрий має продукуючу (моделюючу) силу, бо генерує колізії не довільні, а внутрішньо зумовлені.

Утім, критерії ступеня прояву інших видів суб'єктності – індивідуальної і групової – не тільки можуть, а й повинні бути використані для визначення сутнісно значимих ознак фольклору. Суб'єктне начало як категорія може співвідноситися з формами свідомості та діяльності соціальних груп і окремих індивідів.

Суб'єктність соціальних груп проявляється у драматичному началі, дихотомійному протиставленні фольклорних стереотипів, з яких утворилися окремі сюжетно-тематичні системи, що мають статусний характер.

Інверсійні та медіальні форми суб'єктності окремих соціальних груп яскраво представляють спільне і відмінне, роз'єднання та об'єднання смислових конструкцій у фольклорних текстах. В основі таких форм суб'єктності «прочитується» тип ментальності соціуму. З огляду на це, показовим прикладом може бути опозиція концепту стабільного у селянина-землероба до концептів нестійкого, тимчасового, сьогоденного у козака, чумака (соціально-обрядова лірика); складний процес етнічної та релігійної диференціації та ідентифікації у фольклорному тексті проаналізовано на основі суб'єктних регулятивів, які конструюють процес соціальної реальності (дума, історичний переказ, легенда); суб'єктність фольклорних моделей стосунків у мікросоціумах вивчено шляхом реконструкції ментальних та емоційних станів особистості у процесі виконання нової соціальної ролі, зокрема набуття мілітарної ролі (рекрутська, жовнірська лірика, соціально-побутова казка тощо); народні свята та ігри досліджено в аспекті вияву суб'єктності *гендерних* та *вікових* груп як особливі явища фольклору.

Переконуємося: творчий акт індивіда у фольклорі наближається до «виробництва на замовлення» колективу, соціальної групи, етносу. І хоча розуміння фольклору як індивідуальної творчості, як реалізації суб'єктності індивіда правильне лише настільки, наскільки фольклорний факт задовольняє колективний запит суб'єкта-групи та суб'єкта-етносу, все ж таки побудова фольклорної картини світу реалізується як «точка зору» індивіда на світ. Аналізуючи суб'єктно-індивідуальне начало творчого акту у фольклорі, можна дійти висновку про те, що з багатьох причин цей аналіз, звичайно, є умовним. І однією з таких причин є свідомий і несвідомий компоненти у процесі творчості. Її продукт багато в чому залежить від уміння індивіда виражати те, що надходить зі сфери несвідомого.

Представлення суб'єктності індивіда у фольклорному процесі та тексті змусило нас розглянути функціональні характеристики фольклору в аспекті проблеми відображення. Ми не поділяємо думку про вторинність фольклору як дзеркала (або відображення) побуту народу, елемента надбудови над буттям. Фольклорний продукт, щойно народившись, вже є фактом життя народу, трансформує соціальні статуси, права і обов'язки, можливості і світогляд усіх, хто залучений у творчому процесі. Проте відображальний фактор, безперечно, присутній у реалізації суб'єктного начала індивіда, а тому коригує фольклорний продукт етносу. Особистісний смисл творчого акту полягає у використанні метафори як інструмента думки. У фольклорі «працює» і свідоме перенесення значення з одного предмета на інший у зв'язку з табуйованістю первинної назви. Така метафора пов'язана не з інтелектуальним освоєнням світу, а зі свідомим ігноруванням прямої назви і несе особистісний смисл самозахисту. Вона є, образно кажучи, наскрізно фольклорною, бо перебуває в цілковитому узгодженні з міфологічним світосприйняттям і актуалізує реальність у першу чергу як міфологічну.

Нагадаємо, що фольклор як синкретичний комплекс багатьох форм духовної культури має символічні засоби втілення, а отже, йому властиві основні особливості знакової системи, йдеться саме про категорію семіотичності. Класичний розподіл знаків на типи включає: іконічні знаки (копії); знаки-індекси (прикмети); знаки-символи. Оволодіння принципами і конкретною методикою розкриття змістових і художніх особливостей фольклорних жанрів може і має будуватися на основі знакової моделі трансформації відтворених у фольклорі явищ (денотатів) та розуміння їх смислів (сигніфікатів).

Системотворчі ознаки фольклорної трансмісії визначаються за допомогою лінійно-інтегральних передавань традиційного смислу, етнопедагогічних функцій трансмісії та типів трансмісійних механізмів (відображальних, у яких пам'ять спрацьовує як інструмент забезпечення передачі фольклорного тексту; позначальних, що вбезпечують фольклорний текст від руйнування традиційного смислового ядра; діалогових, що організовують процес засвоєння традиційного смислу у формі, найбільш наближеній до первісного варіанта; конфліктних, які забезпечують закріплення в народній пам'яті традиційних формул та сюжетних стереотипів завдяки зіткненню статички та динаміки в тексті).

Зазначимо, що відмінність між традиційністю і трансмісійністю фольклору така ж, як і між феноменом та функцією: якщо традиції постають феноменом фольклору, то трансмісія презентує його функціональний характер. Спираючись на концепцію комунікативної

основи тексту, доходимо висновку про два типи трансмісії у фольклорному сегменті культури. З одного боку: трансмісію у фольклорі презентує макрокомунікація, суб'єктами якої є соціуми, етноси, нації. Саме така трансмісія забезпечує набір засобів, які дозволяють попереджати і контролювати комунікативні реакції у спілкуванні між колективами. З іншого – трансмісія одночасно є й механізмом, за допомогою якого етнічна група «передає себе у спадок» наступним поколінням. Така трансмісія надає можливості індивідові визначитися, зорієнтуватися в межах «свого» колективу і вона є внутрішньою.

Із точки зору концепції, якої ми притримуємося, фольклорний текст потребує потрактування у широкому семіотичному значенні (знакова система), оскільки в живій фольклорній традиції формально-стилістична межа текстів легко перетинається з прагматичною метою і функціональне поле фольклору є багато ширшим, ніж наявний формульний набір жанрових форм. Тому сучасним дослідникам варто брати до уваги позиції семіолога, транслінгвіста Ролана Барта, який розглядав текст не як множинність з відношенням дистрибуції (як це робив, наприклад, В. Пропп, функції якого розташовуються на одному рівні), але як множинність з ієрархічними відношеннями. Принцип ієрархії рівнів має подвійне значення: як структурне, оскільки воно робить можливим в теоретичному плані – описання смислу, а в операційному – сегментацію тексту. Тому для нас, фольклористів, без сумніву, первинним є текстовий простір, який виявляє декілька ієрархічних рівнів системності, а жанрова система постає лише однією з її підсистем. Отже, у функціональній парадигмі досліджень фольклорний текст постає як засіб моделювання різних видів реальності за правилами комунікативного спілкування. Такий текст називають дискурсом. З цього погляду текст є комунікативною одиницею вищого порядку, функціонально об'єднаним за рахунок загального концепту в єдину замкнену семантико-смыслову структуру. Основним текстотвірним чинником є комунікативна інтенція адресанта, втілена через прагматичну мету тексту. Текст, отже, постає середнім елементом у діалозі учасників комунікації і становить інтерсуб'єктну структуру, фігуранти якої – автор-виконавець і реципієнт.

Оскільки існуючий у науці структуральний підхід до визначення складових наративу у фольклорі не відображає уповні його функціональних характеристик, у яких яскраво виявляється суб'єктність індивіда, соціальної групи, етносу, то на часі – з'ясування характеристик фольклорного наративу, завдяки яким виникає явище його варіативності, але, одночасно, зберігається традиційний смисл. Такими характеристиками можна вважати колективність (на основі конвенційності) та суб'єктивність (на основі наративної тенденції

транслятора).

Підкреслимо: колективність наративного акту, котру ми потрактуємо як важливу складову фольклорної комунікативної системи, полягає не в кількості учасників, а в узгодженості смислів транслятора та реципієнта традиційних знань. Отже, колективність – це узгодженість, конвенційність суб'єктів трансмісії фольклорних текстів. Внаслідок колективного характеру наративу відбувається трансформація тексту, що пов'язана з переосмисленням його носієм; системною полісемією різножанрових текстів, виникненням нових функцій тексту й втратою старих (як це, наприклад, відбулося з українською календарно-обрядовою лірикою). Індивідуальна культурна свідомість носія суб'єктивно охоплює набір універсальї фольклорного тексту, пропускаючи його через особистісне сприйняття. Суб'єктивне прочитання, інтонування тексту незаперечне, але в ньому завжди виявляється іноді неусвідомлювана колективна сутність, яка задає спектр можливих суб'єктивних проявів.

Отже, фольклор продуктивно досліджувати як суб'єктно-образну систему на основі аналізу її сутнісних категорій: суб'єктності етносу, соціуму, індивіда; семіосфери фольклору; трансмісії традиційного смислу; наративу як функції фольклорного тексту.

Література:

Барт 1989: Барт, Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика: Пер. с франц. Москва, 1989, 616.

Богданов 2001: Богданов, К. Повседневность и мифология: Исследования по семиотике фольклорной действительности. СПб., 2001, 437.

Чистов 1975: Чистов, К. Специфика фольклора в свете теории информации. – В: Типологические исследования по фольклору. Москва, 1975, 320.

Bayard 1953: Bayard S. P., The Materials of Folklore. – JAF, 1953, LXVI, № 259, P. 28.

Ben-Amos 1977: Ben-Amos D., Context of Folklore: Implications and Prospects. – Frontiers of Folklore / Ed. R. Bascom. Boulder, 1977, 575 p.

Інформація про автора:

Олена Петрівна Івановська – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОПИТ ЗА ПРЕГЛЕД НА ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ БЪЛГАРСКА ПРОБЛЕМАТИКА И БЪЛГАРО-УКРАИНСКИ ПАРАЛЕЛИ В ОБЛАСТТА НА ЕТНОЛОГИЯТА, ЕТНОГРАФИЯТА И ФОЛКЛОРИСТИКАТА, ПРОВЕДЕНИ В УКРАЙНА И БЪЛГАРИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК

Таня Матанова

Анотация: В настоящия текст е направен опит за предоставяне на преглед върху проведени етнографски, фолклористични, етнолингвистични, етнологички и други културно- и социалноантропологични изследвания, проведени от началото на ХХІ век от български, руски и украински учени върху българското население в Украйна.

Ключови думи: Българи в Украйна, бесарабски българи, етнографски и етнолингвистични особености, фолклористични проучвания.

Сведения за фолклористични изследвания извършени от българи в Одеса съществуват още от първата половина на ХІХ век (Шумада 2011). Ранни материали за българите в Украйна се откриват и в създадения през 1865 година Одески университет, и по-точно в научните трудове на историци и филолози-слависти като Виктор Григорович, М. Попруженко и др. (Шабашов 2005: 35-36; Колесник 2006). Те допринасят за намирането на отговори по въпроси, свързани с историята, българската диалектология и етнографията. През 1961 година Координационният съвет по актуални проблеми на славянознанието в Москва определя Институтът по изкуствознание, фолклористика и етнология (ИИФЕ) като главна институция за изследването на фолклора на южните славяни, възлагайки му координирането и планирането на студии по този проблем в Украйна и Русия (Шабашов 2005; Скрипник 2011: 17). В създадения през 1969 година с решение на Президиума на Академията на науките на Украйна отдел по славянска фолклористика към института, реорганизиран деветнадесет години по-късно в отдел по чуждестранно изкуство и народно творчество, и досега се осъществяват научни проекти заедно с учени от европейските страни. Предмет на изследване са междуславянските фолклорни взаимовлияния и фолклористични връзки, устното народно творчество и изкуството на славянските народи и други проблеми на художествената култура на славяните (Скрипник 2011:

17-18).

Важна роля за развитието на етнологичните проучвания и на българистиката играят и откритите през 1995 година Българско отделение във Филологическия факултет и Катедрата по Археология и етнология в Историческия факултет на Одеския национален университет. Те извършват множество комплексни етнографски и диалектоложки теренни изследвания в българските селища в Южна Украйна и полуостров Крим, публикувайки своите резултати във вид на исторически, етнологични, лингвистични и теоретично-методологични текстове в ежегодника „Одеска българистика“. Освен този сборник от статии, Киевският славистичен университет повече от десет години оформя и издава „Українсько-болгарський щорічник“/„Украинско-български годишник“, в който българисти от различни страни публикуват свои наблюдения и научни позиции (Вахнина 2011: 48).

XXI ВЕК

В началото на XXI век са публикувани и други изследвания върху развитието на българо-центрираната фолклористика. Едно от тях е библиографичният указател, подготвен от екип на научното общество на българистите към Института за междуетнически изследвания към Молдавската академия на науките, обобщаващ изследванията върху българите в Молдова и Украйна за периода от средата на XIX до края на XX век (Грек и др. 2003). Не по-незначително е и делото на Ирина Горбан, която в своя научен труд („Фолклор і фольклористика болгар в Україні“) представя богата и разнообразна писмена, документална и снимкова информация за всички украински (и някои руски) учени, публикували свои текстове върху фолклорната култура на живеещите в България и в Украйна българи, издавани до началото на XXI век (Горбань 2004).

Тук ще бъде направен опит за кратък преглед на открити извършени и публикувани трудове в периода 2001 – (май) 2012 г. на украински, руски и български учени в областта на фолклористиката, етнологията и етнографията, българистиката и славистиката, изследващи българската диаспора в Украйна, особеностите на българския и украинския фолклор или паралели между тях⁶.

ФОЛКЛОРИСТИКА И ЕТНОЛОГИЯ

---

⁶ Текстът е създаден въз основа на библиографични материали и публикации архивирани в българската Народна библиотека „Св.св. Кирил и Методий“, в библиотеки на БАН и в „онлайн-архиви“, както и чрез придобиването на лични библиографии и дигитални версии на печатни издания (публикувани в Украйна) със съдействието на (някои от) цитираните украински и/или български филолози, етнобългаристи, фолклористи и етнологи.

Началните фолклористични и етнологички проучвания на българското население в Украйна са дело на украинските учени. Една от първите такива публикации е „Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки (період Болгарського відродження)“/ „Украинско-български фолклористични връзки (периода на Българското възраждане)“ (Шумада 1963), чийто автор проследява и изучаването на българския фолклор в Украйна (Шумада 1981). Наличието на публикувани през ХХІ век материали върху обособили и обособяващи се паралели между българския и украинския фолклор свидетелстват за развитието на сравнителните изследвания в областта на етнологията и славянския фолклор. Пример за това е анализът на етноисторическите съдби на Украйна и България, откриващ обяснения за сходства и различия в календарно-фолклорната обредност на българите и украинците при празнуването на празника на св. Николай (на 6.12. н. ст./19.12 ст. ст.) (Курочкин 2006). Друго изследване установява връзката между практиките за празнуване на Бабин ден при българите и заключителния акт на украинските родилни празненства, т. нар. „похрЕстини“: „последното от поредицата посещения ритуално гостуване на бабата⁷ у своята „внучка“ – родилката“, определени за втория ден на кръщенето (Боряк 2011). Общи черти са открити в календарно- и в семейно-обредното творчество, и по-точно в нестинарските практики (Георгиева 2003) и в представите за деца и традициите на погребално оплакване (най-вече на мъртви деца) в български и украински народни песни. Като цяло може да се твърди, че „поетичните особености на погребалните плачове по деца се проявяват като закономерно продължение на етнопоетичната традиция на конкретния регион, отразявайки универсалните жанрови характеристики на обредния текст“ (Микитенко 2011: 86). Словесните традиции се използват и като сравнителен материал в студии върху поетиката на славянския фолклор. Пример за това е изследването на митичния мотив „Похищение на месеца и звездите“ в българския и украинския фолклор (Шевчук, Сосенко 2011).

Друг вид сравнителни проучвания са филологическите изследвания върху говоримите езици в населявани от българи селища в Бесарабия и Украйна. От последните години на ХХ век излизат етнолингвистични текстове за българските говори в Украйна (Барболова, Колесник 1998; Барболова 1999; Барболова 2009), статии върху езиковите (местоименни, лексикални, ономастични) системи на българските говори в (Барболова 2001; Барболова 2001/2002; Барболова 2005 и др.) както и изследвания върху назоваванията и функциите на забрадката при българите в Бесарабия. От тях става известно, че в Нова Траяна

---

⁷Бабата – акушерката.

„забрадката се нарича „врЪзка“ (Барболова 2001а: 20), в Бердянск – „мОда“, „което е вързана на главата забрадка, за да не си разрошват косите“ (Барболова 2001а: 22). В село Виноградовка (Бургуджи), Одеска област, се носи „прИнеч“, т. е. голяма тънка кърпа, с която се забулва невестата, когато отива на венчило (Барболова 2003: 45). Освен това „при българите в Одеска област в Украйна е запазен обичай момичето да дава забрадка на годеника си при годежа, а в кв. Терновка на гр. Николаев (Украйна) в нощта след годежа, младежите връзват забрадката на прът и я отнасят в дома на годеника. По този начин годежът се възприема като факт и се оповестява на обществото (Барболова 2003: 45). За българите от Суворово (Измаилски район, Одеска област) се знае, че тя е бяла на цвят, за разлика от традиционните практики (булото на българката да е червено), запазени частично в Криничное/Чешма варуита (Болградски район, Одеска област), където „днешното було се съчетава с червена кърпа, която покрива лицето на булката“ (Барболова 2003: 47). Друго съпоставително изследване анализира български, украински и руски названия за възглавница, ползвани от българи на полуостров Крим, в Бесарабия и в техните български митрополии (Колесник 2003). Богати възможности за сравнение дават и изследвания на названия на хранителни продукти и ястия (Топалова 2003) в чийшият диалект на българите в Чийший, Бановка, Калчево, Импуцита/ Владичен (Болградски район) и Каменка (Измаилски район). Като цяло етнолингвистичните изследвания придават живо съдържание на етнографски и фолклористично описаните аспекти от живота на бесарабските българи (Пейчев 2003; Етнолингвистичен речник 2004; Манолова 2009).

За публикуваните в последните години изследвания може да се отбележи, че те включват не само съвременни аспекти, но и исторически теми, както и изследвания на близкото и по-далечното минало на етничното население на Украйна (Носкова 2002; Коч 2009; Носкова 2009; Комар 2012). Такива са например изследванията върху адаптацията и историческото и демографското развитие на българското общество в Украйна⁸ от времето на масовото им заселване през първата половина на XIX век (Галкина и др. 2008; Ганчев 2004; Шабашов 2002; Шабашов 2003; Киссе 2006; Пачев 2007; Грек 2008; Бонева 2009; Филипова 2009; Филипова 2009а; Филипова 2010; Филипова 2011; Мильчев, Ганчев 2012). Търсят се сведения и за българския периодичен и книгопечат през XIX и XX век (Попаз-Кула 2004, Калоянов 2012). Освен паметта за гладната година (1946-1947 г.) при бесарабските българи (Георгиев 2009; Попова 2009; Петков, Петкова 2009) предмет на изследване е и животът на българите през

---

⁸ Последното от които включва джендърен и възрастов състав на населението, раждаемост, смъртност, семейни структури, семейно-родствени отношения, обредност и пр.

социализма (Іріюглу 2009; Іріюглу 2009а; Билга 2010; Пимпирева 2011; Средкова 2011; Ганчев 2002; Ганчев 2003; Ганчев 2008; Руссева 2009). Някои изследователи оставят места на паметта (паметници, паркове и друга селищна архитектура) да говорят вместо хората (Водинчар 2007-2008; Минчева 2012).

Друг тип публикации са книги и библиографии, представящи резултатите от комплексни изследвания на едно селище или микрорегион, населен от бесарабски българи (Пригарин и др. 2002; Пригарин и др. 2003; Станко 2003; Чийшия 2003; Изотов 2005; Георгиева, Стоилов 2009; Тодоров 2009; Червенко 2011; Лазаров 2012;). Проучени са и някои аспекти от историята, материалната култура и фолклора (традиционни песни и хора, приказки, поговорки, семейни летописи, предмети, българска литература, знания за националната кухня, и т.н.) на българите в Крим (Георгиева 2002; Георгиева 2009; Панайтов 2011), на българските селища в Бердянски район, Запорожка област (Митков 2007, Ноздрина 2010) и на българското население в източна Украйна като цяло (Филипова 2009б). От 2007 г. екипи на Института за етнология и фолклористка с етнографски музей (ИЕФЕМ) към БАН⁹ предприемат няколко изследователски пътувания при бесарабските българи в Молдова и Украйна по проекти, финансирани от различни източници (Минчева 2008; Водинчар и др. 2009; Минчева, Георгиев 2009; Водинчар и др. 2011; Добрев 2011; Средкова 2011а). В Украйна са изследвани АР Крим, градовете Одеса, Тарутино и Болград и българските селища в Одеска област (Тарутинския район: Виноградовка, Ровное, Ложанка, Красное, Бородино, Петровстал, Богдановка, Яровое, Волное; Болградски район: Нови Траяни, Чушмелий/ Криничное, Курчий/ Виноградовка, Пандъклий/ Ореховка, Сан Батър/ Виноградное, Вайсал/ Василевка, Александровка, Дельжилер/ Димитровка; Татарбунарски район: Девлетагач/ Делен, Бургуджий/ Виноградовка, Ново Ивановка; Арциски район: Задунаевка, Измаилски район: Каменка) и в Запорожка област (Мелитополски район, Приморски район, Приазовски район), където са събрани сведения за взаимовръзката между идентичността и нематериалното културно наследство, представяно на фестивали, събори, надпявания, чрез възстановки на обреди или други сценични прояви (Георгиев 2009; Петкова 2009; Георгиев 2012).

Падането на „желязната завеса“ и началото на Перестройката в СССР през 1985 г. довежда до големи промени в живота на българите в Украйна (Чуфарлиева 2006). Откакто след 1991 г. всяка година комисия на МОМН в България приема около 120 студенти от

---

⁹ Института за етнология и фолклористка с етнографски музей (ИЕФЕМ-БАН) е учреден през юли 2010 г. след сливането на Института за фолклор и Етнографския институт с музей.

български села в Бесарабия да учат в български висши учебни заведения (Ганчев 2008а), започват да се изследват и езиковата, културната и етничната идентичност на младежите, както и процесът на трансформиране на етничното самосъзнание по време на обучения в България (Ганчев 2006; Ganchev 2006, Лулева 2012). Условието на криза засилват и работната (е)миграция (Средкова 2011б, Ganchev 2011).

Наред с изучаването на музикалния песенен и танцов фолклор (Бонева 2003: 40; Георгиева, Стоилов 2009: 259-288 и др.; Изотов 2003; Манолова 2006; Цветко 2005) и значението му за поддържане на културната памет (Георгиев 2006; Георгиев 2008а и др.), голяма част от публикациите засягат различни теми и практики от семейната и календарната обредност (Дыханов 2001; Водинчар 2003; Водинчар 2006). Относно зимните празници са представени особеностите на рождественско-новогодишните празнични дейности (Дыханов 2001а; Георгиева 2003; Мороз 2005-2006; Панайот 2005-2006; Сорочяну 2008), като са включени и статии върху местните поверия за водата, за сервираните ястия, за маскарадните игри и пр. (Водинчар 2006а). Интересно е, че съществуват сведения за кукерски обреди в българските села (Кулевча, Городное, Виноградовка, Ореховка, Криничное, Василевка) в Бесарабия още в 60-70-те години на XIX век (Ковалов 2009). Сред летните празници, отбелязвани от бесарабските българи в началото на XXI век, изследван е само Гергьовден (Георгиев 2012а). Друг небезинтересен елемент на великденската обредност е песенно-танцовият комплекс „прът“, изпълняван само от българите в Чийший/ Городное (Водинчар 2005). Етнографски описани са и традиционните празнични и всекидневни носии на бесарабските българи в Чийший (Водинчар 2003а; Голант 2003) и Терновка (Манева 2002), както и ролята на облеклото като културна граница с други етноси (Манолова 2006а).

Широкообхватни са и изследванията в областта на семейната обредност. Българските научни екипи от ИЕФЕМ-БАН, както и украински учени, изследват не само преходнообредни елементи, свързани с раждането (Захарченко 2001), встъпването в брак и брачния живот (Манолова 2006б; Манолова 2007; Георгиев 2010; Жекова, Георгиев 2010; Георгиев 2011; Pimpireva, Yancheva 2011), но и роднинска терминология за родство и влиянието на фамилното име върху етничното самосъзнание и самоопределяне на индивида и социалното обкръжение (Манолова 2008). Изследователски интерес събуждат и ценностните системи на българските бесарабски семейства в различните режими на управление (Пимпирева 2010; Пимпирева 2011а), но също и семейно-календарните практики за празнуване на рождени дни (Петрова 2006) и на именни дни (Ткаченко 2004; Водинчар 2005а; Петрова 2008, Petrova 2011) на

българите в Одеска област (селищата Кубей/ Червоноармейское, Евгеновка, Суворово, Нагорное (Ренийски район), Богатое (Измаилски район), Владичен, Криничное (Болградски район), Виноградовка (Арцизски район), Свердлово (Коминтерновски район). Интересна е статията, посветена на ритуалите в жизнения цикъл на човека, през които той преминава от раждането до смъртта (Петрова 2007). Изследвайки обредите на населението в Одеска област, включващо и българите там, авторката изследва честването на рождените дни и по-точно тези за 1 година, 10 години, 18 години, юбилейни години и излизането в пенсия (55 г. – жени, 65 г. – мъже).

Макар и малобройни, съществуват и изследвания върху последната преходна фаза на човешкия живот, респ. върху погребалната обредност и свързани с тях забрани и стереотипи (Захарченко 2002; Захарченко 2002а; Захарченко 2002б; Мильчева 2004).

Календарната и семейната обредност е тясно свързана с мирогледа и вярата на общността и нейните представители (Захарченко 2001а; Захарченко 2004; Крантов 2004). В някои проучвания се представят или сравняват суеверните представи на бесарабските българи (в Украйна) – като например техни гадателски практики (Петрова 2004), вярата им в съдбоносни ориснически „предсказания“ (Захарченко 2005-2006), суеверни обяснения за сполетяването на болести (Серебряникова 2005-2006), забрани за консумирани на храни с цел предпазване от лоша орисия (Киса 2004) – с подобни елементи в украинския, руския или гръцкия фолклор.

Сред българите в Бесарабия се наблюдава и изповядването на православната християнска вяра. За това свидетелстват историята и съвременната дейност на бесарабските църкви (Ганчев 2004а; Пушкин 2008), индивидуалните биографии на българи в Украйна (Георгиев 2010а; Средкова 2010) и описаното минало и сегашно религиозно поведение на българската общност в бесарабските селища в Украйна (Водинчар 2006б; Манолова 2006в; Водинчар 2009).

Публикациите върху ежедневните проблеми и практики на бесарабските българи допринасят за по-цялостното възприемане на българската общност, подобно на снимките, които често запаметяват отделните обредно-преходни моменти, придавайки, събрани във фотоалбум, цялост на жизнения път (Манолова 2008а). Добре описани са трудовото всекидневие (Средкова 2008; Средкова 2008а), съответно земеделския и скотовъдския поминък на бесарабските българи (Лазаров 2009; Лазаров 2010; Лазаров 2011), както и вечерната почивка, например по време на комшийско-махленски сбирки (Манолова 2011). Кризата на настоящото време проличава не само в семейния, но и в общностния живот на бесарабските българи (Средкова 2010а; Средкова 2011в, Средкова 2012): „Жителите им и особено по-младото

поколение трудно намират работа и реализация в родните си места (особено след разпадането на СССР) поради което се насочват към големите градове (предимно в Одеса) или по малки селища (като Измаил и Болград), където намират социално ниско-престижна работа“ (Средкова 2008а: 166).

Статии върху идентичността на бесарабските българи показват влиянието на миграцията и на социално-политическото време върху себевъзприемането (Ганчев 2006; Ganchev 2006; Петрова 2012, Пимпирева 2012, Pimpireva 2012), както и взаимозависимостта между паметта и идентификационните процеси в ежедневието (Манолова 2004; Манолова 2006г; Георгиев 2009а; Пимпирева 2009) и в семейната и календарната обредност (Водинчар 2010).

Предметите от материалния свят, включително и жилището, също могат да служат като маркер на етнокултурната принадлежност и израз на светогледа на българите (Пригарин 2005-2006; Манолова 2006д; Минчева 2009; Минчева 2010). Според изследвания в селата Димитровка, Нова Ивановка и Дивистлия (Арциски район), Делжилер/Димитровка (Татарубнарски район) в училища, културни центрове или библиотеки като израз на етническа самоидентификация се явява и „българската стая“ („български кът“ или „българска къща“). Тя представлява „минимална сбирка, представяща експонати от традиционния бит и култура на жителите на дадено българско село, документи, архивни материали и фотоси от историческото и икономическото развитие както на селището така и на цялата българска общност в Бесарабия“ (Водинчар 2006в: 288-289; Водинчар 2011). Освен такива български пространства паметта за материалната и духовната култура се съхранява и в българските музеи на територията на Украйна, включително и на полуостров Крим (Гайворонска 2008; Водинчар 2009а; Гайворонска 2009; Панайотов 2010; Водинчар 2012).

Библиография:

Барболова, Колесник 1998: Барболова, З., Колесник, В. Говорът на българите в с. Кирнички, Бесарабия. Т. 1 от поредицата Българските говори в Украйна. Етнолингвистичен речник на Българите в Украйна – проблеми и материали Одеса. ОДУ „Астропринт“, 1998.

Барболова 1999: Барболова, З. Особенности на българския говор в с. Червоноармейское (Кубей), Болградски район, Одесска област в Украйна. Т. 2 от поредицата Българските говори в Украйна. Одеса, ОДУ „Астропринт“, 1999.

Барболова 2001: Барболова, З. Особенности на местоименната система на българският говор в кв. „Терновка“, гр. Николаев (Украйна). – В: Радева, В. (съст.) Българският език през XX век. София, АИ „Проф. М.

Дринов”, 2011, 208-218.

Барболова 2001a: Барболова, З. Лексикална и словообразователна характеристика на имената за *забрадка*. – Българска реч. Списание за езикознание и езикова култура, 2001, 1, 20-26.

Барболова 2001/ 2002: Барболова, З. Лексикалната система на българския говор в Терновка (Квартал на гр. Николаев, Украйна). – Български език, 2001/ 2002, 2, 81-86.

Барболова 2002: Барболова, З. Ономастичната система на българите в Николаевската Терновка. – Слов’анський збірник, № 9, Одеса, 215-222; – В: Тородорв, Т. Ат. 2005, Езиковедски проучвания в памет на проф. Йордан Заимов (1921 – 1987). София, АИ „Проф. М. Дринов”, 2002, 58-64.

Барболова 2003: Барболова, З. Функциите на забрадката и отражението им в българските И названия. – В: Българска реч. Списание за езикознание и езикова култура, 2003, 2, 43-49.

Барболова 2009: Барболова, З. Българските говори в Крим. – Георгиева, Иваничка и Красимир Стоилов 2009, Българите в Крим. София, ИФ-94, 2009, 113-165.

Билга 2010: Билга, М. Болгарская диаспора в Советском Союзе и деятельность Комитета болгар за рубежом (1982-1991 г.). – В: Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв. Москва, 2010, 574-589.

Бонева 2003: Бонева, Т. Миналото в локалната общност. – В: Фолклорът и корените на съвременната култура. Годишни четения по хуманитаристика, Бургас 2002. Бургас, 2003, 34-46.

Бонева 2009: Бонева, Т. Българите в Бесарабия: власт и идентичност (историко-етнографско проучване). – Българска етнология, 2009, 1-2, 18-35.

Боряк 2011: Боряк, О. Обредът на втория ден от кръщаването (похрестини) в Украйна на фона на чуждоетнически паралели. – В: Български фолклор, 2011, 3-4, 106-115.

Вахнина 2011: Вахнина, Л. К. Съвременното състояние на славистичната фолклористика в Украйна. – В: Български фолклор, 2011, 3-4, 44-51.

Водинчар 2003: Водинчар, Е., Календарни обреди, обичаи и фолклор на българите от село Чийший. – В: Чийший: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бесарабии. Одеса, 2003, 698-726.

Водинчар 2003a: Водинчар, Е. Народната носия на българските преселници от село Чийший, Украйна – етапи на историческото развитие. – В: Арnaudов сборник. Т. 3, 2003, 145-152.

Водинчар 2005: Водинчар, Е. „Прътът” в с. Чийший, Украйна – песенно-танцов комплекс от великденската обредност на бесарабските българи. – В: Българска етнология, 2005, 1, 80-84.

Водинчар 2005a: Водинчар, Е. Съвременни форми на празнуване на именните дни при българските преселници в Бесарабия. – В: Всекидневната култура на българите и сърбите в постсоциалистическия период. Трета българо-сръбска научна конференция. София, 2005, 279-284.

Водинчар 2006: Водинчар, Е. Календарната обредност на българските преселници в Бесарабия – състояние и перспектива (от момента на заселването до началото на XX в.). – В: Минало, 2006, 4 (<http://www.anamnesis.info/clio-bg/index.php/articles/2116>, посетен 10.07.2012).

Водинчар 2006a: Водинчар, Е. Маскарадната обредност при българите в Бесарабия. – В: Българска етнология, 2006, 4, 44-59.

Водинчар 2006b: Водинчар, Е. Християнското и „социалистическото” поклонничество –

митологични нишки за вечния бог. (по материали от българската общност в Бесарабия). – В: Българите в Северното Причерноморие, Т. 10, Одеса, 2006, 313-321.

Водинчар 2006в: Водинчар, Е. „Българската стая“ – израз на етническа самоидентификация (по материали от българската общност в Бесарабия. – В: Алманах „Родолубец“, 2006, 7, 288-292.

Водинчар 2007-2008: Водинчар, Е. Следи от социализма в социокултурното пространство на българското село в Украйна. – В: Одеска българистика, 2007-2008, 5-6, 90-93.

Водинчар 2009: Водинчар, Е. Света Богородица – образи и символи в календарната празничност на българите в Бесарабия. – В: Българите в Северното Причерноморие, Т. X, Одеса-Велико Търново, 2009, 385-388.

Водинчар 2009а: Водинчар, Е. Музеят – място на памет за българите в Украйна – В: Българите в Молдова и Украйна. Език, литература, история, култура и образование. Международна научно-практическа конференция 26-27 септември, 2008, София, 2009, 121-124.

Водинчар 2010: Водинчар, Е. Календарната обредност на българите в Бесарабия – аспекти на идентичността. – В: Четива за историята и културата на Балканите. В помощ на университетското преподаване. Съставител М. Карамихова. Издателство “Парадигма”, София, 2010, 297-313.

Водинчар 2011: Водинчар, Е. Музеи в болгарских селах Бессарабии. – В: Праздники и обряды как феномены этнической культуры. Материалы Десятых Санкт-Петербургских этнографических чтений. Санкт-Петербург, 2011, 423-425.

Водинчар 2012: Водинчар, Е. Музейното дело в с. Чумлекьой (Виноградовка), Тарутински район, Украйна. Доклад от Международна научна конференция „Бесарабските българи в постсъветското пространство: политика, идентичност, култура“, София, 9-10 май 2012 г. (www.besarabski-bulgari.org, посетен 14.07.2012).

Водинчар, Георгиев, Лазаров 2003: Водинчар, Е., Георгиев, Г., Лазаров В. Поредно посещение на екип изследователи от Етнографския институт с музей-БАН при българите в Украйна – наблюдения и резултати. – В: Болгарская Бессарабия, 2009, 5, Ч. 1, 102-112.

Водинчар, Георгиев, Лазаров 2011: Водинчар, Е., Георгиев, Г., Лазаров, В. Поредно посещение на екип изследователи от Етнографския институт с музей-БАН при българите в Украйна – наблюдения и резултати. – В: Болгарская Бессарабия, Одеса, 2011, 3.

Гайворонска 2008: Гайворонска, О. Б. Болгары Крыма в коллекции Крымского этнографического музея. (Каталог). Симферопол, АнтикВА, 2008.

Гайворонска 2009: Гайворонска, О. Б. Фондовые коллекции Крымского этнографического музея – источник по изучению этнографии болгар. – Георгиева, Иваницка и Красимир Стоилов 2009: Българите в Крим. София, Кооперация ИФ-94, 2009, 113-165.

Галкина, Ганчев, Пригарин 2008: Галкина, А. В., Ганчев, А. И., Пригарин, А. И. Задунайские колонисты и болгары в фондах Измаильского архива: аннотированный каталог. Одесса, Удача, 2008.

Ганчев 2002: Ганчев, А. И. Болгарская семья в Южной Бессарабии в первой половине XIX века: заселение и этнодемографическое развитие. – В: Археология и этнология Восточной Европы. Т. 3. Одесса, 2002, 333-335.

Ганчев 2003: Ганчев, А. И. Българското семейство в Южна Бесарабия през XIX век. Заселване и етнодемографско развитие. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 8. Велико Търново, 2003.

Ганчев 2004: Ганчев, А. И. Процесс адаптации болгар-переселенцев к новым условиям Южной Бессарабии на протяжении первой половины XIX века. – В: Одесска Българистика, 2004, 3-4, 13-24.

Ганчев 2004а: Ганчев, А. И. Місце церкви в суспільній структурі болгарського села Південної Бессарабії: історія і сучасність. – В: Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Львів, 2004, 166-170.

Ганчев 2006: Ганчев, А. И. Бессарабские болгары обучающиеся в Болгарии. В поисках идентичности. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 9. Одеса, 2006.

Ганчев 2008: Ганчев, А. И. Българското семейство в Южна Бесарабия през втората половина на XX век. – Ethnologia academica, 4. Българските специфики – между традицията и модерността, 2008, 212-236.

Ганчев 2008а: Ганчев, А. И. „Българите от Украйна и Молдова – студенти в България: миграция или емиграция. – В: Български фолклор, 2008, 1, 86-98.

Георгиев 2006: Георгиев, Г. Песните и хората в български селища от Болградски район в Украйна. – В: Алманах на Дружество „Родолубец“, 7. София, 2006, 281-287.

Георгиев 2008: Георгиев, Г. Преживяно на терен в Бесарабия. По материали от експедициите на ЕИМ-БАН в група български селища от Украйна. – В: Маркова, М. Ethnologia Academica. Сборник в чест на проф. Ив. Георгиева. Т. 4, София, 2008, 181-211.

Георгиев 2008а: Георгиев, Г. Песенност и прояви на културна памет и идентичност при българите в Украйна днес. – В: Българска етнология, 2008, 1, 36-57.

Георгиев 2009: Георгиев, Г. Паметта за „гладната година“ (1946-1947 г.). – В: Общества, трансформации, култури. Постсоциалистическата всекидневна култура в България и Сърбия. София, БАН, 2009, 235-246.

Георгиев 2009а: Георгиев, Г. Една сватба от с. Хасан-Батър в Украйна. Обществени образи на паметта и идентитета във всекидневния живот на българите от Бесарабия днес. – В: Българска етнология, 2009, 1-2, 76-95.

Георгиев 2010: Георгиев, Г. Обичаи и обреди от брачния цикъл и селищна етнокултурна памет (по материали от с. Чушмелий, дн. Криничное, Болградски район, Украйна). – В: Чушмелийская группа в структуре болгар: история, культура, язык. Одесса (под печат).

Георгиев 2010а: Георгиев, Г. За вратата на баба Тодорка от с. Хасан-Батър в Украйна. Религия и морал в съвременния всекидневен живот на българите от Бесарабия. – В: XI Міжнародна наукова конференция. Болгари Північного причорномор'я. Мелітополь, 15-16 жовтня (октомври) 2010 (под печат).

Георгиев 2011: Георгиев, Г. Сватбата като език за културата. Състояние и развой на сватбената обредност в група селища от България и Украйна. – В: Международна научна конференция „Езиците на културата“, посветена на юбилей на проф. д.ф.н. Надежда Драгова и 35-годишнината на ЮЗУ „Неофит Рилски“, гр. Благоевград, 17.11. 2011 г. (под печат).

Георгиев 2012: Георгиев, Г. Теренното етнологско изследване като фактор при определяне и изява на идентичност (по материали от експедициите на екип от ИЕФЕМ-БАН сред българите от Украйна и Молдова). – В: Етнологията като наука – традиции и съвременност. Международна научна конференция, посветена

на 10-годишнината от откриването на специалност „Етнология” в Историческия факултет на ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”, В. Търново, 21-22 октомври 2011 г. (под печат в сп. „Епохи”, Исторически факултет на ВТУ).

Георгиев 2012а: Георгиев, Г. За един ритуал преди и след сто години. Функции на Гергьовденската обредност във всекидневния живот на Българите от с. Чушмелий в Украйна. – В: „Алманах „Българска украинистика“, 2012, 132-151.

Георгиева 2002: Георгиева, И. Българите в Крим. – В: Болгаро-украинские связи на рубеже тысячелетия. Материалы международной научно-практической конференции. Симферополь, 2002.

Георгиева 2003: Георгиева, И. Нестинарството в Крим. – В: Българска етнология, 2003, 2-3, 9-30.

Георгиева 2009: Георгиева, И. Кримските българи – история и култура. – В: Българска етнология, 2009, 1-2, 46-51.

Георгиев, Стоилов 2009: Георгиева, И., Стоилов, К. Българите в Крим. София, ИФ-94, 2009.

Георгиев 2003: Георгиева, С. Българските народни празници в с. Заря (материали към етнолингвистичния речник на българите в Украйна). – В: Одеска българистика, 2003, 1, 93-101.

Голант 2003: Голант, Н. Традиционный костюм. – В: Чийшия. Очерки истории и этнографии села Городнее в Бессарабии. Одеса, 2003.

Горбань, І. 2004: Горбань, І. Фолклор і фольклористика болгар в Україні. Львів, 2004.

Грек и др. 2003: Грек, И., Червенков, Н., Коробко, Л. М., Чалак, Е., Шпак, И. И. Болгары, Молдовы и Украины, вторая половина XVIII – 1995 г. Кишинев, “S.Ş.B.”, 2003.

Грек 2008: Грек, И. Этнодемографические процессы среди болгар Молдовы и Украины в середине XVIII-XX в. – В: Арnaudов сборник. Доклады и сообщения, Т. 5, Русе, 2008, 102-116.

Добрев 2011: Добрев, В. Чушмелий. Мелитопол, 2011.

Дыханов 2001: Дыханов, В. Я. Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України. Автореферат. Киев, 2001 (<http://www.disslib.org/kalendarna-obrjadovist-bolhar-ta-hahauziv-pivdennoyi-ukrayiny.html>, посетен 12.06.2012).

Дыханов 2001а: Дыханов, В. Я. Свята Різдяного поста у традиційному календарі болгар і гагаузів України. – В: Етнічна історія народів Європи, 2001, 8.

Етнолингвистичен речник 2004: Етнолингвистичен речник на Българите в Украйна – проблеми и материали 2004. – В: Комплексне дослідження духовної культури слов'ян. Колективна монографія. Київ, АБВ, 2004.

Жекова, Георгиев 2010: Жекова, В., Георгиев, Г. Първата брачна нощ: категория време в сватбения обред. – В: Нощта в народните ярвания и представи. Национална научна конференция, 14-15 октомври 2010 г., гр. Пловдив (под печат).

Захарченко 2001: Захарченко, Г. М. „Обряди першого разу” в системі ритуалів переходу (на матеріалах сімейної обрядовості болгар Південної Бессарабії). – В: Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці, Золоті литаври, 2001, 3, 28-30.

Захарченко 2001а: Захарченко, Г. М. Уявлення “народження-доля” в традиційній культурі болгар (на матеріалах досліджень на Одещині). – В: Народознавчі зошити, 2001, 3, 595-598.

Захарченко 2002: Захарченко, Г. М. Табу в поховальній обрядовості (на матеріалах слов'янського населення Одещини). – В: Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Т. 3: збірка наукових праць. Одеса, Друк, 2002, 302-303.

Захарченко 2002а: Захарченко, Г. М. Поховальний обряд болгар в контексті гендерних стереотипів (на матеріалах традиційної обрядовості болгар Півдня України). – В: Славянські світ: межетнічнія адносіны на мяжы трэцяга тысячагодзя: Зборнік матэрыялаў міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў вышэйшых навучальных устаноў, 16-17 лістопада 2001 г. Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна. Брэст: БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2002, 223-228.

Захарченко 2002б: Захарченко, Г. М. Уявлення про “невижитий вік” та його прояви в поховальному ритуалі (на матеріалах слов'янського населення Півдня України). – В: Записки історичного факультету. Одеса, 2002, 12, 120-125.

Захарченко 2004: Захарченко, Г. М. Семантика води в похоронних обрядах болгар юга України. – В: Одеска Българистика, 2004, 2, 49-50

Изотов 2003: Изотов, В. Български народни песни записани от В. Изотов в българските села на Северното Приазовие. Бердянск, Модем, 2003.

Захарченко 2005-2006: Захарченко, Г. Н. Демони судьбы в представлениях бессарабских болгар. – В: Одеска Българистика, 2005-2006, 3-4, 64–65.

Изотов 2005: Изотов, В. Н. Болгарский фольклор в Северном Приазовье. Запорожье-Симферополь, Таврия, 2005.

Іріюглу 2009: Іріюглу, Ю. О. Усні наративи як джерело з історії болгарського населення Північного Приазов'я ХХ століття. Київ. Автореферат (<http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/355502.html>, посетен 13.05.2012).

Іріюглу 2009а: Іріюглу, Ю. О. Друга Світова війна в усних історіях болгар північного Приазов'я. – В: Българите в Северното Причорноморіе, Т. 10, Одеса-Велико Търново, 2009, 179-186.

Калоянов 2012: Калоянов, В. Слово как действие: о негативных процессах в истории книгоиздательства. Доклад от Международна научна конференция „Бесарабските българи в постсъветското пространство: политика, идентичност, култура“, София, 9-10 май 2012 г. (www.besarabski-bulgari.org, посетен 27.06.2012).

Киса 2004: Киса, Е. М. Запреты в традиционном комплексе питания бессарабских болгар. – В: Одеска Българистика, 2004, 2, 41-44.

Киссе 2006: Киссе, А. Възраждане на българите в Украйна. Одеса, 2006.

Крантов 2004: Крантов, А. Представления о душе и смерти у бессарабских болгар. – В: Одеска Българистика, 2004, 2, 50-54.

Ковалов 2009: Ковалов, А. Периодические издания 19-го века о „кукерах“ в Бессарабии. – В: Българите в Северното Причорноморіе, Т. X, Одеса-Велико Търново, 2009, 119-126.

Колесник 2003: Колесник, В. А. Название подушки в гюльменском и твардичанском говорах. – В: Одеска българистика, 2003, 1, 76-79.

Колесник 2006: Колесник, В. О. Одеська българистика за 140 років. – В: Слов'янський

збірник: Збірник наукових праць, 2006, 12, 66-74.

Комар 2012: Комар, Я. В. Дисперсні групи болгар Приазов'я за доби радянської державності. Автореферат. Донецьк, 2012 (http://lib.sumdu.edu.ua/library/TopicDescription?topic_id=8744, посетен 29.06.2012).

Коч 2009: Коч, С. Трансформации в етническом самосознании болгар Бессарабии XIX-XX в. – В: Българите в Северното Причерноморие, Т. X, Одеса-Велико Търново, 2009, 369-376.

Курочкин 2006: Курочкин А. В. Источници на календарния празник Никола Зимни: украинско-български паралели. – В: Българска етнология, 2006, 4, 19-29.

Лазаров 2009: Лазаров, В. Съвременното състояние на скотовъдството сред българската диаспора в Украйна. – В: Болгары северного Приазовья: Традиции и интеркультурность. Мелитопол. (Доклад на международен семинар: „Болгары северного Приазовья: Традиции и интеркультурность” 23-31 май 2009 г., гр. Мелитопол, Украйна) (под печат).

Лазаров 2010: Лазаров, В. Земеделието – основен поминък на българските преселници в Бесарабия. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, Т. 11. Одеса. (Доклад от конференцията „XI міжнародна наукова конференция. Болгари Північного Причорномор'я" от 14 – 15 октомври 2010 г., гр. Мелитопол, Украйна) (под печат).

Лазаров 2011: Лазаров, В. Традиционни и съвременни форми на организация на животновъдството у българите в Бесарабия. – В: II Международна научна конференция „Българите в Северното причерноморие“. Крим. (под печат).

Лазаров 2012: Лазаров, В. Едно българско село в Бесарабия по пътя на просперитета в наши дни. – Доклад от Международна научна конференция „Бесарабските българи в постсъветското пространство: политика, идентичност, култура“, София, 9-10 май 2012 г. (www.besarabski-bulgari.org)

Лулева 2012: Лулева, А. Завръщане на бесарабските българи в България – интерпретативни рамки за изследване на процеса. Доклад от Международна научна конференция „Бесарабските българи в постсъветското пространство: политика, идентичност, култура“, София, 9-10 май 2012 г. (www.besarabski-bulgari.org).

Манева 2002: Манева, В. Традиция и иновация в българската носия на с. Терновка (Украйна). Общности и култури. – В: Ethnologia academica, 2002, 2. София.

Манолова 2004: Манолова, Г. Седянката като фактор за запазване на идентичността на българите и гагаузите в Бесарабия. – В: Сборник „Етнос и менталност”. Т. 4 от Годишника на асоциация Онгъл с доклади от научен симпозиум. София, ROD, 2004, 98-106.

Маланова 2006: Манолова, Г. Селското хоро като разграничител и обединител на общността на българските преселници в Бесарабия. – В: Етнологията, вчера, днес и утре. Велико Търново, 2006, 249-255.

Маланова 2006а: Манолова, Г. Облеклото – културна граница между българи и гагаузи. – В: Електронно списание LiterNet, 15.04.2006, 2006, 4 (http://litenet.bg/publish16/g_manolova/oblekloto.htm, посетен 14.04.2012).

Маланова 2006б: Манолова, Г. Венчан курбан или празникът на брачната двойка на българите в северното Причерноморие. – В: Българите в Северното Причерноморие. Одеса, Т. 9, 2006, 305-313.

Маланова 2006в: Манолова, Г. Специфични аспекти на религиозното поведение при

българските преселници в Бесарабия през XIX-XX век. – В: Минало, 2006, 3, 35-51.

Маланова 2006г: Манолова, Г. Прояви на оразличаване при българите и гагаузите в Бесарабия. – В: Арnaudов сборник, Т. 4, 2006, 101-107.

Маланова 2006д: Манолова, Г. Особенности на жилището при българските преселници в Бесарабия. – В: Алманах Родолюбец, 2006, 7, 293-300.

Маланова 2007: Манолова, Г. Форми за сключване на брак при българите и гагаузите в Бесарабия. Традиция и иновация. – В: Комратски българистични четения, В. Търново, Знак, 2007, 94, 99-110.

Маланова 2008: Манолова, Г. Динамиката на роднинската терминологична система като фактор на семейните отношения при преселници в Бесарабия. – В: Етнология академика, 2008, 237-254.

Маланова 2008а: Манолова, Г. Снимката съдържание на живота. – В: Арnaudов сборник, Т. 5. Русе, 2008, 91-95.

Маланова 2009: Манолова, Г. Аспекти на езиковата ситуация в етнически смесени бракове при българските преселници в Бесарабия. – В: Българите в Северното Причерноморие, Т. 10. Одеса-Велико Търново, 2009, 389-398.

Маланова 2011: Манолова, Г. Махленските сбирки “дернеците” – специфична особеност на българските преселници в Бесарабия (<http://www.borm-md.org/node/266>, посетен 5.07.2012).

Микитенко 2011: Микитенко, О. О. Поетически особености на оплакването на деца (Украинска и балканославянска традиции). – В: Български фолклор, 2011, 3-4, 74-88.

Мильчев, Ганчев 2012: Мильчев, В. И, Ганчев, А. Обрета прародину: болгары Южной Украины в поисках предков. Доклад от Международна научна конференция „Бесарабските българи в постсъветското пространство: политика, идентичност, култура“, София, 9-10 май 2012 г. (www.besarabski-bulgari.org).

Мильчева 2004: Мильчева, О. Табуальное поведение в доме: на материалах обрядов болгар Бессарабии. – В: Одеска Българистика, 2004, 2, 54-56.

Минчева 2008: Минчева, Е. „Болгары-иностранцы“ (наблюдения от Экспедиция Бесарабия '2007). – В: XII конференция на българските етнографи – Враца 2007. Библиотека „Български Северозапад“ към Известия на музеите в Северозападна България, Т. 32. Враца, 2008, 72-89.

Минчева 2009: Минчева, Е. Жилището на българите в Бесарабия (етнографски бележки от една експедиция). – В: Българска етнология, 2009, 1-2, 106-127.

Минчева 2010: Минчева, Е. Покривът в жилището на българите от някои села в Одеска област, Украйна. – В: Сборник от XI международна конференция в Мелитопол (Украйна). Българите в Северното Причерноморие – октомври 2010 г. (под печат).

Минчева 2012: Минчева, Е. Селище и жилище на бесарабските българи. Доклад от Международна научна конференция „Бесарабските българи в постсъветското пространство: политика, идентичност, култура“, София, 9-10 май 2012 г.

Минчева, Георгиев 2009: Минчева, Е., Георгиев, Г. Етнографски експедиции в Бесарабия (Молдова и Украйна). Теренна работа по проект на МОНМ – май-юни и септември 2009 г. – В: Българска етнология, 2009, 4, 134-144.

Митков 2007: Митков, В. Българите на Запорожка земя: страници от историята и култура. Запорожие, Тандем У, 2007.

Мороз 2005-2006: Мороз, І. Архетипи у зимових календарних обрядах болгар Бессарабії: традиційна культура та сучасність. – В: Одеска българистика, 2005-2006, 3-4, 70-75.

Ноздрина 2010: Ноздрина Л. Ф. Фольклор болгарских сел Бердянского района Запорожской области. Бердянск, Дикое поле, 2010.

Носкова 2002: Носкова, И. Крымские болгары в XIX-начале XX в. История и культура. Симферополь, Сонат, 2002.

Носкова 2009: Носкова, И. Формирование крымской группы болгар в XIX в. – В: Георгиева, Иваницка и Красимир Стоилов 2009, Българите в Крим. София, Кооперация ИФ-94, 2009, 66-112.

Панайот 2005-2006: Панайот, Т. А. Сурваки или св. Василия у болгар юга Украины. – В: Одеска българистика, 2005-2006, 3-4, 76-80.

Панайотов 2010: Панайотов, К. Български музеи в Украйна. – В: От регионалното към националното. Юбилеен сборник в чест на Хр. Харитонов. Доклади и научни съобщения от III национална научна конференция „От регионалното към националното – нумизматика, сфрагистика, епиграфика и музейно дело”. Ч. 1. съст. Хр. Харитонов, изд. Абагар, В. Търново, 2010, 431-447.

Панайотов 2011: Панайотов, К. При странджанци в Крим. – В: Кръгла маса проведена в рамките на Национален фолклорен събор-надпяване "Странджа пее", с. Граматиково, общ. М. Търново, 18-19. 06. 2011 г. (непубликувано).

Пачев 2007: Пачев, С., Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861-1863). Мелитополь, 2007.

Пейчев 2004: Пейчев, В. В. Българското национално малцинство в Приазовието в етнолингвистичен аспект (с оглед на битовата лексика). Дисертационен труд. София, ИБЕЛ-БАН, 2004.

Петков, Петкова 2009: Петков, Д., Петкова, М. Гладът през 1946-1947 г. в с. Нова Ивановка: спомени и документи. – В: Българите в Северното Причерноморие, Т. 10, Одеса-Велико Търново, 2009, 225-231.

Петкова 2009: Петкова, С. Село Нови Трояни, Болградски район, Одеска област: памет за миналото, култура на всекидневието. – В: Българите от Молдова и Украйна – език, литература, история, култура и образование. Съст. Татьяна Караиванова. София, Фенікс, 2009, 189-194.

Петрова 2004: Петрова, Е. В. Гадания в календарных обрядах болгар и греков Юга Украины. – В: Одеська българистика. Історія та культура болгар і греків Півдня України: до 200-річчя заснування с. Тернівка. Одеса, 2004, 2, 56-60.

Петрова 2006: Петрова, О. В. Между традиционност и модерност: ритуални аспекти на рождения ден. Між традиційністю та модерністю: ритуальні аспекти Дня народження. – В: Матеріали до української етнології. Зб. наук. праць. Т. 6 (9). Киев, Вид. ін-ту мистец., фолькл. та етол. НАН України, 2006, 109-114.

Петрова 2007: Петрова, О. В. Транскултурни особености на възрастовия символизъм (по матеріали на народите в Одеско) Транскултурні особливості вікового символізму (на матеріалах народів Одещини). – В: Записки історичного факультету. Одеса, Ізмаїл. міськ. друкарня, 2007, 18, 23-34.

Петрова 2008: Петрова, Е. В. Именные дни в семейной обрядности болгар Бессарабии: ритуальная структура и эволюция. – В: Дриновський збірник. Т. 2. Харків-Софія, Акад. вид. ім. проф. М. Дринова, 2008, 296-300.

Петрова 2012: Петрова, Е. В. Бессарабские болгары: апгрейд этнической идентичности на рубеже столетий. Доклад от Международна научна конференция „Бесарабските българи в постсъветското пространство: политика, идентичност, култура“, София, 9-10 май 2012 г. (www.besarabski-bulgari.org).

Пимпирева 2009: Пимпирева, Ж. Аспекти на идентичността на бесарабските българи в Украйна. – В: Българска етнология, 2009, 1-2, 7-17.

Пимпирева 2010: Пимпирева, Ж. Семейството у бесарабските българи – роли, норми, ценности в постсоциалистическия период. – В: Сборник „Език и етнос“ Т. 11 от Годишника на асоциация Онгъл с доклади от научен симпозиум, 1-3 октомври 2010 г. Самоков (под печат).

Пимпирева 2011: Пимпирева, Ж. Паметта за социализма в съвременния живот на бесарабските българи – В: Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност (под печат).

Пимпирева 2011a: Пимпирева, Ж. Социалистическата модернизация на семейството при бесарабските българи. – В: Светът на българина през XX в. София, 2011, 35-42.

Пимпирева 2012: Пимпирева, Ж. Динамика на етнокултурната идентичност на бесарабските българи в постсоциалистическия период. Доклад от Международна научна конференция „Бесарабските българи в постсъветското пространство: политика, идентичност, култура“, София, 9-10 май 2012 г. (www.besarabski-bulgari.org).

Попаз-Кула 2004: Попаз-Кула, Н. Българският периодичен печат в Украйна и Молдова – минало и настояще. Основни акценти. – В: Алманах „Родолубец“, 2004, 6, 330-334.

Попова 2009: Попова, И. Гладът на бесарабските българи от Южна Украйна през 1946-1947 г. – В: Българска етнология, 2009, 1-2, 66-75.

Пригарин и др. 2002: Пригарин А. А., Тхоржевская, Т. В., Агафонова, Т. А., Ганчев, А. И. Кубей и кубейци: бит и култура на българите и гагаузите в с. Червоноармейское, Болградски район, Одеска област. Одеса, Маяк, 2002.

Пригарин и др. 2003: Пригарин, А. А., Агафонова, Т. А., Ганчев, А. И., Шевченко, В. М., Захарченко, Г. М., Ніколова, Л. Д. Очерки етнографии болгарского населения Евгеновки Тарутинского района Одесской области. – В: Одеска българистика, 2003, 1, 6-70.

Пригарин 2005-2006: Пригарин, А. А. Народная архитектура Терновки: локальная болгарская традиция в исторической и этнокультурной перспективе. – В: Одеска българистика, 2005-2006, 3-4, 53-63.

Пушков 2008: Пушков, И. М. Символ болгарского духа в Бессарабии: Исторический очерк о Спасо-Преображенском соборе города Болграда. Болград, 2008.

Руссева 2009: Руссева, Г. Структура весільного ритуалу болгар півдня України (XIX – початок XX ст.). – В: Българите в Северното Причерноморие, Т. 10, Одеса-Велико Търново, 2009, 431-436.

Серебрянникова 2005-2006: Серебрянникова, Н. Представления о болезнях среди болгарского населения Юго-Западной Украине. – В: Одеска българистика, 2005-2006, 3-4, 66-69.

Скрипник 2011: Скрипник, Г. А. Из историята на създаването и научната дейност на

Института по изкуствознание, фолклористика и етнология „М. Т. Рилски”. – В: Български фолклор, 2011, 3-4, 7-24.

Сорочяну 2007-2008: Сорочяну, Е. Святочно-новогодня обрядност болгар (Криничное и Суворово, Одесская область. – В: Одеска българистика, 2007-2008, 5-6, 97-102.

Средкова 2008: Средкова, С. Трудовото всекидневие на бесарабските българи в Украйна. – В: Българска етнология, 2008, 3, 64-79.

Средкова 2008а: Средкова, С. Щрихи от делника. По материали за бесарабските българи. – В: Etnologia academica, 2008, 4, 165-181.

Средкова 2010: Средкова, С. Религиозни нагласи сред бесарабските българи. – В: Сборник „Език и етнос” Т. 11 от Годишника на асоциация Онгъл с доклади от научен симпозиум, 1-3 октомври 2010 г. Самоков (под печат).

Средкова 2010а: Средкова, С. Всекидневие и криза в постсоциалистическия период (по примера на бесарабските българи). – В: Сборник от XI международна конференция в Мелитопол (Украйна) – Българите в Северното Причерноморие, октомври 2010 г. (под печат).

Средкова 2011: Средкова, С. Социалистически паметници в Бесарабия (символи на социализма в селищния център). – В: Сборник „Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност” (под печат).

Средкова 2011а: Средкова, С. Етнологички проучвания за бесарабските българи. – В: Сборник „Етнологията в България – история, методи, проблеми” от националната научна конференция в чест на 60 годишния юбилей на ЕИМ 2009 г. (под печат).

Средкова 2011б: Средкова, С. Криза и гурбет в постсоциалистическия период (по материали за бесарабските българи). – В: Сборник от международната научна конференция във В. Търново на тема „Етнологията като наука. Традиции и съвременност” – октомври 2011 г. (под печат).

Средкова 2011в: Средкова, С. Семейни стратегии при криза в постсоциалистическия период (по примера на бесарабските българи). – В: Светът на българина през XX век. Индивид, семейство, общество. София, 2011, 255-261.

Средкова 2012: Средкова, С. Кризисни стратегии в постсоциалистическото всекидневие (по материали за бесарабските българи). Доклад от Международна научна конференция „Бесарабските българи в постсъветското пространство: политика, идентичност, култура“, София, 9-10 май 2012 г. (www.besarabski-bulgari.org)

Станко 2003: Станко В. Н. Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии. Одесса, Астропринт, 2003.

Ткаченко 2004: Ткаченко А. А. Структура именных дней в календарной обрядности бессарабских болгар. – В: Одеска българистика, 2004, 2, 60-62.

Тодоров 2009: Тодоров, В. І. Болгари українського Придунав'я: етнографічна характеристика Автореферат. Одеса, Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2009 (<http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/352426.html>, 14.07.2012).

Топалова 2003: Топалова, С. За тестените ястия и техните названия в чийшийските говори (Бесарабия), 2003, 87-92.

Филипова 2009: Филипова, М. Половозрастной состав болгарского населения Буджака в контексте демографических характеристик: первая половина 19 века. – В: Българска Бесарабия, № 5. Ч. 1., Болград, ООЦБК, 2009, 8-44.

Филипова 2009а: Филипова, М. „Ревизские сказки» как источник изучения движения населения Бессарабии первой половины XIX века: материалы колонии „Чешма-Варуита“. – В: Българите в Северното Причерноморие, Т. 10. Одеса, 2009, 21-37.

Филипова 2009б: Филипова, М. Развитие болгарской сложной семьи на Юге Украины в первой половине XIX в. на примере колонии „Чешма-Варуита“: этнодемографический аспект. – В: Культура народов Причерноморья, 2009, 169, 82-87.

Филипова 2010: Филипова, М. „Задунайските колонии“ в Бесарабия през първата половина на XIX век: реконструкция на демографски и антропонимични характеристики. – В: Списание на Българската академия на науките, 2010, 6, 9-19.

Филипова 2011: Филипова, М. Особенности рождаемости в „задунайских колониях“ Бессарабии в первой половине XIX в.: этнодемографический аспект. – В: Revista de etnologie și culturologie, № 9-10. Chișinău, 2011, 227-232.

Цветко 2005: Цветко, С. Български народни песни от Украйна и Крим. Съставител на приложение: Зоя Барболова. София, 2005.

Червенко 2011: Червенко, О. Б. Болгарська народна творчість північного приазов'я у колі інтересів фольклористичної науки. – В: Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство. Міжвузівський збірник наукових статей, 2011, 6, ч. 2, 56-65.

Чийшия: Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии. Одеса.

Чуфарлиева 2006: Чуфарлиева, Н. Общността на българските преселници в Бесарабия в състояние на преход към демокрация (90-те години на XX в.). – В: Алманах „Родолюбец“, 2006, 7, 332-337.

Шабашов 2002: Шабашов, А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х–60-х роках XIX ст. 1. Постановка проблеми. Загальна типологія родини. – В: Записки исторического факультета, 12. Одесса, 2002, 104-120.

Шабашов 2003: Шабашов, А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках XIX ст. 2. Типологія та еволюція сім'ї у болгар і гагаузів. – В: Записки исторического факультета, 13. Одесса, 2003, 54–67.

Шабашов 2005: Шабашов, А. В. Етнологічна болгаристика в Одеському (Новоросійському) університеті: уроки і перспективи. – В: Записки історичного факультету, 16. Одесса, 2005, 35-54.

Шевчук, Сосенко 2011: Шевчук, Т. М., Сосенко, П. П. За митичний мотив „Похищение на месеца и звездите“ в българския и украинския фолклор. – В: Български фолклор, 2011, 3-4, 60-73.

Шумада 1963: Шумада, Н. С. Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки (період Болгарського відродження). Киев, Вид-во АН УРСР, 1963.

Шумада 1981: Шумада, Н. С. Изучаването на българския фолклор в Украйна. – В: Български фолклор, 1981, 4, 34-41.

Шумада 2011: Шумада, Н. С. Българските фолклористи от първата половина на 19 век в Одеса. – В: Български фолклор, 2011, 3-4, 35-34.

Ganchev 2006: Ganchev, A. Bessarabian Bulgarians: studying in Bulgaria, searching for an identity. – In: The anthropology of East Europe Review: Central Europe, Eastern Europe and Eurasia, 2006, 24, 38-43.

Ganchev 2011: Ganchev, A. Labour Migrations of Bulgarians from Ukraine to the European Union Today and Tomorrow: Factors and Forecasts. – In: Migracijske i etničke teme, 2011, 2, 227-248.

Perkowski 2007: Perkowski, L. Review on (Katya Mihailova. The Wandering Blind Singer-Beggar in Slavic Folk Culture). Sofia: Ab Publishing House, 2006. – In: Folklorica, 2007, 12, 135-139.

Petrova 2011: Petrova, E. Name Day in Formation of Individual and Collective Identity of the Bessarabian Bulgarians: Realities of the XX-XXI Centuries. – In: Етнолог, 2011, 14, 178-191.

Pimpireva, Yancheva 2011: Pimpireva, Zh., Yancheva, Y. The Changing Family of Bessarabian Bulgarians in the Post-Soviet Space. – In: Ethnologia Balkanica, 15-16 (forthcoming).

Pimpireva 2012: Pimpireva, Zh. Migrations from the Village to the City and the Identity of the Bessarabian Bulgarians. – In: Migration and Identity: Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans (forthcoming).

Информация за автора:

Таня Стоянова Матанова – Институт за Етнология и Фолклористика с Етнографски музей (ИЕФЕМ) при БАН, докторант и етнолог-проучвател

E-mail: tmatanova@gmail.com

УКРАЇНСЬКА МУЗИЧНА КУЛЬТУРА XX – ПОЧАТКУ XXI СТ. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Валентина Василівна Панталієнко

Annotation: The article is devoted to the investigation of the main tendencies of development Ukrainian music culture of XX century. There are a lot of new changes in the music culture of that period. The main distinctive features of modern music are individualized, circulating around folklore traditions etc.

Key words: music culture, modern music, festival, avant-gardism, folklore tradition, neo-folklorism.

XX ст. для України стало часом великих випробувань, важливих суспільно-політичних подій, що часто призводили до знищення засад національно-культурного буття, були згубними для діячів культури та не сприяли збереженню культурних цінностей. Та, попри на складні катаклізми, українська культура продовжувала плідно розвиватися.

Метою статті є розгляд основних процесів у музичній культурі XX – початку XXI ст. України та з'ясування взаємозв'язку між ними. Дослідники відзначають, що «на передньому краї сучасної української музики йде пошук нових художніх концепцій, які покликані розкривати філософію віри в життя, в необхідність прагнення до його вдосконалення, до еталонів краси й духовності, у зверненні до життєдайних джерел народного мистецтва.<...> наукове осмислення музичної культури України відбувається паралельно із визнанням існування української мистецько-художньої альтернативи, її окремішності й самодостатності в контексті радянської та сучасної європейської музики» (Терещенко, Шевчук 2011: 380).

Досліджувана проблема входить до наукового кола, яке викликає постійний інтерес: досліджується як загальний стан музичної культури, так і окремі галузі. А. Терещенко, О. Шевчук, М. Мозговий, О. Мозгова, О. Осадця, А. Прокоф'єва та інші присвячують свої розвідки функціонування музичних теренів. Актуальністю пропонованої статті є дослідження взаємозв'язку між основними етапами і доведення наступницького характеру, збереження і примноження головних надбань попередніх поколінь.

Музична світова культура XX ст. характеризується бурхливими (хоч і не завжди позитивними для мистецтва) процесами розвитку, появою нових напрямів, нових імен.

До цих процесів у загальносвітовому масштабі долучалася й українська музика. Музична культура в Україні ХХ ст. розвивалася у доволі важких умовах і пройшла кілька періодів. Початок ХХ ст. характеризується продовженням мистецтва дореволюційного періоду. З 1920-х рр. започатковано період тотального втручання радянської ідеології в усі галузі музичного життя. На початку 1990-х рр. започатковано новий напрям у музичному житті України, який надає широкі можливості до реалізації творчих задумів музично обдарованої людини.

Українська музична спільнота на зламі ХІХ–ХХ ст. пережила великі зміни. Попри жорстку реакцію та утиски, які зазнавала в цей період українська культура, в музичному мистецтві продовжувався розвиток потужного фольклорного струменя, який живила творчість видатних українських композиторів – Якова Степового, Кирила Стеценка та Миколи Леонтовича.

До історії української та світової музики увійшов Микола Леонтович (1877-1921), талант якого особливо яскраво проявився в хоровій творчості, насамперед у галузі обробки пісенного фольклору. Він був тісно пов'язаний з хоровою практикою – як учитель співу у сільських школах, хоровий диригент та керівник аматорських хорів, збирач музичного фольклору. Блискучий знавець національної хорової культури, композитор підняв обробку народної пісні на рівень світових музичних зразків. Його хорова обробка колядки «Щедрик» знають, виконують і люблять, мабуть, у цілому світі. Такі його хори, як «Дударик», «Козака несуть», «Із-за гори сніжок летить», «Ой з-за гори кам'яної» та багато інших стали справжніми шедеврами загальносвітової музичної спадщини. У його музичному доробку є незавершена опера «На Русалчин Великдень».

Визначний майстер хорової музики цього періоду Кирило Стеценко (1882-1922) залишив по собі численні обробки народних пісень. Музичну освіту він здобував самотужки, хоча деякий час навчався в одного з професорів Київської консерваторії. Великий вплив на нього як музиканта мала творчість та особисті стосунки з М. Лисенком. Він був продовжувачем громадської справи, яку проводив М. Лисенко у справі організації концертів, літературних вечорів, творчих гуртків та опікуванню музичною освітою. Серед творів К. Стеценка вирізняються дитяча опера «Лисичка, котик і півник» та оперета «Сватання на Гончарівці», які популярні і нині.

Твори сучасника К. Стеценка – Якова Степового (1883-1921) – також насичені інтонаціями народної музики. До того ж митець приніс в українську музику засади професійного мистецтва. К. Стеценку поталанило здобувати музичну освіту в Петербурзькій

консерваторії – у класі композиції визначного М. Римського-Корсакова. Я. Степовий переважно працював у галузі малих форм – пісня, романс, фортепіанна мініатюра. Його музика перейнята ліричними, навіть інтимними настроями (Терещенко, Шевчук 2011: 254).

Подальшому розвитку українського музичного мистецтва помітно сприяло відкриття в Києві, Львові та Одесі вищих музичних навчальних закладів. До цього в Україні існували лише музичні училища. Проте після організації консерваторії музиканти мали можливість здобувати освіту на батьківщині. Завдяки цьому, в українській музиці ХХ ст. інтенсивно розвиваються такі жанри, як опера, симфонія, інструментальна музика, а також виконавство і музична наука. Найкрупнішими композиторами ХХ ст. були В. Косенко, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький, С. Людкевич. Велике значення мало також відкриття оперних театрів в Харкові (1925), Києві та Одесі (1926) та концертних організацій – філармоній.

Велика заслуга визначних митців Б. Лятошинського, Л. Ревуцького та С. Людкевича полягала у створенні національної композиторської школи. Вони були професорами консерваторій, де виховували молоде покоління творців музики. Завдяки їх педагогічній праці, із стін консерваторій вийшли талановиті сучасні композитори, серед яких – М. Скорик, Є. Станкович, Леся Дичко, М. Колесса, які, у свою чергу, виховували молодше покоління музикантів (Терещенко, Шевчук 2011: 255). Найпомітнішим явищем у галузі опери та симфоній стала творчість видатного композитора та педагога Бориса Лятошинського (1895-1968). Його опера «Золотий обруч» (написана за романом І. Франка «Захар Беркут») та симфонії ставили твори української музики на новий рівень світового музичного простору. Віктор Косенко (1896-1938) був продовжувачем популяризації напряму романтичного мистецтва в Україні. Як вихованець Петербурзької консерваторії, він здобув високий рівень професійної освіти. Своєю творчістю він збагатив українську музику чудовими інструментальними творами, симфоніями. До історії музики В. Косенко увійшов як тонкий лірик, у його творчості напрочуд органічно поєднані інтонації української пісенності, російської та західноєвропейської музики того періоду.

У консерваторіях України отримували професійну підготовку відомі симфонічні та хорові диригенти – С. Турчак, В. Сіренко, А. Авдієвський, Є. Савчук, які створили оркестри та хорові колективи світового рівня. На світовий щабель піднялися й українські співаки, серед яких – С. Крушельницька, Б. Гмиря, А. Солов'яненко, Є. Мірошніченко та інші. Завдяки музичним навчальним закладам, українська фортепіанна та інструментальна культура вийшла на новий рівень, що дозволило здобути світове визнання.

Проте плідний період розвитку української музичної культури був загальмований ідеологічними лещатами, в яких опинилися національні культури СРСР. Особливо помітним це ганебне явище було помітно на теренах композиторської творчості. Адже за часів Радянського Союзу в мистецтві та літературі панував так званий єдиний і незмінний стиль соціалістичного реалізму.

З середини 1920-х рр. починають з'являтися перші спроби зв'язати радянську ідеологію, партійну політику з мистецтвом та починає формуватися ідея комуністичного партійного керування художньо-мистецькою діяльністю. Вирішальним моментом у партійній узурпації керівництва мистецтвом стала резолюція ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. «Про політику партії у галузі художньої літератури». Резолюція отримала, по суті, головним і єдино вірним орієнтиром подальшого розвитку мистецтва, а також критерієм оцінки художнього рівня культурного твору на території СРСР. Сам термін «соціалістичний реалізм» увійшов до вжитку у 1932 р., його появі сприяли теоретичні дискусії в межах яких теоретики і практики мистецтва намагалися знайти поняття, найбільш адекватне новій «ролі і якості мистецтва доби соціалізму». Це поняття мало узгоджувати в собі основні принципи розвитку нового радянського мистецтва: «комуністична ідеологія», «широке охоплення тих чи інших явищ в усій їхній складності», «освоєння велетенського матеріалу сучасності», використання досягнень мистецтва минулого і, нарешті, відповідна змістові, «зрозуміла мільйонам» художня форма (Соціалістична). І будь-яке відхилення від нього вважалось неприпустимим та ідеологічно ворожим для радянського люду.

Цей період характеризується вимушеним відмежуванням від світового процесу України, як і всіх радянських республік. Музичну культуру України того часу надійно «оберігали», насамперед, повною відсутністю інформації про новітні течії, досягнення, творчі пошуки митців. Натомість пошуки західної музики татуювалися і клеймилися як ворожі радянській культурі, а на її представників, навіть найталановитіших і найвідоміших, навішувалися ярлики «формаліст», уся ж західна музика позиціонувалася як «загниваюча», «буржуазна» та ворожа радянській людині. Композитори СРСР, які потрапляли під вплив цієї музики, прилюдно засуджувалися, цькувалися, а їхня музика заборонялася до виконання. Партія чітко контролювала процес недопуску «ворожих впливів» усілякими постановами та ідеологічними настановами. Як-от, сумнозвісні постанови ЦК ВКП (б) про літературу та музику та ЦК Компартії України, які примітивно тлумачили принципи реалізму і, так званої, народності в музиці і, по суті, забороняли митцям право на творчий пошук. Цим не лише гальмувався природний процес розвитку мистецтва, а й завдавалася шкода талановитим особистостям.

Зокрема, творчість найвизначніших композиторів – Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва в Росії, Б. Лятошинського, М. Вериківського в Україні була заборонена, ім'я цих митців шельмувалися в пресі, серед громадськості, а самих композиторів позбавили можливості нормально, творчо працювати (Терещенко, Шевчук 2011: 255-256). Певний прорив був здійснений лише на початку 1960-х рр. Когорта молодих українських музикантів – В. Сильвестров, Л. Грабовський, В. Годзяцький, диригент І. Блажков – утворили групу по вивченню новітніх досягнень світової музики та її поширення в Україні. Усвідомлюючи, що творча особистість в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, загнана до глухого кута, вони спробували розірвати ланцюг ідеологічних пут жорсткої цензури. Музику, яку вони писали в авангардному руслі, стала викликом існуючій системі. Звичайно, щодо них теж уживались адміністративні міри. Але у світі їх було почуто: музика Л. Грабовського і В. Сильвестрова зазвучала на міжнародних фестивалях.

На думку М. Мозгового, «оновлення естрадної пісні завжди органічно пов'язане передусім із змінами у сферах її побутування. Специфічними для масового пісенного жанру є його духовно-практичне спрямування (термінологія А. Сохора) й реалізація прикладних. Функцій (розважальної, обрядової та декоративної). У тогочасному радянському пісенному мистецтві спостерігаємо звернення до сфери почуттєво-особистого, індивідуального в багатомільйонній аудиторії радіослухачів. Це вимагало професіоналізму й належної міри щирості композитора та виконавця» (Мозговий 2008: 25). Більшість композиторів присвячують свою творчість темам духовності. Насамперед, потужного розвитку набуває заборонена протягом 70 років радянської влади церковна (літургійна) музика на канонічні біблійні тексти. Унікальні щодо цього твори написали Є. Станкович, В. Сильвестров, Леся Дичко, М. Скорик, Ганна Гаврилець, В. Степурко, І. Щербаков. Сміливо експериментує композиторська молодь, серед якої – С. Зажитко, А. Загайкевич (авторка електронної музики до фільму «Мамай»), К. Цепколенко, В. Польова, С. Пілютиков, В. Рунчак та ін.

У середині 60-х рр. XX ст. в українській музиці голосно заявив про себе авангардизм. Попри розмаїття пояснення цього поняття, науковці вказують, що «авангард визначається не як деяка стильова данність з системною логікою взаємодії своїх елементів, окреслена кордоном матеріальності, а як сума різнорідних і суперечливих явищ, які не відповідають критеріям узаконюваної естетичної норми. <...> Закріплення поняття авангарду в стильовому значенні ознаменувало початок якісно нового етапу в європейській художній творчості» (Довгаленко 2009). У музиці 1960-70 рр. XX ст. окреслилися дві провідні течії – неофольклоризм і неокласицизм. На думку С. Садовенко «у пошуках новизни для стандартів

музики романтизму, яка вже майже вибрала себе, композитори ХХ ст. стали знаходити її в терпких фольклорних ладах, ритмах, мелодіях, способах розвитку мелодійної думки. За допомогою методу узагальнення в композиторській творчості відбувалося об'єднання різнорідних явищ в єдине ціле – систему – «цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів» (І. Блауберг, В. Садовський, Е. Юдін). Так виникла найдовша естетична течія музики ХХ століття – неофольклоризм». <...> У сучасних українських наукових пошуках неофольклоризм визначено як тип музичного мислення (О. Дерев'янченко), сутність якого полягає «у діалогічній взаємодії професійно-академічних та природно-етнологічних принципів відбору й організації звукового матеріалу та відтворенні (моделюванні) «натур генетичного» типу інтонації-одиниці, властивого фольклорному мисленню. Діалог трактується в загальнофілософському сенсі як суб'єкт-суб'єктна форма взаємодії. <...> українські (як і західноєвропейські) композитори-неофольклористи самі по собі досить суперечливі. Їх творчість не завжди є «чисто неофольклорною». Аналізуючи розвиток української композиторської школи другої половини ХХ – початку ХХІ століть, можна зробити висновок, що і сьогодні неофольклорні тенденції і близькі до неофольклоризму стилі, залишаються модусом оновлення художніх засобів, принципів музичного мислення і тональної організації у творчості композиторів України. Саме неофольклоризм є символічним центром всієї української музичної культури. «Осучаснення» архаїки продовжує знаходити відображення в активному проникненні неофольклоризму в сучасну композиторську творчість не тільки української, а й світової музичної культури (Садовенко 2010).

Із здобуттям незалежності, в Україні з'явилися нові можливості розвивати творчі таланти, привертають увагу композиторів теми, які належали до табуйованих. Починають звучати у музичній формі трагічні сторінки голодомору українських земель 1932-33 рр., чорнобильська трагедія (Терещенко, Шевчук 2011: 375). Сучасний період вирізняється потужним розвитком фестивального руху. На міжнародних музичних фестивалях у Києві, Львові, Одесі, Харкові виконуються твори талановитої молоді України та зарубіжних музикантів. У першій половині десятиліття практично всі музичні події були зосереджені в Києві: в 1989 р. відбувся перший «Київ. Мюзік. Фест» (директор І. Карабиць). Потім з'явився Форум музики молодих. Системно, кілька сезонів, проходили акції міжнародної Асоціації сучасної музики, пізніше – «Прем'єри сезону». У другій половині 90-х центри фестивального руху переміщуються в провінції, тим самим перехоплюючи ініціативу у столиці. Виникають «Контрасти» у Львові, «Вечори нової музики» у Харкові, «Два дні і дві ночі в Одесі»,

«Фарбатони» у Каневі (Садовенко 2010) та багато інших не менш популярних і відомий як широкому загалу, так і вузькому колу прихильників. А. Чібалішвілі відзначає, що «кожен із музичних форумів має свій формат, свої особливості та неповторні риси» (Чібалішвілі 2011). Саме неповторність, несхожість, свіжість тематики музичних фестивалів і забезпечує їм популярність та довголіття.

М. Мозговий відзначає велике значення для популяризації музичної культури сучасний український медіа-простір. Дослідник відзначає, що трансляції виступів, концертні «передачі сприяють забезпеченню обізнаності масової аудиторії з вітчизняною естрадою й обмінові досвідом виконавської майстерності. Широка інформаційна підтримка, яку надають таким фестивалям засоби масової інформації, забезпечує його переможцям визнання в Україні та за кордоном (Мозговий 2008: 27).

Нині в умовах глобалізаційних процесів до нагальних проблем належить питання національної самоідентифікації. На думку В. Плахотнюк, «важливо не зводити все до етнокультурології, до онтологічного антропологізму, що було достатньо романтичною моделлю, а, навпаки, навести диспозицію – етнічне, національне, і всезагальне, тобто культура, людства в цілому. Це гостро актуалізується в популярній культурі, масовій культурі у різних формах її трансформації та відбуття. Таким чином, вже наведені міркування свідчать про те, що методологія аналізу поп-культури може існувати на шляху доповнюваності, диспозиції та структурування феноменів культури в різних контекстах. Діалог культури не є єдиною самодостатньою схемою. Діалог природи і культури, той бажаний екологізм, який нині знову відновлюється в еко-джазі, різних конфігураціях поп-культури, надзвичайно активно презентує новітні інтуїції єднання людства» (Плахотнюк 2010). За дослідженнями, «головною рисою етнічних фестивалів є орієнтованість на національну автентичність у всьому розмаїтті жанрів і стилів популярної естрадної музики в Україні. Завдяки такому підходу ці музичні форуми стали справжньою школою удосконалення виконавської майстерності» (Мозговий 2008: 27). Більшість фестивалів характеризується дотриманням тенденції «до синтезу мистецтв, до театралізації, що, безсумнівно, має вплив на творчість сучасних композиторів, підживлює і стимулює творчі ідеї, пов'язані з художнім синтезом. Це все, у свою чергу, полегшуючи сприйняття, вирішує проблему нерозуміння широкою публікою сучасної академічної музики та розширює аудиторію фестивалів, яка раніше обмежувалася лише вузьким колом професіоналів» (Чібалішвілі 2011).

Музичний процес ХХ – початку ХХІ ст. в Україні характеризується поєднанням традиційного і нового. На наш погляд, важливим є те, що протягом усієї історії

музичної культури XX – початку XXI ст. є спирання на національне фольклорне підґрунтя.

Література:

Довгаленко 2009: Довгаленко Н., Український музичний авангард у контексті стилевих пошуків XX сторіччя. – останнє відвідано 15.09.2012.

Мозговий 2008: Мозговий, М., Українська естрадна музика: особливості масового впливу. – http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Muzmyst/2008_8/3.pdf останнє відвідано 15.09.2012.

Плахотнюк 2010: Плахотнюк, В., Музична поп-культура України в контексті художніх практик постмодернізму. – В: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Вип. 16. Том I. 2010. - http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Uk_msshr/2010_16_1/plahotn.pdf останнє відвідано 15.09.2012.

Садовенко 2010: Садовенко, С., Неофольклоризм у контексті музичної культури України другої половини XX – початку XXI століття. – останнє відвідано 15.09.2012.

Соціалістичний Соціалістичний реалізм як творчий метод. Історія та теорія соціалістичного реалізму <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/10993/> останнє відвідано 15.09.2012.

Терещенко, Шевчук 2011: Терещенко, А.К., Шевчук, О.В., Музичне мистецтво. – В: Українська культура XX – початку XXI століть. У п'яти томах. Том 5. Кн. 2. 2011. 323-380.

Чібалашвілі 2011: Чібалашвілі, А., Фестивалі сучасної музики в Україні та їх вплив на явище художнього синтезу в творчості сучасних українських композиторів. – останнє відвідано 15.09.2012.

Інформація про автора:

Валентина Василівна Панталієнко – доцент кафедри культурології Національного університету біоресурсів і природокористування України.

ИСТОРИЯ

З ІСТОРІЇ ВСТАНОВЛЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА М. ДРАГОМАНОВУ В СОФІЇ

Валерій Власенко

Анотація: У статті йдеться про історію виготовлення та встановлення пам'ятника на могилі українського громадсько-політичного діяча, вченого Михайла Драгоманова в Софії. Визначені основні учасники й інституції реалізації проекту.

Ключові слова: Драгоманов, еміграція, пам'ятник, Софія.

У вересні 2011 року в Україні та Болгарії на державному рівні відзначили 170-річчя від дня народження відомого українського громадсько-політичного діяча, мислителя, вченого в галузі суспільних наук Михайла Петровича Драгоманова (1841, Гадяч – 1895, Софія). Один із лідерів громадівського руху в Україні 60-70-х років XIX століття, доцент Київського університету св. Володимира, він змушений був емігрувати.

Останні 7 років життя нашого співвітчизника були пов'язані з Болгарією. Працюючи на посаді професора кафедри історії Софійського університету, він підготував цілу когорту вчених, які стали засновниками наукових шкіл у галузі етнографії, історії та соціології. Серед них – літературознавець та історик, державний діяч, член Болгарської та Сербської академій наук, міністр освіти Болгарії, посол Болгарії в Україні (1918-1919), зять М. Драгоманова Іван Димитров Шишманов (1862-1928).

Діяльність М. Драгоманова на ниві освіти та науки і нині пам'ятають у Болгарії. Декілька років поспіль у Софії проходять наукові конференції «Драгоманівські студії», в яких беруть участь викладачі-україністи Софійського університету ім. Климента Охридського, науковці Інституту літератури Болгарської академії наук, члени Асоціації українців Болгарії, співробітники музеїв, представники української діаспори в цій країні та українських вищих

навчальних закладів. Минулого року в Україні побачила світ найповніша на сьогодні бібліографія праць ученого (Михайло Драгоманов 2011). Проте, незважаючи на численні студії, присвячені вивченню біографії, наукової діяльності та творчої спадщини М. Драгоманова, поза увагою дослідників залишилися питання вшанування пам'яті великого вченого у Болгарії.

Свого відомого співвітчизника пам'ятали й українські політичні емігранти, які внаслідок бурхливих революційних подій 1917-1921 років в Україні та Росії опинилися в Болгарії. Їхніми зусиллями було встановлено пам'ятник на могилі вченого у Софії. Для реалізації задуму був створений спеціальний комітет, залучені матеріальні та людські ресурси. В історіографії це питання не знайшло широкого висвітлення. В окремих публікаціях згадується лише факт відкриття пам'ятника М. Драгоманову (Павленко 1995: 180; Степовик 1994: 105-107; Жукивский 2005). Саме тому автор ставить собі за мету розкрити питання щодо встановлення пам'ятника на могилі вченого.

Зауважимо, що ідея встановлення такого пам'ятника належить родині Шишманових. У 10-х роках ХХ століття був створений спеціальний комітет, зібрано 1000 болгарських левів, проте реалізувати цю ідею завадила Перша світова війна. Зібрані кошти поклали на депозит до Софійського народного банку (Филонович 1933: 49). А після завершення війни та зміни політичної ситуації в Болгарії родина змушена була залишити країну. Біля могили М. Драгоманова іноді збиралися місцеві українці, щоб ушанувати пам'ять свого співвітчизника. Про це свідчить лист-звернення (на бланку редакції журналу *«Украинско-Български преглед»*) ініціативної групи до українців і болгар від 19 червня 1920 р. відзначити 25-ті роковини смерті М. Драгоманова (НА БАН: 11К-2-585).

Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. внаслідок евакуації з Криму армії Врангеля, більшу частину якої складали уродженці України, та загонів українських повстанців Болгарія прийняла на своїй території тисячі емігрантів з колишньої Російської імперії. Частина емігрантів з цього великого російського емігрантського загалу визнала себе українцями і спромоглася самоорганізуватися, створивши низку громадських організацій. Вагомий внесок у цю справу зробив військовий і громадський діяч, представник Уряду Української Народної Республіки на Балканах, майбутній військовий міністр УНР в екзилі Василь Захарович Филонович (Власенко 2010: 97-115). У 1921-1922 рр. завдяки його зусиллям було засновано 12 українських громад і гуртків, які діяли за статутами, затвердженими Урядом Болгарії. З-поміж них – Українська громада, товариство *«Січ»*, культурно-освітній гурток у Софії. Наприкінці 1922 р. В. Филонович змушений був реемігрувати до Чехословаччини, де згодом став секретарем

Союзу українських журналістів і письменників на чужині, видавцем і співредактором (разом з Миколою Битинським) журналу «Гуртуймося», що виходив у 1929-1938 рр. у Празі та Софії. На його сторінках публікувалися праці В. Филоновича. Серед них – стаття «До історії будови пам'ятника на могилі М. Драгоманова в Софії». Написана на основі документів Комітету з будівництва пам'ятника вченому, до складу якого він свого часу заочно входив, вона містить цікаві матеріали з історії цієї інституції.

Могила М. Драгоманова в 1915. р.
Кругом могили стара огорожа.

Знаючи, що у Софії похований М. Драгоманов, В. Филонович разом із своїми побратимами вирішив розшукати могилу вченого. Проте перша спроба самотужки знайти її виявилася марною. Тоді Василь Захарович звернувся у цій справі до представника колишнього Посольства України в Болгарії Василя Драгомирецького. Наступної неділі пошуки на кладовищі продовжилися. І навіть сам дипломат не зміг точно вказати місце поховання. Тому, *«розсипавшись в лаву, та тим захопивши цілий кут кладовища, від могили до могили, шукали дороге для нас, Українців, місце останнього спочинку великого українського патріота і вченого. Аж, нарешті, вже майже при самому виході з кладовища, одному з нас пощастило знайти й саму могилу. Сум охопив нас усіх. За пару кроків від могили стояв водовод. А біля нього болото від води»*. За свідченням В. Филоновича, могили фактично не було, була лише запала яма, до якої схилювся старий потрісканий дубовий хрест з ледь помітним написом: *«Михаїль*

Петровичъ Драгомановъ»; але ми скорше догадались, аніж прочитали той напис» (Филонович 1933: 47). Саме біля могили і виникла думка реставрувати місце поховання вченого. Невдовзі засипали яму, обклали могилу дерном і поправили та вирівняли хрест. Прилучилася до впорядкування могили й тільки-но повстала *«Українська громада»* на чолі з В. Филоновичем. За пару тижнів поставили огорожу, витесану особисто Василем Захаровичем.

Незабаром у Софії виник український *«Гурток імені М. Драгоманова»*. Згодом до нього долучилися й українські емігранти з с. Кочериново та м. Перник. Цей гурток спільно з іншими українськими організаціями опікувався впорядкуванням могили. Незважаючи на те, що В. Филонович змушений був залишити Болгарію, він підтримував зв'язки з *«драгоманівцями»*. Напередодні 30-х роковин смерті М. Драгоманова Василь Захарович висловив думку про встановлення на могилі сталого надгробка. Наприкінці жовтня 1925 р. у Софії було сформовано Комітет з будівництва пам'ятника на могилі М. Драгоманова у складі Б. Цибульського (голова), І. Вонархи-Варнаки, І. Маслюка, П. Романюка та І. Коршуна. Усі вони були членами *«Гуртка імені М. Драгоманова»*.

Проте внаслідок цілої низки об'єктивних і суб'єктивних причин справа виготовлення та встановлення пам'ятника розтягнулася на декілька років. По-перше, на початку своєї діяльності Комітет не визначився з формою та вартістю пам'ятника. Не розраховуючи на велику суму, Комітет передбачав впорядкувати могилу так, щоб вона мала пристойний вигляд і

без постійного догляду. Отже, перший проект – звичайна гранітна плита та огорожа навколо неї. Через те, що двоє членів Комітету реемігрували до Франції, до його складу ввели двох нових – М. Колесника та Ю. Полтавченка. Згодом, за пропозицією В. Филоновича, кооптували ще й відомого українського громадського діяча і скульптора Михайла Паращука (1878-1963), який проживав у Софії. Його обрали скарбником Комітету.

Тоді ж звернулися до доньки вченого Л. Шишманової-Драгоманової щодо вирішення різноманітних формальностей з болгарською владою та форми пам'ятника. Лідія Михайлівна не погоджувалася на встановлення православного хреста. Батько, за її словами, хоча і був християнином, проте перевагу надавав протестантизму. У травні 1926 р. Комітет вирішив придбати готовий надгробок вартістю не більше 15 тис. левів. На цьому ж кладовищі знайшли прийнятний зразок надгробка. Експертом в даному випадку виступив М. Паращук. Але на початку червня того ж року троє членів Комітету, приїхавши до Софії, випадково натрапили на вже готовий надгробок, ціна якого не перевищувала 10 тис. левів. Враховуючи брак часу (до 22 червня) і помірну ціну надгробка, вони заплатили 2 тис. левів завдатку (ЦДАГО: 269-2-267, 189). Потім листом повідомили про це В. Филоновича та надіслали ескіз надгробка. Василь Захарович у відповідь написав: *«Шкиця цього примітивно-незграбного пам'ятника мене вразила»*. Було вирішено повернути завдаток. Ще у травні В. Филонович замовив проект пам'ятника відомому скульптору Володимиру Січинському (1894-1962), який тоді жив у Чехословаччині. Одночасно свій проект виконав М. Паращук і замовив його виконання майстру. При наявності коштів другий скульптор пропонував навіть вилити з бронзи погруддя М. Драгоманова (ЦДАГО: 269-2-267, 191зв).

По-друге, паралельно з визначенням проекту пам'ятника збиралися кошти на його виготовлення. У Чехословаччині цією справою опікувався В. Филонович. Основу грошового фонду склали суми, зібрані «Гуртком імені М. Драгоманова» в Болгарії, Українським високим педагогічним інститутом ім. М. Драгоманова в Празі, В. Филоновичем у Чехословаччині, та надані Л. Шишмановою (п'ята частина всієї суми). Врешті-решт було зібрано 26492 болгарських леви. Через більшу вартість проекту (35 тис. левів) В. Січинського та

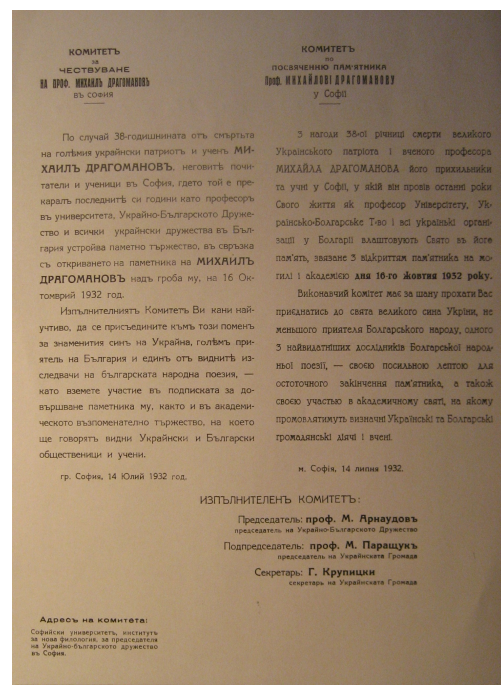
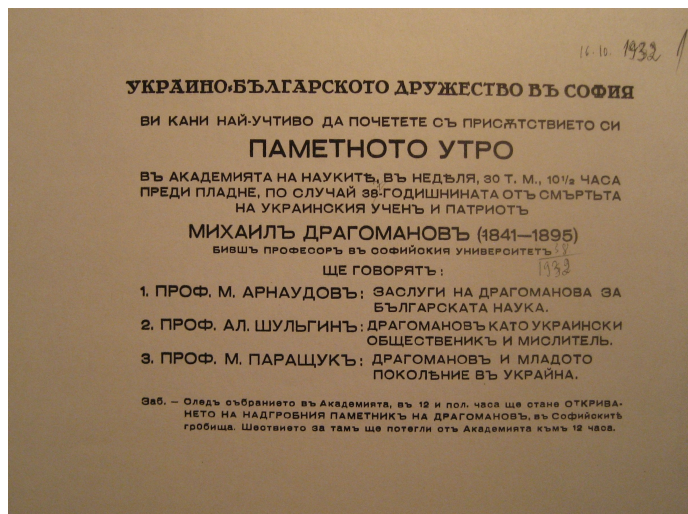
очікувану тривалість його виконання Комітет надав перевагу проекту М. Парашука (ЦДАГО: 269-2-267, 210зв). Скульптору були надані відповідні кошти, які він витратив на оплату роботи майстра та на свої власні потреби. Згодом вияснилося, що скульптор не виконав узяті на себе зобов'язання. Він не виготовив пам'ятник і не повернув гроші. Через це дата встановлення пам'ятника впродовж декількох років переносилася. У листопаді 1926 р. в українській емігрантській пресі в Чехословаччині помилково була опублікована замітка про відкриття пам'ятника М. Драгоманову у Софії (Культурні свята 1926: 3). Членами Комітету навіть обговорювалося питання про притягнення скульптора до суду (ЦДАГО: 269-2-261, 2-2зв). Але через чергові обіцянки виконати роботу або повернути кошти та небажання виносити «сміття з хати» така ситуація тривала декілька років. Про конфлікт знали й окремі члени Уряду УНР. Так, наприкінці 1928 р. військовий міністр генерал-хорунжий В. Сальський давав поради В. Филоновичу щодо вирішення цього питання (ЦДАГО: 269-2-270, 26зв-27). Згодом досить критичні зауваження на адресу М. Парашука за зволікання з установленням пам'ятника висловила і Л. Шишманова-Драгоманова (НА БАН: 11К-5-507, 1-1зв).

По-третє, навесні 1926 р. виникла нова перепона. Софійська міська управа, дозволивши встановлення пам'ятника на могилі М. Драгоманова, вимагала перенести її в інше місце. За новим планом кладовища та прокладенням у ньому алеї могила М. Драгоманова більшою своєю частиною виходила на одну з таких алеї. Треба було або зрівняти могилу із землею, або перенести тлінні останки до іншого місця, а на це повинна була бути згода доньки вченого. Переговори з міською управою у цій справі спочатку вів І. Шишманов, а після його смерті у червні 1928 р. – його дружина. Після довгих вагань Лідія Михайлівна погодилася на перенесення могили (пересунення її трохи назад).

Врешті-решт, пам'ятник було виготовлено. Він становив собою стоячі одна на одній плити з граніту висотою 190 см, шириною 70-75 см, товщиною 30-35 см. На передній плиті викарбувано зображення тризуба, під ним вмонтовано бронзовий медальйон – посмертну маску М. Драгоманова, а далі напис: «*Михайло Драгоманів*». Під написом висічений хрест і роки життя вченого (1841-1895). Крім цього, викарбувано ще напис: «*Великому Громадянинові від Української еміграції*». У серпні 1930 р. відбулося перепоховання тлінних останків М. Драгоманова. Роботами керував М. Парашук. У вересні того ж року передбачалося встановлення і самого пам'ятника. Проте і цього разу обіцянку не було виконано. Тоді ж сталися й останні зміни у складі Комітету. Замість Ю. Полтавченка обрали І. Міщенка. Наприкінці вересня 1931 р. у листі В. Филоновича до колишнього члена Комітету І. Вонархи-Варнаки повідомлялося про те,

що пам'ятник на могилі М. Драгоманова вже встановлено (ІЦДАГО: 269-2-277а, 61). У травні 1932 р. було оприлюднено справоздання (звіт) Комітету. Після встановлення пам'ятника право на його відкриття Комітет передав Українсько-болгарському товариству. Був створений спеціальний Комітет із посвячення пам'ятника М. Драгоманову в Софії. 14 липня 1932 р. його виконавчий орган у складі голови Українсько-болгарського товариства М. Арнаудова, голови Української громади М. Паращука та секретаря цієї громади Г. Крупицького розіслав повідомлення про урочисте відкриття пам'ятника 30 (16) жовтня того ж року, а згодом – і програму урочистого засідання (НА БАН: 58К-1-150, 1-3; ГАРФ: 9145-1-1036, 1-2).

У зазначений час у приміщенні Болгарської академії наук відбулося урочисте засідання (академія), в якому взяли участь міністр освіти, президент БАН, ректор та професори Софійського університету, дипломати, представники болгарської громадськості й українські емігранти. Всього зібралося близько 300 осіб. Було чимало і росіян. Серед них – професори В. Мякотін і П. Біціллі. Першу доповідь про життєвий шлях, політичні погляди та наукові здобутки М. Драгоманова виголосив професор Михайло Арнаудов. Він докладно зупинився на здобутках вченого у галузі етнографії та фольклористики. Наступну доповідь про життя та творчість М. Драгоманова виголосив французькою мовою колишній посол України в Болгарії, професор Олександр Шульгин. Через пізній час професор Михайло Паращук відмовився від запланованого виступу. Він оприлюднив лише частину численних привітань на адресу

організаторів заходу, зокрема від Уряду УНР в еміграції, українських політичних партій, громадських організацій, наукових інституцій, вищих навчальних закладів, окремих осіб. Пізніше надійшло привітання і від П. Мілюкова, який після смерті М. Драгоманова очолив кафедру історії в Софійському університеті, охарактеризувавши свого попередника як *«високоморальну постать, позбавлену великого шовінізму і як гарячого українського патріота»* (Софіянин 1932: 16-18). Потім захід було продовжено вже на кладовищі. Священик освятив пам'ятник. З промовами виступили О. Шульгин, учень М. Драгоманова представник університету Войчев. У заході взяли участь представники всіх українських емігрантських організацій у Софії.

Група людей біля пам'ятника на могилі М. Драгоманова. Зліва – направо: М. Парашук, О. Шульгин, Л. Шишманова-Драгоманова, Св. Шишманов, Ст. Арнаудова, Цв. Парашук, М. Арнаудов, Софія, 30(16) жовтня 1932 р.

Публіч на хода українських емігрантів і болгарських громадян до могили М. Драгоманова, Софія, 30(16) жовтня 1932 р.

Українські емігранти і болгарські громадяни під час освячення пам'ятника на могилі М. Драгоманова, Софія, 30(16) жовтня 1932 р.

Отже, від висловлення ідеї про встановлення пам'ятника на могилі Михайла Петровича Драгоманова до її реалізації пройшло більше десяти років. Незважаючи на

різноманітні перепони, проблеми матеріального й організаційного забезпечення справи, пам'ятник було виготовлено і встановлено на відповідному місці. Перспективними, на наш погляд, є студії з історії Українсько-болгарського товариства в Софії, в тому числі і щодо вшанування цією інституцією пам'яті М. Драгоманова.

Література:

Власенко 2010: Власенко, В. До громадсько-політичної діяльності Василя Филоновича у Болгарії у 1921-1922 рр. – В: Київська старовина, К., 2010, №6, 97-115.

ГАРФ: Государственный архив Российской Федерации, ф. 9145, оп. 1, ед. хр. 1036.

Жукивський 2005: Жукивський, В. 110 години от смъртта на Михайло Драгоманов. – В: Украински вести (Болгарські вісті). С. <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-dragomanov03.html> (відвідано 20.06.2012).

Культурні свята 1926: Культурні свята. В Болгарії. – В: Українське життя. Подєбради, 1926, № 11 (4 листопада), 3.

Михайло Драгоманов 2011: Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861-2011) / КНУТІШ, Наук. б-ка ім. М. Максимовича; [упоряд.: М. О. Мороз, В. А. Короткий, І. І. Тищенко та ін.; редкол. : Гриценко І. С. (голова), Драгоманова Н. С., Нестеренко В. Г. та ін.]. Дрогобич, 2011, 740.

НА БАН: Науковий архів Болгарської академії наук, ф. 11К, оп. 2, а. е. 585.

НА БАН: Науковий архів Болгарської академії наук, ф. 11К, оп. 5, а. е. 507.

НА БАН: Науковий архів Болгарської академії наук, ф. 58К, оп. 1, а. е. 150.

Павленко 1995: Павленко, В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 років. Київ, 1995.

Софіянин 1932: Софіянин. Драгоманівське свято в Софії. – В: Тризуб. Париж 1932, № 47 (4 грудня), 16-20.

Степовик 1994: Степовик, Д. Скульптор Михайло Парашук: життя і творчість. Едмонтон-Торонто-Київ, 1994.

Филонович 1933: Филонович, В. До історії будови пам'ятники на могилі М. Драгоманова в Софії. – В: Гуртуймося. Прага, 1933, № X, 47-52.

ЦДАГО: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 261.

ЦДАГО: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 267.

ЦДАГО: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 270.

ЦДАГО: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 277а.

Інформація про автора:

Валерій Власенко, кандидат історичних наук, доцент

Кафедра історії

Сумський державний університет

Вул. Римського-Корсакова, 2, Суми, 40007

E-mail: v_m_vlas@ukr.net

МЕТОДИКА

З ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ БОГДАНА ЛЕПКОГО В КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Леся Пілецька

Анотація: Проаналізовано основні літературознавчі досягнення в царині дослідження творчої спадщини Богдана Лепкого, запропоновано методичні прийоми і розробки уроків, спрямовані на глибше пізнання творів письменника, усвідомлення їх місця і значення в українському літературному процесі.

Ключові слова: Богдан Лепкий, творча спадщина, методичні прийоми, вивчення в школі.

Богдан Лепкий – талановитий український поет, прозаїк, педагог, літературний критик, історик літератури. Естет у житті і мистецтві, людина, що значну частину життя прожила поза межами рідного краю, він був полум'яним патріотом України, любов'ю до якої пройнята вся величезна художня спадщина письменника.

У підсоветські часи творів Лепкого в Україні не друкували, а його ім'я цілком свідомо замовчували. Творчість письменника почали вивчати аж після проголошення незалежності.

На сьогодні в розпорядженні вчителя є значна кількість наукових і методичних праць про життя і творчий шлях Богдана Лепкого, а також про способи і засоби донесення його найкращих творів до сучасного учня.

З архівів видобуто й опубліковано праці українських літературознавців першої третини XX століття, сучасників Богдана Лепкого, яких глибоко вражав гуманізм і патріотизм письменника. Це роботи М. Євшана, В. Сімовича, З. Кузелі, М. Рудницького та інших дослідників.

Унаслідок національного відродження в Україні наприкінці XX століття

з'явилися монографічні дослідження життя і творчості Богдана Лепкого (праці Ф. Погребенника та М. Сивицького), глибокі літературознавчі розвідки М. Жулинського, М. Ільницького та інших сучасних літературознавців. Микола Ільницький, знаний львівський літературознавець, упорядкував твори письменника, написав до них ґрунтовну передмову та видав у двох томах.

За останнє двадцятиріччя з'явилося й чимало науково-методичних праць, у яких запропоновано різні способи і засоби донесення творчого спадку Богдана Лепкого до сучасного школяра, вказано на тексти, які доступні сучасному учневі і несуть у собі величезний естетичний та виховний потенціал. Серед значної кількості методичних напрацювань учитель може використати роботи Н. Буркалець, Г. Колодко, Т. Радецької, О. Слоновьовської, Л. Фурсової, В. Чириби, О. Чуприніна та інших методистів. Значну кількість корисних порад можна почерпнути із бібліотечки «Дивослова».

Твори Б. Лепкого естетично виважені, чітко спрямовані національно, близькі і зрозумілі сучасному молодому читачеві. Тому перед учителем стоїть важливе завдання донести їх ідейно-художній зміст до молодого покоління, дати йому змогу пережити духовне піднесення письменника і його любов до рідного краю, яке постає перед нами на сторінках його талановитих творів.

Завдання статті:

опрацювати основні літературознавчі праці про Б. Лепкого, виявити особливості художньої манери письменника та проаналізувати ідейно-естетичні оцінки його творів;

з'ясувати прийоми, способи і засоби донесення творчого набутку Богдана Лепкого до сучасного школяра, звертаючи особливу увагу на застосування новітніх освітніх технологій;

поділитися власним досвідом вивчення життя і творчості Богдана Лепкого в школі.

Богдан Лепкий – митець непересічного таланту, який вніс вагомий вклад в історію української культури. В усіх сферах своєї діяльності – як поет, перекладач, прозаїк, літературний критик, історик літератури, громадсько-культурний діяч, художник і музикант – він прагнув самовіддано служити рідному народові, мріяв побачити Україну незалежною державою.

Творчість Богдана Лепкого в дослідженнях українських літературознавців

Творчість Богдана Лепкого, що була важливим чинником у процесі розвою духовної культури нашого народу, ще з кінця XIX століття стала об'єктом зацікавлень

дослідників художнього слова.

Іван Франко по прочитанні творів молодого ще письменника відзначав, що «індивідуальність Лепкого менш діяльна і політична, ніж в останніх українських новелістів (В. Стефаника, Л. Мартовича, М. Черемшини, М. Яцкова); він має м'який, вразливий і поетичний характер, однак у його новелах є щасливі моменти, красиві описи і добре висловлений тихий меланхолійний настрій» (Франко 1986: 16), а згодом указував, що «м'якістю колориту й ніжністю почуття виблискують новели й вірші Богдана Лепкого» (Франко 1986: 16). І хоча ці висловлювання стосуються ранньої творчості письменника, але те, що помітив І. Франко, залишилося характерним для письменника й пізніше, хоча й розширювалися тематика, проблематика творів, змінювався стиль.

Інший Франків сучасник, відомий український літературознавець Микола Євшан, подаючи характеристику життя і творчості Б. Лепкого, теж порівнював його з тодішніми українськими письменниками і зауважував, що вона «найбільше зрівноважена, гармонійна, найменше має дисонансів» (Євшан 1998: 188). Критик підкреслював, що Б. Лепкий акцентує свою духовну спорідненість з українським людом, рідною природою. Він був поетом споминів і був щасливий ними, як мріями. Муза його «життям буденним сумовита», повна невисловленої туги. Однак, на думку М. Євшана, «попри смуток і мимо нього, поет має свої нерушимі догми, які основуються на вірі у вічні ідеали добра та краси» (Євшан 1998: 192). З праць М. Євшана можна зробити висновок, що творчість Б. Лепкого розвивалась у руслі національної традиції і що письменник дорогий нам тим, що його творчість – це «голос душі, голос серця».

Відомий літературознавець Михайло Рудницький помістив статтю про Богдана Лепкого в книзі «Від Мирного до Хвильового», де називає його поетом своєрідної української осені, який віршує начеб розмовляє (Рудницький 1992: 28). Автор наголошує на простоті й безпосередності, з якою поет уміє передавати свої настрої. Ніхто не зумів написати такої доброї поезії про Різдво або Великдень, яких у нього сотні. «Після Франка і Самійленка, – підкреслював дослідник, – інтимна лірика не мала ще м'якості та тої легкості, що пливе вільно, як розмова» (Рудницький 1992: 29). Серед патріотичних віршів, що їх Б. Лепкий написав під час першої світової війни, М. Рудницький найкращим вважає цикл «Ноктюрн». Учений зазначає також, що великою несподіванкою для всіх, хто знав Лепкого, стали його історичні твори, хоч, як і М. Євшан, підкреслює, що талант письменника більше проявився в поезії, ніж у прозі, і що навіть у прозі він залишався ліриком.

У міжвоєнні два десятиріччя творчість Б. Лепкого активно вивчали

західноукраїнські літературознавці. Розлогу характеристику творчості зрілого вже письменника зробив 1922 року Василь Сімович. Була це передмова до двотомника вибраних творів Б. Лепкого, яка мала назву «Писання». Через два роки за редакцією Зенона Кузелі з'явився ювілейний збірник творів письменника під назвою «Золота Липа», де подано біографію Б. Лепкого й бібліографію його творів. 1943 року Євген Пеленський видав у Кракові книжку «Богдан Лепкий, 1872 – 1941» (Сивицький 1993: 5).

Довгими десятиліттями сталінсько-хрущовсько-брежнєвської доби в советській Україні про Лепкого літературознавці боялися й згадати. Основною причиною табу стала насамперед історична повість письменника «Мазепа», де проклятий колись РПЦ гетьман зображений як позитивний герой. Тому важливим чинником реабілітації чесного імені Богдана Лепкого стала монографія М. Сивицького «Богдан Лепкий» (1993) (Сивицький 1993) – перша у післявоєнний період на європейському континенті спроба комплексного аналізу художньої творчості, наукової та громадської діяльності Богдана Лепкого, який більшу частину свого життя прожив за межами України, проте цілковито присвятив його українському народові.

Перші два розділи книги – «Молоді літа» та «Професор і діяч» – висвітлюють біографію письменника. Цікаво описано найяскравіші сторінки життя Б. Лепкого: навчання в Бережанській гімназії, знайомство з творчістю І. Франка, участь в об'єднанні «Молода Муза», життя в Кракові, дружба з польськими митцями.

Розділ «Творчість» поділено на два підрозділи. Перший присвячено аналізу поезії, другий – прози. Наслідком аналізу поетичних творів став висновок про те, що суспільні й особисті мотиви в ліриці Б. Лепкого ідуть у парі, неодмінно переплітаючись один з одним. Автор монографії підкреслює, що Б. Лепкий став одним з найкращих поетів Західної України, коли заговкла муза Івана Франка, і наголошує на музичальності його віршів, чимало з яких стало народними піснями, серед яких найславетнішою є, безсумнівно, «Журавлі», яка довго в советській Україні поширювалася як народна, поки не настав час повернути з небуття чесне ім'я її творця.

Аналізуючи прозу Б. Лепкого, М. Сивицький зазначає, що письменник почав прозову творчість з оповідань, які є своєрідними поезіями в прозі. І лиш 1897 року письменник опублікував повість «Зламани крила», а 1923 – повість-казку «Під тихий вечір». Дослідник указує на новаторство Б. Лепкого в зображенні сільського духовенства, зокрема в оповіданнях та спогадах.

Чимало корисного для вчителя матеріалу можна знайти в монографії про

історію створення повісті «Мазепа» та інших історичних творів письменника. Богдан Лепкий уважав, що державотворча діяльність Мазепи є білою плямою в українській літературі; хоч Мазепа довгий час був на устах європейських істориків і літераторів, проте «ніхто не обізвався тільки мовою самого ж таки гетьмана, наче й народу такого на світі не було». Тому й твір мав успіх у читачів, бо в суспільстві розвивалась національна свідомість, а повість відкривала забуті сторінки історії. Автор літературознавчого дослідження також звертає увагу на те, що до історичної проблематики звертався Богдан Лепкий у повісті «Вадим», де зображено Київську Русь X століття, змальовано перші кроки християнства на нашій землі, описано походи князя Святослава. Однак автор зауважує, що краще читачі сприймали оповідання «Каяла», що його 1935 року Просвіта опублікувала з підзаголовком «Історичне оповідання з нагоди з нагоди 750-ліття походу князя Ігоря Святославича на половців 1185». Публікацію прикрасили малюнки Олени Кульчицької.

Цього ж таки, 1993 року, монографію про Б. Лепкого опублікував Ф. Погребенник (Погребенник 1993), у якій автор стверджує, що письменник належав до нової школи в українській прозі XX століття, репрезентованої іменами М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника, хоча деякі його твори загалом написані в дусі давньої соціально-побутової манери. Однак автор підкреслює, що Б. Лепкий прагнув поєднати найкращі традиції давньої школи й нової, соціально-психологічної.

Вагомий внесок у наукове вивчення і популяризацію творчості Богдана Лепкого вніс відомий сучасний львівський літературознавець Микола Ільницький. Він упорядкував двотомне видання творів письменника, написав до нього солідну наукову передмову «Найпопулярніша постать на галицькому ґрунті» (Ільницький 1991), а також умістив розлогу статтю «Туга за гармонією» в своїй монографії «Від Молодої Музи до Празької школи» (Ільницький 1995). З цих праць можна почерпнути дуже багато цікавого матеріалу і про життя, і про творчість письменника. Автор підкреслює, що сім'я Лепких є гілкою дуже давнього українського роду, де виховання дітей у національно-релігійному дусі завжди було на першому місці. Тому Б. Лепкий з дитинства став активним діячем громадського життя в Галичині, виступав на вечорах, присвячених видатним діячам української культури (М. Шашкевичеві, Т. Шевченкові, І. Франкові). Дослідника вражає універсальність художнього світу Богдана Лепкого, багатогранність його творчих інтересів, чим він схожий на І. Франка. Порівнюючи творчу манеру обох видатних західноукраїнських письменників, учений і робить висновок про те, що коли стихією творчої натури Франка була боротьба, то стихією Б. Лепкого була насолода. Тому

його творчість належить до тих перлин модернізму в українській літературі, які вводили її в загальноєвропейський контекст літературного розвитку.

Автор досліджень підкреслює, що, крім писання художніх творів, Б.Лепкий багато перекладає (зокрема твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, І. Франка, М. Коцюбинського польською та німецькою мовами, а також твори Г. Гайне, М. Лермонтова, М. Конопніцької рідною мовою), налагоджує культурні взаємини між українськими та польськими літераторами (насамперед творчо контактує з польським поетом В. Орканом).

Велику допомогу вчителів у вивченні життєвого і творчого шляху Богдана Лепкого нададуть збірники листів Б. Лепкого та спогадів про нього – давніший, що вийшов під назвою «Три літа» у Львові ще далекого 1936 року, і новий – «Журавлі повертаються...» (Журавлі 2001), який упорядкував Володимир Качкан.

Отже, у розпорядженні сучасного вчителя, крім фундаментального двотомного видання творів Б. Лепкого, є значна кількість наукових розвідок про життя і творчість письменника, його громадську діяльність і особливості письменницької манери.

Методичні прийоми вивчення творчості Б. Лепкого

Згідно з новою програмою з української літератури, творчість Богдана Лепкого вивчають в 7 класі – новелу «Цвіт яблуні» (2 уроки) та казку «Мишка (казка для дітей, для малих і великих)» (1 урок). Крім того, на позакласне читання або на урок літератури рідного краю у 7 класі можна запропонувати учням поезію-пісню «Журавлі», повість «Казка мого життя». Після вивчення «Слова о полку Ігоревім» на уроці позакласного читання можна розглянути історичне оповідання «Каяла». З поетичною Шевченкіаною Богдана Лепкого доцільно ознайомитися в 9 класі після вивчення творчості Тараса Шевченка. Тетралогію «Мазепа» варто запропонувати десятикласникам на уроках читання чи літератури рідного краю. Поетичну творчість Богдана Лепкого можна розглянути на уроках літератури рідного краю в 11 класі.

Богдан Лепкий близький школярам насамперед тим, що він прагнув допомогти дітям пізнати різницю між добром і злом, правдою і кривдою. Тому досвідчені педагоги пропонують різноманітні твори письменника для вивчення насамперед на уроках позакласного читання.

На сьогодні існує ряд методичних праць, присвячених вивченню творчості Б. Лепкого в школі. Для підготовки до уроків у 7 класі можна використовувати посібник О. Чуприніна (Чупринін 2007), в якому розроблено урок на тему: «Богдан Лепкий. Короткий біографічний нарис про письменника. «Цвіт щастя». Автор пропонує використати урок

засвоєння нових знань. Чітко структуровано частини уроку: I. Актуалізація опорних знань (бесіда про щастя); II. Оголошення мети уроку; III. Мотивація навчальної діяльності; IV. Сприйняття й засвоєння нового навчального матеріалу (знайомство з біографією Б. Лепкого, бесіда за змістом твору, переказування твору, усвідомлення теми й головної думки, характеристика образу хлопчика). Вивчення закінчується творчим завданням: намалювати квітку щастя і на кожній пелюстці вказати його складники. Закріплення вивченого рекомендовано проводити у формі тестового опитування.

Уроки вивчення творчості Б. Лепкого в 7 класі, що їх опрацювали автори бібліотечки «Дивослова» (Уроки 2007), цікаві тим, що методисти використали елементи інтерактивного навчання: групову роботу, завдання «Займи позицію», «Закінчи речення». Біографію письменника запропоновано вивчати в супроводі запису пісні «Журавлі».

На одному з уроків за творчістю Б. Лепкого – уроці розвитку зв'язного мовлення – школярам запропоновано скласти усний твір-розповідь з елементами роздуму «Де росте квітка щастя?». Опрацювання навчального матеріалу починається зі складання загального плану твору, а далі іде деталізація розповіді способом бесіди із дітьми. Уявімо собі, де росте квітка щастя і як до неї дійти. Коротко запишіть те, що уявляєте. Ви йдете дорогою до щастя. Яка вона? Зупиніться, роздивіться навколо, вслухайтесь. Що бачите, які звуки чуєте? Запишіть. І ось ви побачили квітку щастя. Підійдіть до неї, роздивіться її, понюхайте. Що відчуваєте? Запишіть. Учні висловлюють свої почуття, демонструють малюнки із зображенням квітки щастя, закріплюючи їх на дошці.

Вдалим є початок уроку, присвяченого казці про Мишку, який має назву «Богдан Лепкий. «Мишка (казка для дітей: малих і великих)». Цінності справжні й фальшиві». Прийом «незакінчене речення» («Багатий той, хто...», «Не можна заради багатства...») викликає інтерес до твору, налаштовує школярів на роздуми. Незакінченими реченнями також завершується урок («Після сьогоднішнього уроку я думаю, що...», «Прочитаний твір змусив мене задуматись про...», «Зараз я відчуваю, що...»), що створює ліричне обрамлення уроку.

Учитель В. Чириба пропонує розглянути повість «Казка мого життя» на уроці позакласного читання в 7 класі (Чириба 1999). З цим художнім твором учні вперше ознайомились під час вивчення біографії письменника. На початку статті автор обґрунтовує доцільність вивчення повісті, підкреслюючи, що в опрацюванні автобіографічного жанру вона стоїть поруч з його найвидатнішими представниками. У цьому художньому полотні письменник описує події так, ніби він їх тільки що пережив. Це надає твору свіжості, викликає зацікавлення

в юного читача. Учні, зрозуміло, ототожнюють автора з головним героєм. Учитель пояснює дітям, що події і персонажі твору справді взяті з життя, однак відображені не фактографічно, а художньо, узагальнено, через призму авторського сприйняття. На початку аналізу повісті автор рекомендує поставити перед читачами тексту такі питання: 1. Який був перший спомин нашого героя з дитячих літ? 2. Що лягло в основу повісті? 3. Як ви оцінюєте систему освіти кінця XIX століття в Галичині? 4. Які чинники сприяли перетворенню маленького школяра в справжнього українського інтелігента-патріота? Чому характер розповіді в творі ми називаємо ліро-епічним? 6. У чому особливість індивідуальної манери оповіді письменника? При цьому учні характеризують образи персонажів твору, що оточують головного героя (батьків, рідних, учителів тощо).

Під час бесіди вчитель підкреслює, що кожна частина твору по-своєму цікава для дітей. У новелі «Поручин» герой з пієтетом розповідає про свого батька. У розділі «До Зарваниці» змальовано чудові картини галицької осені. Та чи найцікавішим для школярів є розділ «Бережани», де йдеться про навчання в школі, формування внутрішнього світу молодого інтелігента, який по закінченні школи самостійно ступає на життєву дорогу, де на нього очікують нелегкі випробування долею й часом. Велике зацікавлення в школярів викликає змалювання навчання в гімназії, а також сторінки, на яких описано зустріч головного героя з І. Франком, що відбулася 1892 року і залишила по собі незабутнє враження на все життя.

Особливої уваги заслуговують розділи, в яких розповідається про зимові свята та обряди на селі («На Різдво додому», «Святий вечір», «Зимовий ранок на селі», «Новий рік»). Тут змальовано найцінніші обереги українського національного духу, в основі яких лежить якнайглибша пошана до батьківської віри, звичаїв і традицій нашого народу. Тому духовні уроки твору слід поглиблювати на виховних годинах, вечорах, під час різних обрядових дій.

Під час аналізу повісті «Казка мого життя» можна використати такі запитання: 1. У чому, на вашу думку, міць національного духу галичан? 2. Чому цей край не дав себе знищити, асимілювати? 3. Яку роль у суспільному житті Галичини відіграла Бережанська гімназія? 4. Ким був Матеуш Куровський для своїх учнів? Гімназії? Бережан? Яка роль таких учителів у тому, що Галичина з XIX століття стала осередком та провідником української національної ідеї?

Н. Буркалець урок позакласного читання за історичним оповіданням «Каяла» пропонує провести в дев'ятому класі відразу після вивчення «Слова о полку Ігоревім» (Буркалець 1998). Оскільки із загальними віхами біографії Б. Лепкого учні ознайомилися в 7

класі, вчитель може заздалегідь запропонувати окремим дев'ятикласникам підготувати розповіді про найцікавіші, на їх погляд, епізоди з життя письменника або пригадати вивчене раніше за тестовими завданнями з однозначними відповідями. Аналізу оповідання можна розпочати з таких запитань: 1. Яка роль «Слова о полку Ігоревім» та інших історичних джерел у написанні твору? 2. Який жанр твору «Каяла»? 3. У чому, на вашу думку, проблема автора у творі? 4. Які особливості поезики оповідання? 5. Яка ідея твору?

На перше запитання відповідає сам учитель, підкреслюючи, що в «Начерку історії української літератури» Б. Лепкого (1923 р.) є розділ про «Слово...», який цікавий тим, що автор поєднав тут два підходи – історичний та естетичний, а в 30-ті роки знову звернувся до цього твору, пишучи оповідання «Каяла».

Учитель також знайомить учнів з художньо-методологічними принципами опису української історії в художній літературі, як їх розумів Б. Лепкий, який вважав, що в роботі над творами на історичну тематику визначальну роль відіграє вміння письменника відчувати дух епохи з опертям на документальну основу, історичний факт.

На уроці під керівництвом учителя школярі аналізують і мовно-художні особливості оповідання «Каяла», звертають особливу увагу на музикальність, симфонічність прози Б. Лепкого, близькість оповіді до народного віршування, порівнюючи уривки оповідання з народною піснею.

Наприкінці уроку учні формують ідею твору: заклик українців до національного єднання. Учитель допомагає учням утвердити в свідомості думку про те, що, шукаючи національної катастрофи, українські письменники початку ХХ століття не просто зверталися до історії, не тільки описували «старі добрі часи», а й прагнули відживити душу, сформувати національну свідомість українця. Як підтвердження цього варто навести уривок з листа Б. Лепкого до О. Барвінського, підкресливши надзвичайну актуальність думки для нашого сьогодення: «Так собі думаю, що всі партії, хоть би як собі ворожі, повинні консолідуватися тим, де сходиться Україну... щоб ми менше енергії витрачали на поборювання себе, а більше на війну з ворогом, котрий, як чорна хмара, суне на нас. Москва іде, а ми замість готовитися до відпору навали гриземо ся, мов запаморочені дурманом».

Заслуговує на увагу і методична розробка Г. Колодко на тему: «Загадка і трагедія І. Мазепи (бінарний урок позакласного читання за романом Богдана Лепкого «Мазепа» з елементами компаративного аналізу в 10 класі)» (Колодко 2003). Учитель використовує метод випереджувального навчання, без якого неможливе проведення такого уроку. Учні повинні

прочитати роман «Мазепа» і поділитися на творчі групи, яким необхідно підготувати матеріали для відповідей на проблемні питання. *Історики* повідомляють, як трактують образ Мазеви радянські та не радянські українські історики. *Критики* дають оцінку позицій українських письменників, які зверталися до образу гетьмана. *Психологи* виявляють мотивацію діяльності Мазеви як державного діяча. Представники кожної з творчих груп демонструють результати своїх досліджень. Акценти ставляться на та такі запитання: 1. Які моменти Мазевиного правління відтворено в романі? 2. Якою була Україна, коли до влади прийшов Мазепа, і якою стала за його правління? 3. Що зробив Мазепа для України як гетьман? 4. Чого прагнув Мазепа як людина і як політик? 5. Що, на думку Мазеви, потрібно для незалежнення України? 6. Як Мазепа провадив свою політику, щоб визволитись з-під московського ярма? 7. Коли випала слушна нагода зробити Україну незалежною? 8. Чи зрадив Мазепа Петра І? 9. Чи зрадив Мазепа свій народ? 10. Чи сумнівався Мазепа в правильності свого вибору та чи був переконаний в успіху задуманого? 11. Чи передбачав Мазепа поразку і якими бачив її наслідки? 12. У чому причини Мазевиної поразки? 13. Ким є Мазепа для нас?

Як видно із переліку, питання продумані і логічно вмотивовані – від описових на знання тексту до проблемних, що вимагають самостійного мислення. Тому й висновок учні роблять цілком закономірний: трагедія Мазеви – це трагедія всієї України, однак його останні слова звучать оптимістично: «Дай нам, Боже, вольними бути». На домашнє завдання учням запропоновано твір на тему: «Чому трагедія Мазеви – це трагедія української нації?»

В 11 класі можна використати матеріали уроку Н. Фурсової «Поетична творчість Богдана Лепкого» (Фурсова 2004). На цьому інтегрованому уроці авторка пропонує, крім поетичних текстів, використати мистецькі ілюстрації до поезій та музичний супровід до них. Учителю переплітає факти біографії письменника з читанням віршів. Це і відображено в такому плані уроку: 1. Дитинство Лепкого. 2. Еміграція. 3. Поезія «осіннього циклу». 4. Стрілецькі твори. Вірш «Набік життя, журбо дрібна». 5. Пісня «Журавлі». 6. Лепкий – музикант. 7. Істинний патріот. 8. Виставка живописних робіт за творами поета.

Особливий інтерес в учнів викличе розгляд герба сім'ї Лепких, розповідь про найцікавіші особистості цього роду. Учителю також акцентує увагу на тому, що поет водночас був талановитим художником-графіком, що знайшло відображення в його віршах (читаються вірші «Ялиця», «З осінніх думок», «Минуло літо», «Гори мої, гори»). У співавторстві з братом Левком Богдан написав пісню «Чуєш, брате мій», яка стала народною й досі залишається надзвичайно популярною серед українців усього світу (звучить пісня). Поет був також

співавтором популярної пісні «Ой у лузі червона калина», що стала однією з найулюбленіших у середовищі січового стрілецтва і довгий час виконувала роль одного з неофіційних гімнів України. Закінчити урок можна читанням рядків із рядків Г. Петруха-Попика, де описано ностальгію Б. Лепкого під час перебування в Кракові:

Одвезіть на Україну –
Це ж земля мені чужа.
Там цвіте моя калина,
Там горить моя душа.

Сучасний учитель, як видно з попереднього короткого огляду методичних напрацювань, має в своєму розпорядженні широкий спектр засобів і прийомів, а також фактів із життя та творчого доробку Богдана Лепкого, щоб глибоко прочитати казку творчого життя письменника, зігрітися теплом його настояної на нев'янучій любові до України душі.

З власного досвіду вивчення творчості Богдана Лепкого в школі

Нижче подано авторів розробки двох уроків за творчістю Богдана Лепкого, в яких художні полотна письменника знайшли, за словами Ліни Костенко, «безсмертний дотик до душі» дітей. Особливо вразили підсумкові малюнки квітки щастя, де кожна дитина намалювала іншу квітку, відобразили свій неповторний духовний всесвіт, а також глибока задумка на обличчях по прослуховуванні пісні «Видиш, брате мій».

Перший урок

Тема: Б. Лепкий. „Цвіт щастя”. Зображення внутрішнього світу хлопчика, що шукає квітку щастя. Поняття про новелу.

Мета: На матеріалі новели „Цвіт щастя” аналізувати внутрішній світ дитини, заглиблюватися у психологічні колізії душевних поривів хлопчика до щастя; закріплювати знання про вивчені художні засоби; виховувати в учнів любов до прекрасного.

Обладнання: портрет Б. Лепкого, виставка творів Б. Лепкого, музичні записи, учнівські малюнки за мотивами новели.

Тип уроку: урок-роздум.

Хід уроку

I. Повідомлення теми і мети уроку

Сьогодні ми пригадаємо вивчене про Богдана Лепкого, зокрема відомості про його дитинство, яке він називає музою свого життя. Ще раз прочитаємо і продумаємо найромантичнішу частину автобіографічної повісті, яка є своєрідним окремим твором, - „Цвіт

щастя”. Зустрінемося з допитливим хлопчиком, який за будь-яку ціну хотів знайти свою квітку щастя.

II. Активізація чуттєвого досвіду

1. Вступне слово вчителя про повість „Казка мого життя”. У зрілому віці Богдан Лепкий згадує своє золоте дитинство і до найменших подробиць яскраво описує події того часу та людей, які його оточували.

2. Міні-композиція (*під музичний супровід*).

- *Казку розказую вам, казку мого життя, моїх диточих літ. Герой її є не лицар з окривавленим мечем, не чарівник, що вміє дива творити, не сирітка, кривджена мачухою злою, а малий слабенький хлопчина. І не провадить вас моя казка в зачаровані сади-виногради, де папороть цвіте, звірі говорять, сльози перетворюються в перли, а кохання – в самоцвіти.*

- *Вірш „Згадки з дитячих юних літ”*

- *Мама* не кричали ніколи. Не вміли. Вони все було або всміхнені, або зажурені. Сміх я, звичайно, гасив, а журу хотів розганяти.

- *До тата* ми такої сміливості не мали, хоч і тато ані не кричав на нас, ані не сердився.

- *Тато й мама* – найдобріші з людей, бо вони не люди, а просто тато й мама.

- *О хато* рідна, хато незабута

В вінку сосон, що з вітром сумно грають,

Де літом стелиться барвінок синій, рута,

Де мальви до вікон в ніч ясну заглядають,

Де рідну душу чуєш в кожному листі,

Де навіть сни бувають тихі й чисті.

- *Як повернемо* колись до хати,

Хто нас вийде в брамі зустрічати?

Бо невже ж є де така арома

Квітів, меду, мрій і снів, як дома?

Бо невже ж де так солідко спиться?

Плещуть хвилі, збіжжя колоситься.

Йдеш кудись – куди? До щастя брами,

Гей, нема, нема, як в батька й мами.

- *Легенда про цвіт папороті.*

Це не Яницька розказує казок, це королівна несказанної краси, з веселкою над головою, в сорочці, з павутиння тканий, і в обгортці з метеликових крил іде до нас. Бере за руки й веде. Веде в краї, де папороть цвіте, дерева співають і могили говорять.

„Казка-річка шепотлива, пісня-ниточка шовкова з серця, як з клубочка, снується крізь ціле життя”, – романтично згадує письменник своє дитинство. Так зворушливо й чарівно він міг написати лише тому, що в дитинстві сповна відчув материнську любов.

III. Мотивація навчальної діяльності

Учні зачитують уривки з творів „Поговори зі мною, мамо”.

IV. Новий матеріал

1. Колективне читання новели „Цвіт щастя” (*звучить музика*).

2. Використання щоденника, подвійних нотаток. Зліва записано епізод із тексту, який вразив учня найбільше. Праворуч – коментар. Може щось прокоментувати вчитель. Напр., назва твору наштовхує нас на приємні роздуми, бо кожен ще змалку задумується над тим, що таке щастя.

3. Аналіз твору за питаннями:

а) Як мати пояснює дитині, що таке щастя і доля?

б) Що ви можете сказати про ставлення матері до дитини, до її прагнення пізнати світ?

в) Знайти в тексті опис картин природи. Який настрій хлопця вони відтворюють? (*Діти зачитують пейзажі і коментують разом із учителем*).

г) Чи допомагає пейзаж краще зрозуміти героя твору?

г) Що є фантастичним і реальним у творі?

д) Пояснить зміст останнього абзацу. Чому твір завершено риторичним питанням? (Квітка щастя – наче вогник, який час від часу манить. І вряд чи людина може знайти її колись).

е) Зіставте зміст легенди про цвіт папороті і твір Б. Лепкого. Що в них спільного?

Можливі варіанти учнівських відповідей.

Пейзаж 1. Настрій заспокійливий, мрійливий. Залежно від ситуації можна прочитати уривок з вірша В. Симоненка „Лебеді материнства”, який співзвучний з настроєм героя новели:

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,

Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.

Заглядає в шибу казка сивими очима,

Материнська добра ласка в неї за плечима.

Пейзаж 2. Казка прийшла в кімнату. Хвиля, яка вдаряє в берег, насторожує нас і хлопчика. А що далі? Реальне переростає у фантастичне.

Пейзаж 3. Хлопець не спав. Його груди хвилювали, очі світилися, губи горіли. Надходив ранок, солов'ї затихли.

Пейзаж 4. Кульмінація в природі – схід сонця. Почуття хлопця досягають величезного емоційного піднесення: „Тіло дрожить, серце тріпається, уста палають”. Він марить. А в маренні йому ввижаються лебеді. Чому? Бо лебідь – це символ чистоти.

Пейзаж 5. Спад. Тиша.

4. Використання редакційного кошика. До нього учитель укидає завдання для мовознавців і літературознавців. Учні виконують їх і аналізують свої відповіді.

Картка 1. Лінгвісти.

Знайти у тексті новели синоніми до слова *горизонт* (овид, виднокруг).

Картка 2. Лінгвісти.

З'ясувати за словником значення слова *левада*.

Картка 3. Лінгвісти.

Згадати, які слова називаються діалектними, знайти їх у тексті, пояснити значення.

Картка 4. Літературознавці.

Знайти епітети до образу *квітка щастя* (райська, промениста).

Картка 5. Літературознавці.

Знайти продовження до порівнянь у тексті новели:

1) За хвилину вплив місяць, немов...

2) Хвиля за хвилею стає ясна, промінна, мов...

3) Раз у раз котилася вона дрібненькими, як..., хвилями.

Картка 6. Літературознавці.

Визначити, які художні засоби вжито в поданих виразах:

1. Роса затремтіла на квітах.

2. Дрібненькі хвилі горять.

3. Місячне світло лилося крізь вікна.

V. Осмислення нового матеріалу

1. Використання мікрофона. Дати відповідь на питання: „Що таке щастя?”

Щастя – це...

2. Самостійне визначення теми та ідеї. Зіставлення з визначеннями на дошці.

Тема – пошуки квітки щастя, показ внутрішнього стану хлопчика.

Ідея – кожна людина прагне знайти своє щастя.

1. Сьогодні ви ознайомилися з твором, який новий для вас за жанром.

Прочитайте визначення, що таке новела. Чому „Цвіт щастя” є новелою?

Можливий варіант відповіді:

а) незвичайна подія – пошуки квітки щастя;

б) напружена дія – стан хлопчиковаго хвилювання передають пейзажі, наявні переходи реального у фантастичне;

в) несподіваний фінал – хлопчик ледь не втопився, важко захворів.

VI. Підсумок

Отже, ми познайомилися з письменником Богданом Лепким.

„Мандрівником невтомним, що за квіткою щастя через воду йшов”, „мисливцем мрій нездійснених, рибалкою золотих рибок”. Кожен втомлений суєтною нинішньої днини і тривогою про завтрашнє лине в своє минуле і бачить рідну хату, найближчих своїх і себе малим.

VII. Домашнє завдання

Прочитайте автобіографічну повість Б. Лепкого „Казка мого життя”.

Намалюйте свою квітку щастя і напишіть, де її можна знайти. Вивчіть, що таке новела.

Другий урок (урок позакласного читання в 7 класі)

Тема уроку: Богдан Лепкий. Штрихи до портрета. Поезія-пісня «Видиш, брате мій».

Мета уроку: ознайомити учнів з деякими біографічними даними з життя письменника, розкрити ідейно-художній зміст поезії-пісні «Видиш, брате мій», виховувати в учнів патріотичні почуття; формувати в учнів уміння і навички аналізувати поетичний твір.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Обладнання: портрет письменника, диск із записом пісні, мелодії галицьких

композиторів, виставка творів Б. Лепкого.

Хід уроку

1. Вступне слово вчителя. Повідомлення теми і мети уроку.

Сьогодні ми пригадаємо письменника, творчість якого довго й несправедливо замовчувалася, – Богдана Лепкого. Навіть знана в усіх-усюдах пісня «Видиш, брате мій», що постала з його поезії «Журавлі», публікувалася без його імені як народна. Але народна – то не безіменна, надто коли це ім'я не треба шукати в гущі віків, як, наприклад, ім'я Марусі Чурай.

2. Коротка розповідь учителя про Б. Лепкого і учнівські зачитування уривків із автобіографічної повісті «Казка мого життя»

Учитель. Б. Лепкий – митець непересічного таланту, творчість якого тривала майже півстоліття, на яке припали складні й драматичні події: перша світова війна, виникнення січового стрілецтва, утворення УНР, і, нарешті, гірка еміграція, спричинена сталінськими опричниками. Богдан Лепкий пройшов цей тернистий шлях. А починався він **9 листопада 1872 року** в с. Крегульці на Поділлі в родині отця Лепкого, відомого в літературі під псевдонімом Марко Мурава, і Домни Глібовецької, освіченої, музично обдарованої жінки. Її музикальність передалася синам – старшому Богданові і молодшому Левкові, який згодом став відомим композитором.

Богдан виявив неабиякі здібності до малярства. Був момент, коли юнак опинився на роздоріжжі і не знав чому віддати перевагу: літературі чи образотворчому мистецтву.

Середню освіту здобув у Бережанській гімназії, вищу – у Віденському, Краківському та Львівському університетах. Гімназія і Бережани немало дали майбутньому письменникові (два хори, Шевченківські вечори, приїзд театру «Руська бесіда»). Сюди він ще повернеться в ролі вчителя. З 1899 року переїхав до Кракова, де працював професором української літератури Ягеллонського університету. Ніколи не поривав зв'язків з рідною землею, щорічно приїжджав до Львова, відвідував близькі з дитинства місця на поділлі. Знайомство з видатними українськими культурними діячами: М. Вороним, С. Крушельницькою, Ф. Колессою, А. Чайківським, І. Трушем та, особливо, І. Франком – знайшло глибокий відбиток у його світогляді.

Останній відтинок життя (1930-1939рр.) провів у с. Черче на Івано-Франківщині. Тут сільська громада спорудила для нього спеціальний будинок, назвавши його Богданівкою. Навколо нього гуртувалася молодь. Його справді любили (*зачитування спогаду*).

Перша світова війна перевернула не тільки життя Богдана Лепкого, а і його творчість. Ще перед її початком був в Україні, став свідком того, як на війну йшли перші загони січового стрілецтва (в лавах одного з них пішов на фронт брат Левко). Глибоко переживав трагедію свого народу. Дороги війни водили його різними місцями. 1916 року видав у Відні збірка поезій «Тим, що легше» – могутній рекієм полеглим за волю України січовим стрільцем. Другої світової війни пережити не встиг. Помер 1941 року у Кракові, похований там на Раковецькому цвинтарі.

Вражає обсяг того, що написав Лепкий. Лише бібліографічний опис його творів займає понад 700 сторінок.

Поет і новеліст, драматург і романіст, публіцист і критик, збирач фольклорних творів і їх популяризатор – така широчінь його творчих обріїв (*показати деякі видання творів*).

Серед найкращих письменникових творів є і «Казка мого життя» – щира, оповита меланхолійним серпанком і сповнена любові до рідного краю автобіографічна оповідь про подільське дитинство автора.

Під музику галицьких композиторів учні читають уривки з повісті (Б.Лепкий. Твори в 2-х т. –Т.2):

1. Казку розкажу вам...(с.445).
2. Тато й мама – найдобріші з людей...(с.336).
3. Бабуня...(с.336-337).
4. Дідо...(с.431).
5. Св'ято Миколая (с.421-422).
6. Доля вчителя (с.481).
7. Рідна мова (с.483).
8. Директор школи Матеуш Куровський (с.494).
9. Заступник директора Михайло Соневський (с.414-415).

3. Читання й аналіз поезії «Журавлі»

Коментар учителя: «Мандрівником невтомним, що за квіткою щастя через воду йшов», «мисливцем мрій незбагнених», «рибалкою золотих рибок» бачив себе Богдан Лепкий. Кожен, утомлений суєтнею нинішньої днини і тривогою про день грядущий, особливо поза межами рідного краю, не раз лине в своє минуле, бачить і рідну хату, і найближчих своїх, і себе малим (*Зачитування уривку «Що таке чужина, мамо» (с.336)*). Відповідь на це питання дав Б. Лепкий у поезії «Журавлі».

1. Розповідь про історію написання вірша.
2. Прослуховування запису пісні «Видиш, брате мій».
3. Повторне читання вірша.

Бесіда з учнями про поетичний твір.

Мелодії якої пори року вчуваються в рядках? (Улюблений образ, що найчастіше повторюється, це осінь, пора року, коли опадає листя. Осінь для Богдана Лепкого – це не одна з пір року, а смерть. Усе минає на цій грішній землі, залигається смуток та ще й спогади – так відповідає його поезія).

Що можемо сказати про співзвучність музики й слів? Куди летять журавлі? Чому їм важко відлітати у вирій? (Пояснити значення слова «вирій» – сонмище богів та померлих душ, острів у всесвіті, першоземля богів і світу. Тут, згідно з віруваннями, росло першодерево світу з молодильними яблуками безсмертя на ньому. Сюди ж злітали і птахи на зиму).

Як сприймаєте образ журавлів, що відлітають у вирій? (Такими журавлями уявляли себе і галичани, що покидали рідну землю в пошуках кращої долі поза межами рідного краю, і січові стрільці, що йшли боронити рідну землю в складі цісарської армії. Та й кожна людина, проводжаючи зором птахів у вирій, мимоволі задумується про минулість свого перебування на землі).

Які зорові і слухові образи виникають при слуханні пісні і вірша? (Зорові: сірий шнурок журавлів, сині хмари, безконечний шлях; слухові: тужливе курликання журавлів: кру!, кру!).

Яка головна думка поезії? (На чужині людина не може бути щасливою).

Чому вірш «Видиш, брате мій» став народною піснею? (Відповідь Б.Лепкого: «Вірш мусить мати серце». Вірш «Журавлі» його має, тому й став народною піснею).

4. Осмислення вивченого

Кількома реченнями продовжіть речення: *«Коли слухаєш цю пісню...»* (пісню можна прослухати ще раз у виконанні учнів).

Знайомство учнів із відгуками відомих людей.

Р. Купчинський: «Коли слухаєш цю пісню, згадується тихий закуток на Раковецькому цвинтарі. ЧутиКру!Кру!Кру! Кругом чужа чужениця; Краків, кладовище, небо, дерева. Тільки вітер свище, журавлі та довічна пам'ять рідні».

Р. Горак: «Кілька рядків вірша, до неможливості прості рими – і океан чуття,

яке викликає ця поезія. Це вже справа генія».

5. Підсумок. Починав він наприкінці XIX століття під опікою Івана Франка, а в надвечірню годину привітав його молодий Богдан-Ігор Антонич: «Не ввесь я умру». Ці слова можна повторити й сьогодні коли письменникові повернуто його чесне ім'я.

6. Домашнє завдання. Вивчити вірш «Чуєш, брате мій» напам'ять.

Висновки

Унаслідок аналізу науково-методичних праць, присвячених творчості Богдана Лепкого та методичним засадам її вивчення в школі, а також власних роздумів над проведеними уроками за творами письменника можна зробити такі висновки:

1. Творам Б. Лепкого притаманний щирий гуманізм у поєднанні з непідробним патріотизмом, тому вони містять глибокий змістово-естетичний потенціал, який необхідно використати в школі для формування в дітей справжніх естетичних цінностей та виховання в них гуманістичного світогляду, базованого на глибинних християнських та національних цінностях (пошана до віри, звичаїв і традицій батьків, глибоке вболівання за долю Батьківщини, ставлення до людського життя як абсолютної цінності).

2. У шкільному курсі української літератури, крім уведених у програму для 7 класу новели «Цвіт щастя» та казки «Мишка», на уроках з позакласного читання та виховних заходах можна використати й інші твори Б. Лепкого, сповнені глибокого гуманістичного та патріотичного сенсу: вірш «Журавлі» і написану на його основі пісню, автобіографічну повість «Казка мого життя», історичні твори: тетралогію «Мазепа», повісті «Вадим» і «Крутіж» та оповідання «Каяла».

3. Крім традиційних уроків нових знань та комбінованих уроків, у процесі вивчення творів Богдана Лепкого в школі необхідно використовувати новітні педагогічні технології: інтерактивні методи, інтегровані уроки, бінарні уроки тощо.

4. Найцікавіше уроки, на яких вивчається творчість Б. Лепкого, учителям проводити тоді, коли дітям пропонуєш творчі завдання (дописати речення, намалювати квітку щастя, з'ясувати особливості поетової символіки, виявити ставлення до різних епізодів з життя письменника, осмислити історичну ситуацію, в якій відбуваються події творів, з'ясувати особливості національного характеру українців у творах письменника), а також коли читання творів поєднується з музичним супроводом чи мистецькими ілюстраціями до творів.

Література:

Буркалець 1998: Буркалець, Н., Історичне оповідання Богдана Лепкого «Каяла» (До уроку з позакласного читання) – В: Дивослово. Київ, 1998, № 7, 43-46.

Євшан 1990: Євшан, М., Критика. Літературознавство. Естетика. Київ, 1998, 188-194.

Жулинський 1990: Жулинський, М., Богдан Лепкий (1872-1941) – В: Жулинський М. Із забуття – в безсмертя. Київ, 1990, 81-92.

Журавлі 1991: Журавлі повертаються. З епістолярної спадщини Богдана Лепкого. Львів, 2001.

Ільницький 1991: Ільницький, М., Найпопулярніша постать на галицькому ґрунті. – В: Богдан Лепкий. Твори в 2 томах. Т. 1., Київ, 1991, 5-30.

Ільницький 1995: Ільницький, М., Туга за гармонією (Богдан Лепкий) – В: Ільницький М. Від «Молодої Музи» до Празької школи. Львів, 1995, 61-82.

Колодко 2003: Колодко Г.В., Загадка і трагедія І.Мазепи (Бінарний урок позакласного читання за романом Богдана Лепкого «Мазепа» з елементами компаративного аналізу в класах з поглибленим вивченням української літератури і урок позакласного читання в 10 класі) – В: Позакласне читання (5-11 класи). Хмельницький, 2003, 206-215.

Погребенник 1993: Погребенник, Ф., Богдан Лепкий. Київ, 1993.

Рудницький 1992: Рудницький, М., Богдан Лепкий – В: Слово і час. 1992, № 11, 28-31.

Сивицький 1993: Сивицький, М.К., Богдан Лепкий. Життя і творчість. Київ, 1993.

Уроки: Уроки 35, 36, 37. За оповіданням Б.Лепкого «Цвіт щастя» – В: Бібліотечка «Дивослова» 2007, № 12, 14-17.

Франко 1986: Франко І., Українська література за 1899 рік. Зібрання творів у 50 томах, Т. 33., Київ, 1986, 10-17.

Фурсова 2004: Фурсова, Л., Поетична творчість Богдана Лепкого: інтегрований урок в 11 класі. – В: Українська література в загальноосвітній школі. 2004, № 7, 38-40.

Чириба 1999: Чириба, В., «Казка мого життя» Богдана Лепкого у позакласному читанні. – В: Дивослово. 1999, № 9, 38-46.

Чупринін 2007: Чупринін, О.О., Б.Лепкий. Короткий біографічний нарис письменника. «Цвіт щастя». Зміст новели –В: Чупринін О.О. Сучасний урок української літератури в 7 класі. Харків, 2007, 88-94.

Інформація про автора:

Леся Богданівна Пілецька – старший вчитель української мови СЗШ № 54 м. Львова.

Наукові інтереси: літературознавство, методика викладання української літератури.

E-mail: vpileckyj@ukr.net

ЗАЩИТЕНИ ДИПЛОМНИ РАБОТИ

ДИФУЗИЯ НА ПРОСТРАНСТВОТО В РОМАНИТЕ НА ЮРИЙ АНДРУХОВИЧ „МОСКОВИАДА” И ИРЖИ КРАТОХВИЛ „ЛЯГАЙ ДОЛУ, ЗВЯР!”

Деница Митева

Annotation: The article is focused on the areal models in the novels of Yuri Andruhovych "Moscoviada" and Jiri Kratochvil "Lehni, bestie!" ("Lie Down, Beast!") where, due to the postmodern discourse, the ideas of time and place are hesitant. The analysis is concentrated on the places Up and Down in case to prove the appearance of parallel worlds as a way of building up a specific vision of the world in antiutopia.

Key words: areal models, chronotope, spaces Up and Down, dispersion.

Пространството е един от най-съществените компоненти на наратива. Извън него той не може да се реализира като такъв. С идеята за хронотопа М.Бахтин означава пресичането на времевите и пространствените координати на даден художествен свят. В статията си „Формите на времето и хронотопа в романа” („Формы времени и хронотопа в романе”) той уточнява, че: „Хронотопът в литературата има съществено жанрово значение. Може да се каже, че жанрът и жанровите разновидности се определят именно от хронотопа /.../ Хронотопът като формално-съдържателна категория определя (в значителна степен) и образа на човека в литературата; този образ винаги е съществено хронотопен” (Бахтин 1975: 235). В такъв аспект време-пространствените параметри изпълняват функцията на рамка, в която се развива множествеността на образите. Тяхната дифузия. Пространството може да се разглежда и като място, където в определен момент се изобразява определено събитие. За Бахтин хронотопът на художественото произведение е входът към сферата на значения (Бахтин 1975: 247-249). Разглеждайки художественото пространство като „описание на езика”, което кодира образи и оценки на изобразените събития и техните участници, Юрий Лотман говори за

„пространствения език” като за декодификатор на „непространствени понятия” (Лотман 1998).

Въпросът за художественото пространство в „Московиада” и „Лягай долу, звяр!” е особено интересен. Постмодерната литература използва пространството възможно най-свободно, без колебания. Тя непрекъснато препраща читателя от едно място на друго, от реалния топос към фикционалния. Утопията се противопоставя на антиутопията, за да се реализира втората отново в същото пространството. В този контекст, за да определим максимално пълно образа на пространството в разглежданите романи, като множественост от антиутопични модели, ще го разгледаме като дифузия, която го разделя по хоризонталата на горе и долу. Също така, ще обърнем внимание и на топосите като реални, фикционални, конкретно назовани, събирателни. И въпреки факта, че хронотопът в своя смисъл е единство на време и пространство, ще се фокусираме главно върху пространствения модел, тъй като сам по себе си той е симптоматична значеща единица, система за моделиране на категории. С други думи, топосът може да бъде директно или индиректно значещо и означаващо, психологически фон на историята или маниер за разкриване характеристиките на героя.

В „Московиада” пространствената опозиция горе – долу е ярко очертана. Романът е категорично разполовен по хоризонталата. Развитието на действието в града, на повърхността, обособява видимото за всички пространство, докато втората част се реализира в подземията на московското метро. Така в събирателния образ на романовото пространство се реализират две паралелни измерения на Москва като значещи конструкти за изграждане представите за антиутопията. Тази конкретика в „Лягай долу, звяр!” липсва. Тук разделянето е по-скоро на асоциативно ниво. Горе е животът в Бърно „преди” и „след това”, докато пространството долу е реализирано в образа на Кладенеца, който въпреки че е положен върху повърхността горе, алюзира с представата за дълбина, за подземно. Конкретно назованото долу при Кратохвил (подземията) се проявява мимолетно. Използвано е в кратка част на текста, в която през тунелите „затворниците” се измъкват от килиите на системата. Може да се каже, че тунелът се реализира като пространствен образ-спасение и в двата романа.

Конкретно назовани са образите на Москва, на Бърно, на московското метро, на Кладенеца, на Америка. В тяхната реалност обаче Юрий Андрухович и Иржи Кратохвил доизграждат пространствата на романите, допълват ги с фикционални образи и картини, с асоциативни реминисценции и архетипи от миналото като характерен за постмодерната антиутопия модел. Следователно романовите ареали в своята цялост са събирателни „зони” за осъществяване на посланията. Следвайки концепцията за хетеротопия на Мишел Фуко, Брайън

Макхейл предлага проблематичното понятие за света да се определи като „зона” (McHale 2004: 44-45). С термина „зона” той определя в постмодерните текстове проблемните фикционално-реални светове на техните автори, тъй като се характеризират с прекъсване, колебания и противоречия. В разглежданите романи е налице създаването на антиутопично време-пространство, на свят, който едновременно потвърждава и отрича себе си; на хронотоп, в който се имплицира сблъсък между два паралелни свята. В романа си Андрухович разкрива характеристиките на градското измерение горе и долу. Москва е обобщен образ на света, на живота, на историята, в които главният герой се реализира в повествуването. Кратохвил се съсредоточава върху града като тъждествен на застиналото, неразвиващо се общество. Бърно обаче е представен само в първата и последната част на романа, докато Кладенеца е използван като организиращ текста център. И в двата романа хетеротопичното пространство е наситено с множество фикции, чрез които реалният и измисленият свят са в ситуация на активна взаимнообменяемост.

Пространството може да се разгледа и като определящо (и обособяващо) вътрешния и външния свят на героя. Интересен е и въпросът, свързан със структурата му в текста. В „Лягай долу, звяр!” развитието е осъществено в отделено от държавата място, докато в „Московиада” действието се развива в самия град като част от видимата държавата. По този начин, конфронтацията между човека и държавата, характерна за антиутопичния роман, се реализира чрез два способа. Героят на първия роман се противопоставя на отделна система, реализирана в Кладенеца (като част от цялото), а героят от втория – на една демонизирана, силно конкретизирана в частната си същност сила на Империята (т.е. на цялото). От друга страна и двете са всемогъщи, способни и имащи правото с лека ръка да обездушат и обезличат индивида. Така животът на идеализираната утопична идея е представен в рамките на невъзможното, на абсурдното. Вкаран е в границите на обезсмыслената, унищожаваша идея. И за да потвърдят това, романистите показват живота в тоталитарния свят като неконтролируем, представящ собствената си деструкция.

Пространството се превръща и в ключово за изразяване на ситуацията. Аналог на реалните топоси, но развито с добавени чисто фикционални образи, то обхваща цялата империя (вж. Андрухович 2009) и цялата държава (вж. Кратохвил 2006). Бахтин разглежда хронотопа от една страна като идиличен, мистериозен, карнавален, а от друга – като хронотоп на пътя (начин) и хронотоп на прага (пространство на кризата) (Бахтин 1975: 284-287). В двата романа се извършва пътуване. Времето и пространството в своята сурова замрялост се движат

напред. Дмитрий Замятин говори за фрагментацията като разделяща пространството именно по време на пътуване (Замятин 2004). Отделните части постепенно се противопоставят на пътника, а движението през тях е възможно с определени старания. Героите в началото са позиционирани в точка А, докато в края на романа достигат до точка Б, за да се реализират изцяло търсените от авторите внушения на текста за антиутопичното, за нелогичната действителност. Тук, разбира се, трябва да се отбележи, че характерно за стила на постмодернизма, точка Б в никакъв случай не е крайно финална, окончателна. Постмодерният наратив постулира именно свободата на избора, т.е. финалът не може да бъде финален в своята същност.

Пространството горе

Събирателният образ на градския хронотоп в романа на Андрухович се проявява в рамките на познатата Москва, но с изкривените антиутопични матрици на действителността, с подземните си тунели, с един втори свят, концентриран в „адското” метро. Градът е активизиран като поле, върху което се развива главната тема – дистопичният модел на реалността в Империята, абсурдността на живота в Системата и опитът за неговото преодоляване. Именно в смисъла за преодоляване се проявява образът на пътя. Пътят към самопознанието и познанието и последвалото окончателно отпътуване като единствено възможно решение е основен в концепцията на Юрий Андрухович. Този мотив помага за изразяване на желанието на героя да намери „аз” в период на общата криза на бездуховността и обезличеността. Мотивът за пътя е важен и за „Лягай долу, звяр!”. Героят пътува, за да преодолее този свят, за да се спаси от смазващите механизми на Държавата. Впоследствие поема пътя обратно, за да преживее спомените си в опита си на споделяне като терапия за реабилитиране на изгубената идентичност в една антиутопична реалност. От тази гледна точка и двамата преодоляват пространството, защото само така могат да осмислят фрагментарната действителност. И за Ото фон Ф., и за Спартак преминаването през накъсаните пространства на живота е трудно, изисква както физически, така и психологически усилия. Лиотар говори за абсурдно браунингово движение на Аз-а в едно органически загубено общество (Лиотар 1996: 54). Пътуването през фрагментираното пространство съответства на състоянието на хаос в света или хаос в душата. В реализирането на този принцип важна се явява разгледаната по-рано карнавалност, която засилва желанието на героя да разбере и преодолее света чрез пътуването.

В „Московиада” пътуването започва на горното ниво. В началото

придвижването на Ото фон Ф. създава усещането за безцелност или по-точно, за пътуване, отклонило се от посоката си – да стигне до приятеля си Кирил. Когато тръгва, той има планове, уговорка. Пътят е изпълнен със схеми, условни знаци, лесно навигиране на предварително решения маршрут, който обаче се оказва невъзможен. Тази възможност е отнета. Не Ото, а Системата предreshава развитието на посоката. Когато изпраща тайния агент в „Детски свят”, тя пренасочва движението към подземията на магазина, надолу към паралелен свят на руската столица.

Механизмите на системата се оказват отклоняваща функцията на развитие на пътя на Спартак в „Лягай долу, звяр!”. Тръгнал към реката, той се събужда в тъмното непрогледно пространство на Кладенеца. В паралелния свят на съществуването.

Москва и Бърно като символи на тоталитарната власт са антиутопични модели. Разделени по вертикалата горе – долу, в своята цялост те изразяват действителността и позицията на пишещите спрямо тази действителност.

Ото фон Ф. вижда Москва като „зона” на разрухата. Столицата е алогично пространство, което е невъзможно в своята същност: „вие се тътрите под студения майски дъжд, тапицирани с празни буркани, а покрай вас из локвите плуват коли и тролейбуси, които не толкова возят някого, колкото обливат с кални струи редките дъждовни минувачи. Това не е май, а някаква вечна есен. Настанал е горчивият час, когато всичко наоколо се руши и нищо с нищо не си пасва. Само прегърбените фигури на неколцина хронични алкохолици пред плътно затворените по неизвестна причина врати на гастронома от четирийсетте символизируют някаква теоретична възможност за възраждане и по-добро бъдеще” (Андрухович 2009: 35) Обществото на Москва е деградирало напълно. Единствената алтернатива за подобрене на света е видяна в хроничните алкохолици, в маргиналните. Град на ужаса. Безкрайна есен. Затворени магазини. Улици с редки минувачи. Теоретичната възможност за по-добро е силно разколебана. Идеологията е невъзможна.

Невъзможна е и в „Бърно, този вечно следвоенен град”, в който животът е застинал и никой никога нищо не разбира, или не иска да разбере за действителността: „на ъгъла спря автомобил и от него слязоха двама мъже /.../ Когато минаха покрай мен, чух единия да казва: „...към двеста деца, но подборът ще е много строг /.../ акцията ще започне едновременно и в Полша, Унгария, Румъния, България и Албания” (Кратохвил 2006: 12). Разсъждавайки върху събитието в ретроспективен план, героят все още не е сигурен, че е можел да го разчете като знак-предупреждение за планове на Държавата, макар че „само глух не би чул и само спял не

би видял” (Кратохвил 2006: 14). Изброените държави всъщност представляват част от останалите страни с тоталитарен режим. Властта на системата е навсякъде, съдбата на хората – идентична, пораженията върху личността – всеобхватни, а отношението на писателите от посттоталитарния период – изобличително за абсурдите на миналото като антиутопия.

Градът на Кратохвил е описан осезаемо, силно сетивно. Този тип поетика е характерна за постмодерния му почерк. Улиците, сградите, институциите създават усещане за картографска прецизност, за вкорененост в традициите на образа. Реализирането на героя, движението му към повратната точка се случва на фона на недвижимите, застинали улици на застиналия в своята същност град. Историята не се променя, градът не се променя. Поетиката на пространството е изпълнена с елементите на идеологическата доктрина. Елегантната модерна железобетонна сграда на ул. „Янска”, в която живее героят; магазинчето-закусвалня; училището с внушаващите си размери; банката – това не са просто архитектурни описания, това са символите на държавата, които, вписани в града, се актуализират като митологичен образ, като символ на миналото, вкоренено в настоящето. Именно парадигмата минало – настояще актуализира и идеята за неслучването на промяната, за не-утопията.

Лека динамика се усеща в сцената с прозореца, който гледа към кафене „Европа”: „някой пее... като слънчоглед, всеки ден...”. За танцуващата в кафенето двойка светът не съществува. Прозорецът се превръща „в голяма лупа, в бинокъл, през който можеш да надзърнеш в приказен свят” (Кратохвил 2006: 14). Прозорецът е границата, мост между света тук и света там. Опцията да избягаш от Бърно, възможността да се пренесеш в света на свободна „Европа”. Бягството обаче е невъзможно. Прозорецът се мисли и като преграда. Той е своеобразен разделител на две измерения – едното е битовото, прозаичното (закуската в дома на героя), докато другото представлява въображаемия, мечтания свят, който го привлича, тегли към себе си (жената от кафенето му намига). Тоест тук освен акцентираното противодействие на пространството горе – долу, се открива и друго възможно сдвояване реалност (прозаичност) – мечта (танц). Освен това прозорецът предава и образите отвън навътре, той е двустранна проекция на паралелните светове, дифузия.

Въпреки знаците обаче, образът на Бърно не смуцава, не притеснява. В своята същност донякъде създава усещане за застинало пространство, в което е положен домът на героя – обикновен дом на „възможно най-обикновеното семейство, което някога е живяло на белия свят” (Кратохвил 2006: 14). Нито един от външните белези на града не предполага лошо случване, катаклизми. За разлика от него, още на първата страница на „Московиада” читателят е

„хвърлен” в ужаса на абсурдното битие – студентското общежитие. От първия ред звучат недоволството и апатията: „Живееш на седмия етаж /.../ от прозореца виждаш московските покриви, безрадостни алеи тополи, Останкинската телевизионна кула не я виждаш /.../ но близкото ѝ присъствие се усеща всяка минута; излъчва нещо сънотворно, вируси на отпуснатост и апатия” (Андрухович 2009: 5). Действителността е представена крайно субективно. Образът на общежитието е миниатюра на тоталитарната империя. Разкривайки света на „тукашните персонажи /.../ от всички краища на Съветския съюз”, разказвачът изгражда модела на държавата като най-обикновено, „обитавано” от разврат, мръсотия и алкохолизъм студентско общежитие: „И ти, украинският поет Ото фон Ф., ти физически усещаш как те терзаят угризенията на съвестта, как прояждат в тебе дупки с все по-голям диаметър” (Андрухович 2009: 5). Тук действа сетивното начало. Зрителните възприятия функционират като метод за преодоляване на литературността и създаване на усещане за несигурност, за безпокойство, но и за апатията към света и нещата. В града на ужаса съществуването е нелогично, кошмарно, а човекът като единица няма смисъл, той е един от многото незначещи във формулата на тоталитарната концепция.

В романа на Андрухович се появяват и пространствата на дома и бездомността като образи антиномии. Общежитието не е дом, то е заместител, следователно и Съветската империя не е дом, а алтернативен вариант за пребиваване на украинския поет, лишен от правото на истински дом и истинско съществуване. Това право му е отнето от империята: „Но няма спасение – стиховете ти навярно са останали в атмосферните полета на Украйна, московските полета се оказаха твърде тесни за славеевото им проникване” (Андрухович 2009: 6). Липсата на пространството „у дома” го определя спрямо града като чужд. Той е част от хронотопа на отчужденост, затова е и объркан, прозрачно бледи са възгледите му за света. В този град фон Ф. е част от маргиналите. Бездомни са всички, чието съществуване е положено в границите на Съюза. Домовете им, държавите им са превърнати просто в нации, в украинци, евреи, руснаци, чучмечи... Ото, както и всички, не се вписва в идеализиращата структура, неговите стихове са изпаднали отвъд топоса на мегаполиса. Той самият е един от тези, отпаднали от живота. Носител на антикомформисткото начало, няма защо да търпи компромиси и предписания. Той е незначителна единица в пространството на ужаса. В характерното за постмодернизма звучене героят носи съзнанието за другостта.

Различен, като част от света на „другото” се възприема и Спартак: „аз наистина по някакъв начин се отличавах от цялата тази обикновеност” (Кратохвил 2006: 10).

Именно тази другост го превръща в жертва на идеологическата стратегия. Извежда го от спящия Бърно, за да го спусне „на дъното” на Кладенеца. Прехвърля го от пространство в пространство, от едни ирационални, нелогични топоси в други. Реализиран като друг обаче, образът на Спартак не е маргинален. Напротив – той е положен в центъра. Това полагане разбира се е свързано и с избора на Гросмайстора от една страна, както и с този на самия герой, предпочел да повярва, да бъде част от механизма на изкуплението, за разлика от Ото фон Ф., който от началото до края всячески се противопоставя на Империята.

Животът в литературното общезитие, „проклета дупка”, „измислена от системата за собствено оправдание и успокоение”, представлява „седем етажен лабиринт сред ужасната столица, в загниващото сърце на полумъртвата империя”. Лабиринтът е метафорично представяне на самото съществуване – като пространство на възможни случвания, през което човекът трябва да премени, за да намери изход. От друга страна, на лабиринта може да се гледа и като на плетеница – разплитайки възможните входи и изходи, неговата цялост започва да се разрушава. Напускайки общезитието, за да стигне до „Детски свят”, Ото реализира преодоляването на първия лабиринт на Империята¹⁰. Така нейната цялостна структура вече е нарушена. Тя започва да се разпада „и ти, Ото фон Ф., просто с гръбнака си усещаш как тя се пука по шевове, как се разпъзват на всички посоки страни и народи” (Андрухович 2009: 24). Основите на Съюза се разклащат. Човекът е в състояние на безтегловен алкохолизъм. Хората са „принудени да пият бира”, а „Водката се превърна в абсолют, в свещена цел, в небесна валута, Свещения Граал, диамантите на Голконда, в златото на света” (Андрухович 2009: 25). В антиутопичния модел на града ценностите са подменени, съществуването се определя от наличието или липсата на водка. Духовното е деноминирано от бирата и алкохола. Те са ценните, те предлагат единствената алтернатива във вярата.

Бирарията на ул. „Фонвизин” представя поредния умален макет на Москва: “някаква непонятна конструкция, сглобяемо-разглобяема пирамида, нещо като хангар наред с великата азиатска пустиня /.../ един колосален утайник пред дверите на ада”. Образът комуникира отново с концепцията за дома и бездомността. Той отразява и психологичните състояния на моралния упадък и загубата на съществуване. Това е град, пространство, държава, свят, населени от алкохолици: „цяла пианска дивизия със свои генерали, полковници, лейтенанти и новобранци като тебе”, а „за да попаднеш тук, трябва да платиш една рубла. Мито за Велзевул.” (Андрухович 2009: 36). Светът е адово предверие. Самата Империя е събирателен

¹⁰ Втория лабиринт преодолява в пространството долу (бел.авт.).

образ от пиянски дивизии. В своята сглобяемост, тя е събрала различни народи, но това не е устойчива система на хомогенна цялост, подлежи на разглобяемост, на разпадане. Настоящото е видяно като сбор от уродливи социални явления, от кризисни световъзприятия с есхатологичен характер.

Къщата на Галя, подобно на предстоящото антиутопично бъдеще, е мрачна, грозно реална, отразяваща действителността: „дома отломка, дома инвалид /.../ дома, в който никой не живее, освен една луда...” (Андрухович 2009: 68). Тя е израз на „разцвета на капитализма”. Веднага след това се изгражда и нейната положителна визия, която само по себе си е пародия на действителността като начин за отричане, за отказ на същата тази действителност: „Но сградата е хубава. Особено сега в полурухналото си живуркане, с черните си прозорци и хлътналите балкони /.../ уникален образец на модерна, сребърния век на декадентите, ницшеанците, толстоистите, соловъвците...” Къщата се разбира като символ на разпадането и унищожаването на Съветския съюз. Тя е част от спекулациите с историята и смисъла на човешкия живот, които произвеждат тоталитарните системи. Затова и реставрацията ѝ е невъзможна („Да я реставрират? Няма кой.”). Идеологията е невъзможна, защото миналото постоянно напомня за себе си. Неговите образи и събития продължават да „обитават” настоящето.

Деструкцията е налице: „Москва – куца, мокра, оригваща се /.../ е град на загубите /.../ Град на гранитни вензели и мраморни класове, на петолъчки, по-големи от слънцето. Той умее само да поглъща” (Андрухович 2009: 78). Символите на властта изпълват пространството, задушават, овладяват личността. Паметникът на Дзержински е положен в центъра на града като непрекъснато напомняне за всеобхватните възможности на тоталитарната империя да следи, да контролира случването на своите поданици. Тя, в образа на основателя на Комитета за държавна безопасност, е видяна като гротескно чудовище, като „хиляда и една инквизиции”. В Москва съществуването е невъзможно.

Ироничен призив за освобождаване от империята, която междуременно „започваше да се пука”, потвърден отново от абсурдността на битието, е отиването на Ото фон Ф. в Закусвалнята – „убежище за модерните в днешно време арбатски просяци: прогизнали художници, прегракнали поети инвективисти, прецъфтели бардове /.../ полупобъркани московски просяци”. Съполагането на Закусвалнята в близост „до знаменития ресторант „Прага”, в който всесъюзната пророчица Джуна /.../ в империята на соца /.../ празнувала рождения си ден в компанията на естрадни звезди, партийни лидери, илюзионисти, депутати,

сатирици /.../ и всякаква друга сбирщина” (Андрухович 2009: 80) е иронично противопоставяне между два свята: този на властта срещу този на масата. И двата обаче безсмислени в своята конкретика. Пространството на Закусвалнята не е безопасно – във всеки един момент патрулиращите омовци могат да нахлуят. Те могат да изпълнят микропространството със своята власт, със силата и абсурдността на действията си, да убият човека, защото така се е случило и защото човешкият живот е само един от всички безсмислени, ненужни животи. Закусвалнята в своята алогичност е алюзия на Москва. Срещата на Ото фон Ф. с „депресаря” всъщност е среща послание. Дава отговор какво трябва да се направи по въпроса „за спасяването на Русия”. „Депресаря” извежда от „обезцветената си прастара чанта” (подобна на безсмисления му обезцветен живот) граната и взривява закусвалнята: ритуален акт, с който да бъде платено за невинната кръв, както сам казва. С кръвта на кого обаче?! Защото този акт не постига своя желан ефект. В закусвалнята са тези, които са жертва, а не жертвоприносители. За невинната кръв се заплаща с друга такава. А империята е недосегаема, затова е видяна и като антиутопична.

Ото фон Ф. напуска Закусвалнята преди взрива. Спасява се. Неговият ден все още не е приключил. Като стига до „Детски свят”, той не проумява „Защо може би именно тук /.../ по тези безсмислени опашки за нищо, нашите деца загубват детството си /.../ Излизат оттук оформени дебили, пригодни само за строителство на комунизъм или реален социализъм, или за някакви други подобни абсурдни занимания.” (Андрухович 2009: 107). Абсурдно е да се продават в магазина модели на хартиени гълъби (символ на мира), направени във фабриките на тоталитаризма. Той прокламира мир, без да е мирен. Този детайл показва изкуствеността на ценностите, които империята се опитва да имитира. Описанието изобразява формирането на жестоко и духовно опустошение на следващото поколение.

В „Детски свят” откриват билета на Ото фон Ф. за Украйна. Пътят е прекъснат. Отнето му е правото на избор да остане или да напусне абсурдния свят на тоталитарната държава, в който той самият е абсурден образ. Москва отново е крачка напред. Отново тя е взела решението за следващата му стъпка. И в опит да спаси правото си на бягство от този ужасяващ свят, той потъва все повече – в още по-ужасяващия, демоничен, паралелен град, в Москва долу.

Пространството долу

Както казахме, градът в романите е комбинация от реални, противостоящи и несъвместими образи. Градското пространство в постмодерната литература придобива способността да се трансформира в град ад или град рай. Библейското разбиране на света представя тези визии като Вавилон и Небесния Йерусалим. Вавилон е градът на прокълнатите, които съществуват в очакване на заслуженото наказание за греховността си. Небесният Йерусалим актуализира светия град на спасените. Образът на града като символ на ада и смъртта е ключов в творчеството на Андрухович. За него е присъща есхатологичната перспектива на негативното възприемане на процеса на тотално налагане властта на империята като нарушение правото на човека да бъде личност. Тук Москва е безкомпромисно представена като град ад, съвкупност от антиутопични модли. Тотално липсва идеята за възможността на град рай. Ото фон Ф. трябва да премине през този „град на хиляда и една инквизиции /.../ Град на сифилис и хулигани, любимата приказка на въоръжените дрипльовци /.../ град на загубите” (Андрухович 2009: 78). Още самото заглавие кореспондира с Библията. *Москов-и-ада* посочва обречеността на града да се разглежда единствено като аналог на Вавилон и никога на Небесния Йерусалим. Темата за Москва като обречения град, като новия Вавилон присъства още при Пушкин – драмата „Борис Годунов” (Пушкин 1839). Неверието на народа е това, което реализира антихристовото на този град. По-късно Булгаков стига дори по-далеч – изобразява Москва като категоричен град на грешниците. Като градът, в който дори Воланд може да се почувства праведник (Булгаков 1976). При Андрухович адът е и горе, и долу. Той е на всички равнища. В този антисвят човекът е положен в пограничната ситуация на абсурдите, в които се отричат не само реалността, но и възможността за идеологията като бъдеще.

Кратохвил също полага пространството на Кладенеца като асоциация с подземното царство, т.е. с библейското разбиране за ада. Този образ обаче е отразен в представата на героя с манастир и райска градина. Налице е антиутопичният модел на света – божественото убежище на манастира в следващия момент е сведено до затворническите килии, а не монашески; със замъка Иф, на заточения граф Монте Кристо, а не с божие абатство. Границите между добро и зло, ад и рай, допустимо и недопустимо са размити. Райското се реализира в адското. Утопичното е отречено в полза на антиутопичното.

Образът на водата, едва забележимо „преминал” през текстовете, в „Московиада” и „Лягай долу, звяр!” може да се разгледа като смислозначещ за „прехвърлянето” на героите в долното паралелно пространство на световите им. Водата е пречистване, но и промяна; символизира едновременно живота и смъртта; граница (подобно на огледалото, съня,

както и на др. постмодерни семантични мотиви), през която се осъществява преминаването от един свят в друг. В статията си „Литературната вода” В.Стефанов разглежда именно двойствената природа на водата – като тъмното, другото, пораждащото страх и ужас в човешкото мислене за света, но и като носител на множество смислови потенциали (Стефанов 2002: 23-37).

Изчезването от познатия свят горе в „последното лято” на Спартак, преминаването му „Там”, което в началото казахме, че ще разглеждаме като „долу”, се случва именно на брега на Сазава. В къщата на Галя, преди да си тръгне, Ото фон Ф. ритуално пуска водата от ваната в „подземния свят”. В този свят, в който и той, и Спартак пропадат. Водата е изпълнила своята функция на пренасяне от едно измерение в друго.

Сутеренът, мазето на „Детски свят”, канализацията, тунелите на метрото отвеждат към долното измерение на империята – паралелния град, в който пребивават, работят, експериментират, обговарят и планират бъдещото нейните най-изтъкнати представители. Истинското лице на тоталитарната държава. Преминаването през различните нива на подземията алюзират отново с представата за лабиринта¹¹: „всяка една от следващите врати, която ми се изпречи на пътя, може просто да се отвори към някоя станция на метрото. Или към коловоза.” (Андрухович 2009: 121).

Подземният свят е демонизиран. Символ е на греховното, в което се спуска Ото фон Ф., подобно на Данте, Орфей и Еней: „И така. Има едно подземие, в което аз се намирам. Това може би са някакви резервни помощни помещения /.../ или, да речем, на Комитета за държавна сигурност /.../ измина толкова време и пространство, че може и да съм например в XVI, в епохата на Иван Грозни” (Андрухович 2009: 119). Хронотопът е нарушен. Времето и пространството са неясни, нереални. В характерната за антиутопичната постмодерна наратива, тук и сега непрекъснато са прекъсвани от тогава и преди.

Първите впечатления от долния свят, в който попада Спартак са лишени от експресивната образност, която изпълва текста на „Московиада”. В Кладенеца е тъмно, влажно, „нещо като затворническа килия” с „облицована с ламарини врата”.

„Срещата” с другия свят и при двамата герои се осъществява посредством хронотопа на прага като проблематично пространство, като пространство на кризата, за което говори Бахтин. „На прага се спрях за миг”, споделя героят от „Лягай долу, звяр!” и разкрива образа на Кладенеца: „нещо като манастир /.../ сградата не беше нито правоъгълна, нито квадратна, а идеално кръгла /.../ В центъра на кръглата постройка имаше градина /.../ Градината

¹¹ Това е вторият лабиринт, който Ото фон Ф. трябва да преодолее.

бе заобиколена от всички страни с амбит /.../ В амбита срещу всяка арка имаше врата към килия. Между отделните стаички-килийки имаше много дебели прегради. Всяка килия беше обвита в дебели стени /.../ А цялата кръгла сграда /.../ беше обиколена с друга стена/.../ Гледката ми напомняше най-много от всичко на дъното на кладенец.” (Кратохвил 2006: 39-47).

От подредения алгебричен свят на Кратохвил изходът, бягството е невъзможно. Формата на кръга символизира неговата завършеност, съвършенство и безкрайност. Не случайно се подчертава, че сградата не е квадратната, нито правоъгълна – това са формите, които асоциират с равенство, справедливост и постоянство, а в света на Манастира те не съществуват. Светът „на дъното” конструира различната версия на оригиналния свят – преработва и трансформира познатите структури на манастира и затвора, събира ги в едно – в ново антиутопично пространство, в което реалното и нереалното се срещат в сложно взаимодействие, за да отразят абсурдната идея за идеалния свят, в който могат да се отгледат жертвените агнеци – момичета и момчета в подрастваща възраст. Този свят отрича легитимността не само на оригиналния, до който достъпът е ограничен, невъзможен, но и легитимността на съществуването изобщо.

Самият герой (Спартак) сравнява мястото със замъка Иф – затвор за политически престъпници, в който попада и Граф Монте Кристо. Този затвор е съграден от държавата. Абсурдното пространство за реализиране на поредния й експеримент, защото тя е всесилна, всевластна. Асоциациите, които Спартак прави с „Кладенеца и махалото” на Едгар Алън По отправят към представата за агонистичното пространство на кошмарите. В този кладенец образите на децата се доближават до смъртно бледите и крехки образи на По. Тук липсата на махалото обаче свързва съществуването с безкрайността, с непрекъсваемостта на времето, защото няма как да се отброят часовете. Времето в своята застиналост делегитимира битието. Кладенецът може да се мисли и като Малхут на държавата. Това е антиутопичният топосът, където човекът претърпява трансформации, дори травми на себеидентификацията.

Кладенецът е представен и като място, подобно на манастир с неговите монашески килии. Непрекъснатите разширения на образа на Кладенеца увеличават обхвата на части от оригиналния свят „горе”, конструират го като нов контекст. Така като в едно възможно пространство се реализира невъзможния, нереалния свят на съществуване, в който механизмите на властта са затворили героя. Асоциацията с „Райския двор” е измамна. Тя потвърждава несъществуването на идеалното. Визията на манастира се свързва и с мита за детските кръстоносни походи от XIII в. Изолираното пространство на социалистическия манастир в

своята реална несъстоятелност изразява идеята за „най-справедливия социален строй“. Това е място на избраните. Но и топос на смъртта. Манастирът на Иржи Кратохвил комуникира с този на Умберто Еко. В „Името на розата“ образът се превръща в място на смъртта, на убийствата, на престъпленията. В „Лягай долу, звяр!“ – за научаване на смърт и саможертвеност в името на „Светата инквизиция“. В зона за пречистване от живия живот, от спомените, от самоличността, от историята. Зона, в която могат да съществуват само живите мъртви; психологически стерилна, без емоции, без право на избор; херметически затворен модел на идеалния (но напълно отречен, иронизиран, абсурдизиран) свят – такъв, какъвто го вижда, разбира, моделира идеологията. Държавата в ролята на инквизитор е тази, която единствена има право да решава кой да живее и кой не. Защото в манастира-кладенец тя е единствено съществуващия, легитимния бог.

Машината на Империята (при Андрухович) и олицетворението ѝ в образа на Гросмайстора (при Кратохвил) е гилотина. В антиутопичната представа за действителността екзекуцията е възможна. Тя се извършва тайно или публично (това няма значение). Гилотината е властта над всичко, която мигновено унищожава жертвата.

Кладенецът предлага битие „на дъното“, положено обаче на повърхността. С изравняване на двете равнища – горе и долу – Кратохвил проблематизира несъстоятелността и на реалния свят. Двете пространства се позиционират в зоната на кризата. Това разклаща стабилността на основата. Идеалният свят е нарушен. В него прониква първо предателството на надзирателя, който допуска вътре външно лице – жената, представител на обикновените жители от реалния свят. За втори път нарушаването на утопичното идва от самата държава. Херметически затвореният свят се разтваря, губи непроницаемостта си. Превръща се в измерение на прехода – към следващото ниво.

Самият акт на напускане на Кладенеца от децата, водени от Спартак и Гросмайстора не през вратите, а изкатервайки дебелите каменни стени, препотвърждава пространството долу. Бягството от кладенеца, изкачването на горното ниво обаче не е спасение. Това е движение-преход – преминаване в действителното подземно: в алтернативния, бледо подобие на оригинала, затворнически проект в мазето на Гросмайстора. Спартак е пред следващата врата – „врата, която водеше към дом.“

„ПРЕДИ ДА ОТВОРИШ ТАЗИ ВРАТА, УВЕРИ СЕ, ЧЕ ПРЕДИШНАТА Е ЗАТВОРЕНА“ (Андрухович 2009: 122) – символичен, пристъпвайки прага, е преходът още по-надълбоко в подземния свят на адския мегаполис за Ото фон Ф. Асоциациите отвеждат и към

познатото „Надежда всяка тука оставете” от Дантевата „Божествена комедия”. За миг пространството е максимално стеснено – Ото е в положение на безизходица, между двете врати. Изборът на посока на движение е максимално ограничен. Така попада в зоната на Правителственото метро. Новата среща с капитан Шелудков го отвежда до лабораториите с плъховете, в специалния отдел на московското КГБ, където се провеждат експерименти. Разказът за метрополитенските плъхове, които обитават подземния град, в горния видим мегаполис на империята имат своите отразени образи – агентите на КС, управляващите, елита на държавата. Абсурдността на системата, на организациите и „научните” експерименти по въпроса с плъховете, ужасяващата със смрадта си подземна Москва, всичко това Андрухович натрупва все по-осезателно и по-експресивно в създаването на цялостен антиутопичен модел на един свят, който е безсмислен, на една империя, която е загубила човешкия си образ, която е подвластна на плъхове, подземни сили и маски от миналото. Тук, в отразения образ на града дори „не става дума толкова за плъховете, колкото за необходимостта да унищожаваш някого” (Андрухович 2009: 128). Нуждата, потребността от това да унищожаваш, да усмъртяваш е част от същността на Системата. Преследващите плъхове в подземния град спец агенти, в горния отразен град със същата самоотверженост стрелят по човешка плът.

Решението долното пространство да бъде позиционирано именно в подземията на метрото не е случаен. Московското метро е един от символите на руската империя, едно от постиженията на държавата. То изразява в най-голяма пълнота силата и величието, хегемонията на Съветския съюз. То е „клопката на тоталитарното минало”: „Тук властва нещо секретно, забранено. Тук са погребани милион престъпления.” Лабиринтите му са непроницаеми, дълбоки, тъмни и смрадливи и може би някои от изходите им отвеждат към самия ад: „винаги ме е привличало с дивата си апокалиптичност. В такива вагони бих возил грешниците към ада /.../ Всички тези занемарени коридори имат стратегическо значение /.../ Това са катакомбите, през които империята е излязла и през които ще се върне, когато се стъмни” (Андрухович 2009: 121). Световите са преобърнати. Долният свят се оказва по-истинското, по-възможно пространство за съществуването на империята. Горният, видимият за всички град е бледо подобие, завоалиран образ на същината. Градът под земята е градът архетип – на злото, на престъпленията, на мъченията, на ачовешкото. Империята е родена от подземното „царство” на плъховете. Самата тя, подобно на огромен плъх, представлява чудовищен образ на властта, преминаваща и пребиваваща долу – горе – долу. Съществуването в пастта на империята е невъзможно.

Спец агентите и капитан Шелудков се отнасят към Ото фон Ф. така, както към

плъховете. Така се отнася и империята към хората изобщо – както в долния, така и в горния град на съюзническото битие.

Вратата като възможност за вход и изход от едно пространство към друго, както в „Московиада”, така и в „Лягай долу, звяр!” се оказва еднопосочна – през нея може само да се влиза. Възможността за посока навън липсва. Преминавайки през вратата на дома, героят на чешкия роман пропада отново надолу. Дом няма. Спартак е бездомен. Реалното битие и правото на дом в живота на идеологията са невъзможни. Предвоенната сецесионна къща с „усмихната, приветлива” врата се превръща в къща „с някаква уродлива архитектура”, а „Райския двор” вече е „съвсем обикновен”. В своя уродлив вид на несъстоятелност този свят ще се разпадне.

И Ото Фон Ф., в опита си да избяга от кошмарното пространство на нереално ужасяващите механизми на империята, преминава на следващото ниво. То обаче също се оказва още по-дълбоко. В самото сърце на империята се отварят вратите на „грамадна, колкото Червения площад /.../ зала” (Андрухович 2009: 152). Това е град в града; град-антипод на реалната Москва, в която Ото фон Ф. съществува. Залата за симпозиуми е образ антипод и на Закусвалнята, на Бирарията на „Фонвизин” – реалните места, в които живеенето е тъжно, битието – непосилно. Двата паралелни образа на Москва се отричат, взаимно допълват абсурдността и несъстоятелността си, правят невъзможно превъзможването си. Те са реални, истински, живи само в представата за антиутопията.

В „Лягай долу, звяр!” последното ниво под повърхността, през което трябва да мине човекът, е канализацията – паралелен образ на улиците горе. Кратохвил създава картината на пространството тук плътна, осезаема, предметено-детайлизирана: „полумрак /.../ доста гъст и лепкав /.../ от отходните води, които течаха като реки покрай бордюрите, не само се разнасяше агресивна смрад, но и виждахме да обитават безброй опашати създания /.../ пътят правеше завои и лъкатушеше как ли не като хранопровод на някакъв гигантски левиатан /.../ отходните води често фосфоресцираха” (Кратохвил 2006: 118-119). Така писателят изгражда цялостния, напълно завършен образ на пространството долу. Реализира го окончателно. И този свят, както московския, е населяван от плъхове, от смрад. Държавата отново е сравнена с чудовище. В пастта на левиатана отново е препотвърдено съществуването като невъзможно в един антисвят.

„Черна дъждовна вода... И цялата Москва в двете си паралелни измерения „преставаше да съществува” (Андрухович 2009: 188).

„Леле мале! /.../ После тръгнахме напред. И вървахме невъобразимо дълго”

(Кратохвил 2006: 34).

Така чрез пространствените изображения на града горе и долу Юрий Андрухович и Иржи Кратохвил изграждат цялостния завършен модели на антиутопията, на един антисвят, който се разпада в своята нелогичност. „Детски свят” се превръща в тоталитарния символ на подземната абсурдност, на неутопичната възможност на битието в романите, защото макар и не назован, Кладенеца, населен само от децата, е своеобразния синонимен образ на московския „Детски свят”. Долният, алюзия на библейския Вавилон, е грешен и той бива очистен символично.

Между първата и последната глава на романите се изграждат визиите за абсурдното битие в кошмарния тоталитарен свят. Затова и идеологията е невъзможна. Тя е липсващото място в пространството. Концепцията на Държавата се представя пълна и завършена в химеричната абсурдност на една измислена от самата държава утопия, в антиутопията тя се разрушава. Животът е неконтролируем в представянето на собствената си деструкция.

Преминавайки последното ниво, през най-дълбоките тунели на империята, Ото фон Ф. и Спартак се изкачват нагоре. Единият към родното пространство на Украйна, другият – към това на неясното бъдеще. Налице е концепцията на Бахтин за пропадането от горе долу като преминаване през пространствата преди възобновяването и възраждането на личността.

Сюжетите на романите се реализират в антиутопичните координати на представите за рая и ада. Идеологията като определяща живота в държавата е абсурдна, обсебваща личното за сметка на общото. Срещу нея са героите, които се противопоставят на тоталитарната власт в опита си да съхранят личността. Пространствените образи в „Лягай долу, звяр!” и „Московиада” се оказват категорично допълващи темата за карнавалността и невъзможността на този свят да съществува или поне не в традициите на постмодернизма.

Литература:

Бахтин 1975: Бахтин, М. Вопросы литературы и эстетики. Москва, Художественная литература, 1975.

Бахтин 1976: Бахтин, М. Проблемы поэтики Достоевского. София, Наука и изкуство, 1976.

Замятин 2004: Замятин, Д. Метагеография: Пространство образов и образы пространства. Москва, Аграф, 2004.

Лиотар 1996: Лиотар, Ж. Постмодерната ситуация. София, прев. Т. Николов, Наука и Изкуство, 1996.

Лиотар 1993: Лиотар, Ж. Постмодерното, обяснено за деца. София, прев. Т. Николов, Критика и Хуманизъм, 1993.

Лотман 1998: Лотман, Ю. Выход из лабиринта. В: www.philology.ru/literature3/lotman-98.htm. [посл. вл. 10.2011]

Стефанов 2002: Стефанов, В. Литературната вода. В: Хидрофилия и хидрофоби. Нов рибен буквар. Велико Търново, Фабер, 2002, 23-37.

McHale 2004: McHale, B. Postmodernist Fiction. London and New York, Routledge, 2004.

Информация за автора:

Деница Митева е магистър по специалност „Славянска филология”, професионална квалификация магистър по славистика (сръбски език и литература) и българистика в СУ „Св. Климент Охридски”.

Електронен адрес: deni_iv.miteva@abv.bg

СТУДЕНТСКИ РАЗРАБОТКИ

БЪЛГАРСКОТО СРАВНИТЕЛНО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ В ТРУДОВЕТЕ НА ПРОФЕСОР ИВАН ШИШМАНОВ

Имелда Димитрова Владева

Анотация: Разработката обхваща кратка биография на проф. Иван Шишманов и анализ на част от трудовете му, събрани в трети том от избраните съчинения – „Сравнителна литературна история на XVIIIв.“, под редакцията на Георги Димов. Целта на текста е да разкрие представите и опита на Шишманов да събере и проследи развитието на западната литература на XVIII в. чрез критичен прочит на избрани произведения от английската, френската и немската школа на века.

Ключови думи: Шишманов, съчинения, сравнителна литературна история.

Професор Иван Шишманов е сред бележитите българи от следосвобожденско време и има голям исторически и културен принос за развитието на литературознанието в България. За изграждането на образа му спомагат оставеното от него литературно наследство и личен архив – ръкописи, спомени, писма, както и оценките, отзивите и спомените на съвременниците му. Заниманията и интересите му са свързани с история, литература, етнография, социология, психология и други обществени науки. През целия си живот работи за развиване на българската култура и отварянето и към европейския свят.

Иван Шишманов е роден в богат и образован видински род в семейството на Димитър и Неделя Шишманови, с брат и сестра – Емануил и Мара. Дядото на Иван Шишманов – Емануил Шишманоглу – е известен търговец и още към 1780 г. притежава „къщи и магазини“ във Видинско и дори чрез търговски връзки – в австрийския Банат и град Темешвар. Чичовците му са образовани пътуващи търговци, участници в антигръцките църковни борби и поддържат връзките на рода със Западна Европа. Роднинските връзки на Шишманов говорят за високообразованата среда, в която израства – честата кореспонденция между него и братовчед

му Алеко Константинов също допринася за развитието му.

Възпитан е от баща си в родолюбие и уважение към българските ценности. По-късно се мести в Свищов заедно със семейството си. Известният унгарски учен Феликс Каниц забелязва таланта му в Свищов и подпомага чрез финансиране бъдещото му образование във Виена. Докато прекарва обучението си в емиграция, Шишманов не престава да се интересува от събитията в родината. Във Виена случайно се среща с Любен Каравелов. Започва да пише поезия още на 16-годишна възраст. През 1882 г. се връща в Свищов, а през 1883 г. става подначалник на отдел министерство на народното просвещение. Занимава се с преводачество и литературна критика.

Учи като студент в Йена, а през 1885 г. се прехвърля в женевския университет. В същата година се осъществява и първата среща на Шишманов с Вазов. В Женева е първото посещение на българина в къщата на проф. Драгоманов. Между Шишманов и Драгоманов възниква близост по отношение на научните разбирания и схващания. По-късно Шишманов се жени за дъщеря му – Лидия Драгоманова. За да продължи образованието си, Иван Шишманов получава разрешение да замине за Лайпциг. Там той се сближава с д-р Кръстю Кръстев. Проявява желание да напише своята дисертация върху песимизма на Шопенхауер, но надделява интересът му към психологията, физиологията и народопсихологията. В Лайпциг през 1888 г. Иван Шишманов защитава докторска дисертация.

Връща се в България, където министър Георги Живков го назначава на пост в Министерството на народното просвещение.

През 1889 г., когато заема този пост, се случва и първата му среща с Иван Вазов, за която самият Вазов разказва в сборника в чест на тридесет годишната книжовно-научна дейност на Иван Шишманов.

Голяма част от творчеството на знаменития български учен е събрано и издадено в три големи тома под редакцията на Георги Димов.

Иван Шишманов осъзнава, че в следосвобожденското време у българите все още не са развити много новопоявили се науки, чието значение в западните университети, където е получил образованието си, е много голямо. Този факт поражда предизвикателство към младия учен за развиване на теченията и в България. Той има голям принос за създаването на литературната история, социологията и приложението на психологическия метод на изследване на писмени текстове. Прозира нуждата от поява на история на литературата, която би обяснила развитието на българския народ чрез изследването на конкретни паметници – писмени или

устни. Вече проличава отчетливо и разликата с течението на романтизма, защото не се търси непременно колективното творчество на народния дух, а се засилва интересът към автора.

Отношението на Иван Шишманов към литературната история проличава много добре в откъс от писмото му към Михаил Арнаудов: „Аз мисля да чета по-нататък нещо като една философия на книжнината. То ще бъде една коренна преработка и допълнение на едновременно ми „Увод в литературната история“. Това е моята мечта занаят. Възтъжествуването на една философска литературна история.“ (Димов: 1893).

Шишманов успява да осъществи тази своя мечта и резултатът е публикуван в третия том от съчиненията му. Той обхваща история на английската литература на XVIII в. – поезия, роман и драма; история на френската литература за същия период – литература на Просвещението; история на немската литература – Лесинг, Хердер, Гьоте и др.

За определянето на термина „литературна история“ се позовава на Бейкн и неговата класификация за трите вида история: свещена или черковна история, гражданска история, история на книжнината и изкуствата. Шишманов засяга и обективността на литературната критика и настоява да се използват книгите-образци за литературната епоха.

Шишманов обръща голямо внимание и на образователния фактор. Обект на вниманието му стават факторите, които предизвикват еволюциите в литературата. Това обяснява и необходимостта от литературна критика и история на литературата. Прегледът на еволюцията на европейската литература дава на Шишманов основание задълбочено да проследи възгледите на Бейкн, Монтескьо, Волтер и Тен. Изказва тезата, че литературното произведение дава най-доброто понятие за неговия автор и средата му.

Професор Иван Шишманов е известен и като първия университетски преподавател по западноевропейска литература в България и създател на българското литературознание. За да бъде направен анализ на заниманията на Шишманов със западноевропейската литература, на първо място трябва да бъдат посочени произведенията му върху нея, преводи на западни текстове, както и преподавателските курсове като този на Михаил Арнаудов върху литературата на Ренесанса.

За работата си в областта на западноевропейската литература Шишманов получава признанието на създател на българското сравнително литературознание. Проблемът за Иван Шишманов и западноевропейската литература може да се разглежда в две перспективи: заниманията му със сравнителната литературна и общокултурна история с постиженията на това проучване и дейността на учителя и преподавателя.

Ученият изразява мнението, че сравнителната литературна история не се задоволява да покаже само как известен литературен сюжет е възникнал и по какви пътища се е разпространил, но се старее да открие литературните течения и да покаже как те са се развили и за какъв тип литература са станали предпоставка.

Опитният учен започва още в увода си с разглеждането на разликите в ситуацията на Европа през XVII в. и XVIII в. Абсолютната монархия отстъпва на народовластието в епохата на френската революция. Лозунгът на времето – „свобода, равенство, братство“ – определя настроенията на века и дава отражения в литературните традиции на западноевропейските общества. Философията на века се състои в известната мисъл на англичанина Джон Лок, че човекът е *tabula rasa* – „чиста дъска“ и придобива знанията си по пътя на опита.

Трети том от събраните съчинения на проф. Шишманов се състои от три раздела, които включват развитието на литературата, жанровите особености и най-характерните автори и произведения на Англия, Франция и Германия през XVIII в. Структурата на изграждане се състои от описание на литературното течение или жанр, кратка биография на избрания от Шишманов автор и анализ на части от негови произведения. Чрез този подход Шишманов успява да даде на читателя завършен вид на представата за развитието на литературата.

Първият дял включва история на английската литература и на жанровете: поезия (лирика), роман (епос) и драма (комедия/трагедия).

Сред представителите на поезията са разгледани Александър Поп, Робърт Бърнс и др. От произведенията на Александър Поп е разгледан неговият „Опит върху човека“ (*Essey on Man*). В четирите поетически писма или песни на своя „Опит“ Поп излага учението на Джон Лок. Според критическия анализ на Шишманов това е заслуга към един от най-мощните двигатели на цивилизацията. Целта му е да обясни произхода на злото. И Поп стига до заключението, че светът е такъв, какъвто е, е все пак прекрасен и не може да бъде по-добър. Подходът е чисто рационалистичен.

Когато разглежда английския роман на XVIII век, ученият избира за представителни литературните произведения на Д. Дефо, Джонатан Суифт, Оливър Голдсмит и др. Отново е използван старият изпитан начин на изследване – кратка биографична справка за писателя, роден в семейство на дребни земевладелци, записан да учи теология от родителите си. Рано Дефо открива, че това занимание не е подходящо за неговия дух и става търговец. Предприема няколко морски пътувания с търговски цели до Германия, Франция, Испания. По-

късно се установява в Лондон, където пише известния си роман – „Робинзон Крузо“. Интересен факт за автора е, че той дава първата теория на английските частни банки. Шишманов, верен на изследователския си подход, подробно обяснява развитието на приключенския роман и произходът му от испанския пикаресков роман. Образът на главния герой пък е на един обикновен авантюрист, в чиято история се намира историята на човешката цивилизация от нейните начала до най-съвършените ѝ социални форми.

Сред обясненията на английската драма най-важно място заема т.н. глава: „Възкресението на Шекспир“. Образът на Шекспир е реабилитиран от английската буржоазия на XVIII в. Изиграването на неговите пиеси като „Крал Лир“, „Отело“, „Макбет“ от знаменития актьор Дейвид Граик убеждава англичаните, че няма нужда да подражават на французите, щом като сами имат „такъв велик гений“ като Шекспир.

Следващата част от изследването на професор Шишманов обхваща развитието на френската литературна мисъл, представена чрез писатели като Волтер, Монтескьо, Дидро, Русо, Мирабо и др. Ясно е проследена линията на преминаване на философията на Лок във френската литература и повлияването на Волтер и Монтескьо от английските учени и писатели като Нютон, Шекспир и Джон Лок. Също както в Англия, така и във Франция възниква нов литературен род – този на журналистиката.

Волтер е типичен представител на френската буржоазия на XVIII в. с всичките нейни добродетели и пороци и представител на мисълта на своята епоха. Литературните трудове на Волтер могат да бъдат разделени на няколко групи, според Шишманов: философия и религия, научни съчинения, исторически трудове, проза и поезия и кореспонденция. След изследването на живота и творбите на Волтер Иван Шишманов заключава, че сякаш се извършва една голяма диференциация между обществената роля на поета-писател и неговата художествена мисия. При всички положения обаче Волтер остава и социален реформатор, който интегрира литературните методи с тези на социално развитото френско общество като отражение на просвещението във Франция.

На същия класификационен принцип е разгледано и развитието на немската литература на XVIII в. – Годшелд, Лесинг, Хердер, Гьоте.

Делото на големия български учен проф. Иван Шишманов дава началото на много модерни науки, навлезли в българското образование. Продължението на този титаничен труд има голямо значение за развитието на българската култура и литература и самосъзнанието в европейските земи.

Шишманов води лекции по всеобща история на литературата и история на културата от 1889 г. Занимава се до края на живота си с тази проблематика като става и ръководител на катедра по сравнителна литературна история от 1911 – 1918 г.

Библиография:

Дафинов 2001: Дафинов, Здравко. Първостроителят на българската култура. Издателска къща „Родина“, София, 2001.

Димов 1983: Димов, Георги (ред.). Иван Д. Шишманов, д-р Кръстев, Боян Пенев. В спомените на съвременниците си. Изд. „Български писател“, София, 1983.

Димов 1988: Димов, Георги. Иван Шишманов – строител на българската национална наука и култура. изд. „Наука и изкуство“, София, 1988.

Димов 1966: Димов, Георги. (ред) Избрани съчинения, том II, изд. на БАН, София, 1966.

Димов 1968.: Димов, Георги. Из историята на българската литературна критика. Изд. „Наука и изкуство“, София, 1968.

Дроснева 2007: Дроснева, Е. Времена, пространства, хора: Иван Шишман, Петър Ников и Иван Шишманов. – В: сп. „Богословска мисъл“, София, 2007.

Йорданова-Панчева 2012: Йорданова-Панчева, Юлия. Възгледите на проф. д-р Иван Шишманов за литературното образование. Презентация.

http://juliajordan.files.wordpress.com/2012/06/julia_shishmanov.pps (посетен 09.10. 2012).

Шишманови четения 2005: Иван Д. Шишманов – форумът. Шишманови четения, кн.1, София, 2005г.

Сборник 1919: Сборникъ въ честь на професоръ Ив. Д. Шишмановъ по случай на тридесетгодишната му научна дѣйност (1889-1919г.), издаден отъ ученицитѣ и почитателитѣ му, Просвета, 1919.

Информация за автора:

Имелда Димитрова Владева – студент, специалност история (IV курс)

Софийски университет „Свети Климент Охридски”

E-mail: imelda_vladeva@abv.bg

<http://imeldavladeva.ucoz.org/>

ПРОФ. ИВАН ШИШМАНОВ – ПРЕДСТАВИТЕЛ НА ПОЗИТИВИЗМА В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОПИС

Стефан Иванов

Анотация: Авторът представя не само основните събития из живота на изтъкнатия проф. Иван Шишманов, но и прави един кратък анализ на някои основни трудове на учения отнасящи се до историята на Българското възраждане. На базата на тях, авторът извежда своите аргументи за констатацията, че проф. Шишманов е типичен представител на позитивизъм в българската историопис.

Ключови думи: проф. Иван Шишманов, позитивизъм, историопис, Възраждане.

Всички ние знаем знаменитата мисъл на Апостола – „Времето е в нас и ние сме във времето; то нас обръща и ние него обръщаме.“ Това, без съмнение, се отнася до хора като проф. Иван Шишманов. Със своята многостранна дейност сред научното поле, той успя да се издигне и достигне до висотата на европейската наука и да заеме своето място на учен с европейски измерения. Разглеждайки някои от неговите съчинения върху Българското възраждане, ще се опитам да покажа Шишманов като типичен представител на позитивизма в българската историопис.

„Баща ми беше влял в душата ми един цял океан от любов към моето отечество.“ (Дафинов 2001: 24). Това пише в едно свое писмо от май 1890 г., проф. Иван Шишманов. И не само в това писмо, но и в цялото му творчество ще се открива високия патриотизъм в душевността на учения. Роден е през месец юни 1862 г. в град Свищов, в семейството на будния и интелигентен Димитър Шишманов. Това семейство притежава свои традиции в културната дейност, както и един ярък усет за пътя, предназначан от духовната работа. Димитър Шишманов, наред със създадената от него театрална трупа в Свищов, замисля да създаде свое търговско училище или както пише по-късно неговият син – бъдещият професор – „Учителската дейност на баща ми е свързана тясно с историята на първото търговско училище“ (Дафинов 2001: 24). Получил един доста добър старт в живота и открил у себе си влечение към голямата наука, през октомври 1876 г. Шишманов получава стипендия да продължи своето образование във Виена. В австрийската столица той учи в педагогическото

училище, което има дългогодишна традиция и подготвя висококвалифицирани учители по най-съвременните програми и методи на политическата наука (Дафинов 2001: 29). Завършвайки образованието си, след издържана успешно матура през 1882 г., той се прибира в Свищов. Както възрожденците преди Освобождението, Шишманов придобил образование се завръща в отечеството си, за да отдаде с всички сили това което е усвоил, за да спомогне за културния му напредък. В Свищов той е не само директор на всички училища, но развива бурна извънучилищна дейност – основава театрална труппа към читалището, по примера на баща си и я нарича „Свищовска дружба“ (Дафинов 2001: 30). Ясно е на всички, че неговата душа с разностранни интереси, подплатена с една изключителна енциклопедичност му предвещава кариера много по-висока от тази на един обикновен директор. И ето, той става чиновник в Министерството на народното просвещение. Работи като чиновник, но има една мечта – да продължи да учи в чужбина. Постига я. Получава стипендия „да продължи своето образованието по философия и висша педагогика в Йенския университет“ (Дафинов 2001: 47). Там той е в разгара на своя устрем към наука. Нахвърля се към знанието с интелектуален глад и всеотдайност. Различават го от другите студенти с енциклопедичните му интереси и изключителната работоспособност. Той става слушател в редица факултети – юридическия, философския, филологическия, дори и математическия (Дафинов 2001: 47). Това е едно безспорно доказателство в неговата любознателност, за неговата склонност към ограмотяване не само в една област, а в няколко.

В Женева той продължава своето образование и слуша лекции по литературна история. Този му престой е обогатен от една важна среща. Проф. Шишманов се запознава с историка, етнографа, фолклориста и публициста проф. Михаил Драгоманов. Ерудицията украински професор бяга от Украйна поради борбата, която провежда за нейната културно-национална автономия (Дафинов 2001: 50). Драгоманов с бащинска загриженост насочва младия Иван Шишманов към разнolikите пътища на науката. Не само му предава техники на учене, но му предоставя и свободен достъп до своята богата библиотека в къщи. Тук се завързва и нишката на задомяването на проф. Шишманов. Украинският учен има прекрасна дъщеря – Лидия, която след запознанството си с Шишманов, развива с него едно искрено приятелство, прераснало по-късно в несъкрушима любов и брак. Добре е да уточним, че именно тя изиграва важна роля за запазването на пребогатия архив на своя съпруг след смъртта му. Започнал с интереси по литературна история, психология и философия, тук Шишманов с помощта на украинския учен се насочва към други науки, а именно – към етнографията,

фолклористиката и историята.

Завършил вече образованието си, проф. Иван Шишманов отново се завръща в отечеството си. Като че ли съдбата го е била белязала да остави една светла и разнолика диря в цялостното развитие на българската култура. На 3 септември 1887 г. е назначен за началник на отделението за средно образование в Министерството на народното просвещение. На следната година той е един от учредителите на новосформираното Висше училище, прераснало по-късно в бъдещия Софийски университет „Свети Климент Охридски“, където е назначен и за преподавател. Оттук започва неговата дълга преподавателска кариера, която той реализира с жар и последователност, с едно искрено чувство на дълг към родина и обич към младежта. Изказани са много твърдения, които оприличават Шишманов на един истински европейец. Той без съмнение е такъв. В разговор с него Константин Гълъбов, известен учен филолог, му споменава за тези твърдения. Ще си позволя да цитирам отговора на проф. Шишманов, в който отново откриваме неговия усет да гледа многостранно на живота: „Защо пък да съм европейец? Затова ли, че се нося учтиво към хората, че обичам да правя услуги, че изпълнявам точно задълженията си, че не обичам да се бъркам в интимния живот на другите, че мразя клюкарството, че избягвам да влизам в свада с хората и пр.? Да не би това да са качества само на европейца? Тия качества можете да наблюдавате и на Изток, не само на Запад. Аз съм поклонник на Запада, но да се разберем – на неговите големи личности в обществения и културен живот, не на всяка западна гадинка, източно или западно, северно или южно от Алпите.“ (Димов 1983: 72).

Многостранните почти енциклопедични научни интереси на Шишманов често раздвояват силите му и той публикува по най-различни теми. Траен остава интересът му в по-зрелите му години към Българското възраждане, откъдето черпи образци за подкрепа на националния оптимизъм на българите. Ученият е роден през епохата на Възраждането. Той е закърмен с идеалите и мечтите на епохата, с нейния дух (Дроснева 1994: 91).

Преди да започна анализа на основните му творби, нека направя пояснение относно направлението позитивизъм в българската историопис. У Шишманов ние откриваме особеностите на това направление. Основното у позитивистите е тяхната идея за еволюция. Според тях всяко едно събитие в обществения живот е резултат от постепенно развитие на процесите в човечеството. И като е така, напълно естествено е да се потърси началото, къде именно са положени основите на това развитие, за да се стигне до случващото се събитие. Може би, не точно позитивистите са открили генетичния принцип, но те го развиват и за тях представлява особена важност. А за да поникне едно растение от семето, са необходими

множество фактори, същото е и при събитията в историята, затова позитивистите отделят специално място на факторите, които са повлияли за съответното събитие, което изследват. Като фундаментални позитивистите посочват – средата, географските дадености и т.н, но проф. Шишманов, образовал се и в тази област, отдава значимото и на психологическия фактор при анализа на изследваното събитие. Отношението им към извора е друг елемент от тяхното идейно разбиране за историята. Запознатите с техните творби, ще установят, че те се занимават само с теми, в които се чувстват достатъчно подготвени. Една искрена почтеност лъха от писанията им.

Ако се опитам да отговоря на въпроса – какво е предопределило погледа на проф. Иван Шишманов именно към епохата на Българското възраждане, ще бъде доста трудно. Благоприятен е фактът, че е почти 16-годишен към времето на Освобождението и тази възраст му позволява да съхрани завинаги усещането за мислене, настроение, движения, такова, каквото е било в будната възрожденска среда в Свищов (Дроснева 1994: 91). Шишманов е разполагал и с първите научни изследвания върху миналото ни през XIX в. Тази литература – дело на възрожденските ни книжовници и на българските учени и чуждестранни слависти, вече е поставила някои от най-съществените въпроси – за началото на епохата, за същността на промените, за силите, които ги осъществяват (Дроснева 1994: 91). На Шишманов остава да ги развие и да сложи своя отпечатък в изграждането на историята. Изправени днес пред неговите творения, ни обзема чувство на удивление не само поради голямото изобилие от разнородни документални материали, но и това, че е бил отлично подготвен да ги обеме, да извлече нужното от тях и да осъществи едно наистина качествено изследване. „Затова му помагат, както неговото всестранно образование, така и неговият дар за вживяване, човек с философска култура и школувал във всички хуманитарни дисциплини, той знае да цени литературния документ, да разбере значението му като исторически или психологически показалец.“ (Димов 1988: 148).

В статията „Паисий и неговата епоха“ е за отбелязване, че ерудираният учен представя живота, делото и личността на будителя на фона на европейското развитие и в частност на българското. Изброяването на събития от световната история случили се по същото време, когато Хилендарският монах пише своята малка история е много добър начин да наместиш личността във времето, да я поставиш в световното време и пространство. Шишманов вижда като най-близки съвременници на Паисий – Клопшак, Лесинг и Кант. Не е пренебрегнат проблемът за начеването на Възраждането. Към времето на Шишманов съществуват две виждания. Първото е на Васил Априлов, който свързва началото с 30-те години на XIX в., а второто на Марин Дринов – започва се с Паисий (Дроснева 1994: 93). Шишманов приема

началната граница, предложена от Дринов, но я разширява. За него самото Възраждане е дело колективно, не лично на Паисий (Шишманов 1965: 151). Шишманов като типичен позитивист търси наченките и еволюцията. Наченките ги търси още от XVI в., когато са началата на новобългарската образованост. Дамаскинската литература сочи като аргумент за наличие на духовен живот и преди Паисий. Щом е показал началото, идва ред на факторите. Шишманов навлиза в множество роли в процеса на изследването. От една страна, той е историк, но от друга е литературен критик, психолог и културолог, искащ да обхване духовния живот.

Със свойствената си работоспособност той намира време да търси нови и неизвестни до този момент извори, върху които да се реконструира по-добре миналото. И така на Шишманов се дължат откриването и проучването на архива на Константин Фотинов, Неофит Бозвели, Неофит Рилски, Априлов, материали за братята Миладинови, българската колония в Одеса, културно-просветния живот на българската емиграция и пр. (Димов 1988: 159).

Знакова творба на учения е „Западноевропейското и Българското възраждане“. Добър познавач на Ренесанса в Италия, върху който той дори чете лекции в университета, Шишманов заживява със съзнанието да види националното ни Възраждане в един по-широк контекст. След като характеризира същността и всемирното значение на Европейското възраждане, професорът ни връща към състоянието на българските земи, за да изпъкне още порелефно целият контраст между двете епохи (Димов 1988: 170). Интерес представлява фактът, че Шишманов вижда слаби ренесансови елементи в българския духовен живот през XIV в., при управлението на цар Иван Александър. Това е нещо ново в постиженията на тогавашната наука (Димов 1988: 171). Много са елементите на двете епохи, по които те се различават, но изследователят успява да покаже това, което е обединителното. И на Запад, и у нас Възраждането „не е един случаен скок, а се подготвя медлено в предходната епоха“ и там, и тук като вожд на движението се явява една крупна личност; в Италия – Петрарка, в България – Паисий (Шишманов 1965: 171). За Шишманов авторът на „История славянобългарска“ е облъхнат не толкова от идеите на Ренесанса, колкото от тези на Просвещението. Знае се, че основен белег на просвещенската идеология е стремежът към нова светска наука, към формиране на новия човек в зависимост от новите принципи. Дейците на Просвещението воюват срещу всякакви предразсъдъци (Данова 1994: 24-27). Ерудираният учен поставя именно сред тези дейци делото на Паисий.

Типичен представител на позитивизма в българската историопис, проф. Ив. Шишманов е без съмнение, основоположник в редица изследователски направления в

историята. Той е един от първите учени, които така детайлно, с използване на най-разнообразни свидетелства, изследва по-общите и по-специалните въпроси, засягащи Българското възраждане. Верен на своето разбиране, че всяка явление или събитие е дело на еволюционен процес, че за всяко явление или събитие има определени фактори, проф. Шишманов разширява своя поглед, за да обясни всеобхватно, това което изследва. Той не се спира до известните ни извори, той търси упорито и целенасочено други, които могат да спомогнат за научните си дейности. И с цялата си интелигентност, несъкрушима воля и енергия и голяма работоспособност проф. Ив. Шишманов достигна това място, което без съмнение е заслужил – славата на български учен от европейска величина.

Литература:

Данова 1994: Данова, Н. Константин Г. Фотинов в културното и идейно политическо развитие на Балканите през XIX в. С., 1994.

Дафинов 2001: Дафинов Здр. Първостроителят на българската култура. Документална хроника за живота и творчеството на проф. Иван Шишманов. С., 2001.

Димов 1988: Димов, Г. Иван Шишманов. Строител на българската национална наука и култура. С., 1988.

Димов 1983: Димов, Г. Иван Шишманов, д-р К. Кръстев, Боян Пенев в спомените на съвременниците си. С., 1983.

Дроснева 1994: Дроснева, Е. Теоретико-исторически проблеми на Българското възраждане в творчеството на Иван Шишманов – В: Език и литература. С., 1994, кн.1.

Шишманов 1965: Шишманов, Ив. Избрани съчинения в два тома. С., 1965.

Шишманов 1969: Шишманов, Ив. Студии, рецензии, спомени, писма. С., 1969.

Информация за автора:

Стефан Иванов – студент

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

гр. София, Исторически факултет

ел.поща: st_iv@abv.bg

ЖИЗНЕНИЯТ ПЪТ НА МАРИН ДРИНОВ (1838 – 1906)

Михаела Касърова

Annotation: The purpose of the present article is to acquaint the reader with the life and activity of a remarkable personality for the Bulgarian history – prof. Marin Drinov. In the text are followed the basic factors that help for the growth of the Bulgarian scientist viz. his family, his education in Kiev and Moscow and his stay in Kharkov. The main aspects of his work as a chairman of the Bulgarian literary association and his energetic civic activities are comprised.

Keywords: Marin Drinov, University of Moscow, Osip Bodyansky, Kharkov, Bulgarian literary association.

Марин Стоянов Дринов, една изключителна за Българското национално възраждане личност, живее и твори през втората половина на XIX и началото на XX век. Името му се свързва както с обществена, така и със забележителна научна работа. Неговата огромна и неуморна дейност спомага за духовното и културно израстване на българското общество, а постиженията му извисяват науката до нови върхове.

Марин Дринов остава в историята не само като историк с висока професионална квалификация, но и като учен със завидни филологически познания. Родната ни историческа наука го характеризира като изключителен политик, личност, достойна за множеството звания, които получава. Най-често обаче е определян като първия български професионален историк, а трудовете му допринасят за обогатяването на славистиката, етнографията и фолклористиката.

Марин Дринов е роден на 20 октомври 1838г. в Панагюрище, в многодетното семейство на беден занаятчия – Стоян Делчев Дринов. Името на неговата майка също ни е известно – Мария Стоянова Дринова, която дарява този свят с четирима синове и шест дъщери. До нас са достигнали сведения за нейната силна религиозност, което може да насочи мислите ни в посока възпитанието на младия Дринов, а именно постоянство и ревност във вярата. Отпечатъкът, който оставя майка му, проличава особено в зрелите му години, когато работи върху църковно–християнските проблеми. Тежкото, изпълнено с трудности детство предопределя и липсата, в един по-късен етап от живота му, на силно застъпени консервативни

идеали, които са присъщи за аристократичната прослойка. Първоначалното си образование Марин Дринов получава в местното училище, където знанието се оказва напълно достатъчно за младежа да бъде избран за помощник на главния учител.

Марин Дринов е едно от онези деца, имащи щастието да усетят ползотворното влияние на учители като Сава Радулов и Юрдан Ненов. По този начин детството му изпълнено с труд и любов към знанието довежда до това естествено културно и личностно израстване и достолепност. С Юрдан Ненов Дринов и неговият съученик и приятел Нешо Бончев поддържат контакти продължително време, изразявайки му своите благодарности за успешната реализация, която са постигнали в живота. Този професионален успех обаче е резултат и на упорит труд в чуждестранни университети, което се оказва жизненоважна стъпка за формирането на Марин Дринов като личност.

Мечтата на Дринов и Бончев да се обучават в Русия се сбъдва през 1858 г., когато пристигат в Одеса и се записват в Киевската духовна семинария. Тук Дринов се запознава с трудовете на Ю. Венелин, а освен това задълбочава знанията си по философия и езикознание. Именно от Киев той изпраща благодарствено писмо до българския революционер Георги Раковски във връзка с книгите, които последният изпраща в семинарията. Обучението на младежа във философския клас на семинарията е свързано с помощта на Найдено Геров, който по това време е на руска дипломатическа служба. Скрити остават понякога суровите условия, в които е принуден да живее Дринов. Честите беди и несгоди стават неотменна част от съществуването на българина. Студеният климат се отразява нездравословно на студента, чийто белодробни проблеми се изострят и в един по-късен етап от живота му стават причина за неговата кончина. След няколко години у Дринов се заражда идеята да замине за Москва и там да продължи образованието си. До нас не са достигнали данни как и защо Дринов избира Москва, но вероятно една от причините е неговият роднина, който живее там, предлагайки му със сигурност по-добри условия.

Сравнително малко ни е известно за студентските години на Марин Дринов. Сведенията, с които разполагаме, се дължат най-вече на кореспонденцията на негови състуденти. Благодарение на видния руски историк Василий Ключевски (1841 – 1911) получаваме изключителна информация относно учебните предмети, които се изучават и изпитната обстановка. Добрата подготовка на Дринов по руски език му помага да се представи достойно на изпитите през 1861 г., дори по-успешно от много руски абитуриенти. Като интересен пример от спомените на Ключевски може да се посочи изпитът по латински език – „в

една от аудиториите (разделиха ни по имена в разни аудитории) не допуснаха за продължение от 22-ма цели 20 души“ (Ключевский 1968: 29). Дринов не отстъпва пред трудностите, с които се сблъсква в университета. Той отива там със солидни познания и умения, с които поема по пътя на науката. Благодарение на спомените на Ключевски, както и на друг негов състудент – Алексей Кирпичников, успяваме да усетим духа и атмосферата на историко-филологическия факултет на Московския университет в средата на XIX век.

Именно в този факултет Дринов за пръв път успява да се устреми към историята, която се превръща в негов най-голям интерес. Тя е тази, която ги сближава с Ключевски и съответно се издига в техен идеал.

Значително влияние върху житейския мироглед на младия Дринов оказва Осип Максимович Бодянски (1808 – 1877) – един от първите слависти в Московския университет. По времето на Бодянски интересът на руското общество към славянския свят постепенно се разширява и задълбочава. Между българските студенти на Бодянски Марин Дринов достига до най-високи звания, получава международно признание. Връзките на Дринов и Бодянски са продължителни и твърде интензивни. Трудовете на младия историк дават възможност да се покаже значимостта на преподавателската дейност на Бодянски за формирането на един от първите български учени. За енциклопедичните интереси и познания на Дринов говорят разнообразните му занимания с проблеми от чисто филологически характер. Според Л. Минкова приемственост спрямо традициите на Московския университет може да се установи и в програмата за лекциите, които чете Дринов в Харковския университет. Той преподава общ курс по славянознание, история на отделните славянски народи, славянска историография, славянски езици, тоест същите дисциплини, които е слушал при Бодянски. (Дринов 1909: 18). В трудовете на Дринов е осезаемо присъствието на наученото, възприетото от руския славист и лесно може да се забележи как постигнатото от един изследовател става градивен материал в работата на идващия след него (Минкова 1978: 169).

Името на Фьодор Буслаев (1818 – 1898) често се свързва с един от онези преподаватели на Дринов, които оставят следа у бъдещия учен. Буслаев като представител на руската филология на XIX век осигурява неописуемо ценни познания на Дринов върху руската и славянска писменост. По такъв начин той успява да предложи на студента една друга, различна гледна точка, от която може да бъде изследвана историята, а именно филологическата. Буслаев разкрива ролята на езика като необходим извор за всяка история и го свързва с науки като палеография, фолклор, история на изкуството.

Годината 1865 поставя началото на многобройните пътувания на Марин Дринов, който започва работа като домашен учител в семейството на княгиня Елисавета Александрова Голицина. Така започва европейският период в живота на Дринов. Престоят във Виена, Женева, Париж и редица други забележителни градове му дава възможност за запознанства с много българи. Важен е фактът, че руската действителност, в която привиква да живее, не го отдалечава от българското битие. Напротив, Дринов непрестанно търси контакти и връзки със сънародници в чужбина, вълнува се от събитията в България и милее за родното Панагюрище. Благодарение на пресата и на много писма от българи Дринов се осведомява за положението в страната. Неговата скрита болка проличава най-ясно в писмо до Нешо Бончев: *„Безпокоят ме работите във вилаета, вашето и мое настояще. Тежко и убийствено чувство. Мислех си, че може би ще стане по – леко. Не, все пак е непоносимо тежко.“* (Горина 2006: 34).

През 1866 г. в Женева Марин Дринов написва първата си статия „Страшни ли са за нашата народност фанариотите и йезуитите“, която публикува в цариградския вестник „Време“ под псевдонима М. Бошков. Тези негови първи стъпки като историк разкриват неговата тревога относно „духовното“ състояние на страната, тъй като това е времето на българските стремления за придобиване на църковна автономност.

Българската действителност силно го вълнува и през 1868 г. в Букурещ решава да издаде статията „Писмо до българската интелигенция“, в което разкрива огромната роля от познаване на историята, укрепване на вярата и запазване на езика, както и важността от приноса на интелигенцията. Марин Дринов осъзнава важността на професията си, защото историците са тези, които в тежки времена, когато угнетеният материално и духовно народ забравя много от своето минало, да успеят да пробудят чувството за единност и да формират т. нар. национална идеология. В редица изследвания на Дринов се откроява неговият патриотизъм, най-вече във фундаменталния му труд за българския народ „Поглед върху произхождението на българский народ и началото на българската история“ (1869). През същата година е отпечатано и съчинението „Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало до днес“. В тези негови първи професионални стъпки ясно личи отражението, което епохата има върху Дринов. Трудът за българската църква включва в себе си не само история на християнството, но и въпроси за фанариотите, католическата и протестантска пропаганда. По този начин Дринов участва заедно със сънародниците си в борбата за църковна независимост, само че неговото оръжие е науката (Тодев 2009: 151). Макар и далеч от родината и центъра на самото църковно движение, той аргументирано отхвърля претенциите на Патриаршията за духовно господство

над българите като в същото време написва първата цялостна история на българската църква в решаващите години от нейното възкръсване. В рецензията си за книгата Константин Иречек изказва своята положителна оценка. Трудът е оценен и от руската научна общност, където още на следващата 1870 г. се появява в превод на руски на страниците на сп. „Православное обозрение“. Дринов и Иречек се запознават през 1871 г. и техните връзки се оказват изключително интензивни и дълготрайни.

В студията си „Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало до днес“ по въпроса за годината на създаване на славянската азбука българинът се съгласява с мнението на Бодянски, *„който е употребил много време и голяма ученост над този въпрос. То е, че славянските писмена са изобретени в 862 година“* (Дринов 1869:11). Според Дринов най-голямата заслуга на Кирил и Методий не е *„гдето те обърнаха в Христовата вяра милиони езически славяне, но в това, че те съставиха писмената славянски, преведоха повечето богослужебни книги на славянски език, който чрез това стана писмен език“* (Дринов 1869: 11). Дринов намира достатъчно доказателства да изтъква българския произход на Кирил и Методий от една старо житие на Св. Кирил, където се казва: *„родомъ съ Болгаріи...“* (Дринов 1869: 12). Дринов приема мнението на своя професор, че Житието на Климент е било написано най-напред на български език от негов ученик, а след това е преведено на гръцки език. На Бодянски дължим вероятно и пробуждането на големия интерес на Дринов към Украйна. Дългогодишното пребиваване в Харков и дружбата с друг учен – украинеца Александър Потебня (1835 – 1891), спомагат името на Дринов да остане трайно в историята на българско-украинските научни и културни връзки.

Животът на Марин Дринов до 1870 г. преминава в непрестанни пътувания. Освен Австро-Унгария и Швейцария той посещава още Прага, Италия, Франция. През този период Дринов работи в много европейски библиотеки, архиви и музеи, където събира материали за българската история. Със също толкова голямо значение е и обстоятелството, че той успява да осъществи многобройни контакти не само с български, но и с чуждестранни учени, което се оказва изключително благоприятно за неговото професионално развитие. В Прага Марин Дринов развива активна обществена дейност, включвайки се в работата по създаването на българско научно дружество. Благодарение на познанството си с Васил Стоянов (тогава студент в Прага) Дринов успява да стане част от формирането на въпросното дружество. През 1869 г. в Букурещ панагюрецът написва статията „Българско литературно дружество“, в която подчертава важността и необходимостта от създаването на дружеството като основен

фактор за целите на просвещението на българския народ (Горина 2006: 37). Членовете на българското книжовно дружество избират през 1869 г. за председател Марин Дринов, който не присъства на събранието, а научава от чешката преса. Реакцията на Дринов не буди учудване, тъй като е съпроводена с присъщата за учена скромност и любезност: *„Що се отнася до мен, то съвсем не ми подхожда да бъда председател. Но за да не спира работата, аз приемам тази чест временно, до окончателното уреждане на Дружеството.“* (Горина 2006: 37).

Голяма част от сътрудниците на Марин Дринов в дружеството са известни български възрожденци, които също като него се стремят да помогнат на изстрадалото население с нескрита упоритост и ентузиазъм – Васил Стоянов, Васил Друмев, Тодор Пеев, Никола Ценов и други. Съпричастни към дейността и идеите на дружеството стават множество родолюбиви българи – братя Евлоги и Христо Георгиеви, Любен Каравелов, Васил Левски, Димитър Ценович, Григор Начович, Найдено Геров и още много други.

Усърдната дейност на БКД дава своите първи резултати – създава се първото българско научно списание „Периодическо списание“ като печатан орган на дружеството. С типичната за Дринов активност той редовно публикува свои статии, които заемат централно място в броевете на списанието. Мнението на Константин Иречек относно „Периодическото списание“ е отново повече от положително. Той смята, че това е несъмнено най-доброто и най-богатото по съдържание от всички списания, излизали досега на български език (Тодев 2009: 11). Въпреки своята нелека работа в архивохранилищата, Дринов пише статии и за БКД, воден най-вече от своята любов към знанието, опитвайки се да внуши на читателите огромната му сила.

Изключително ползотворно влияние върху формирането на бъдещия професор оказва и престоят му в Италия. В Неапол той се запознава с руския историк Викентий Макушев (1837 – 1883), който успява да го улесни завидно много в работата му с архивите. Дринов успява да се докосне до миниатюрите на пазения във Ватикана български препис на летописа на Константин Манасий. По-късно установява, че възможностите за работа, с които разполага в Италия, са повече от задоволителни. В Неапол изучава латинска палеография, работи в библиотеката на Националния музей и Големия архив. Той дори успява да направи копие на важен за средновековна България договор между българския цар Иванко и генуезкия дож Антонио Адорно (1387), с който приключва войната между Добруджанското княжество и Генуезката република. Посещава още библиотеката „Св. Марко“ във Венеция, Амброзианската библиотека в Милано, както и Големия архив в Неапол. Културното и житейско обогатяване, на

което се радва Марин Дринов по време на престоя си в едни от най-големите европейски градове, не остава без последствия и в неговото научно поприще. Завръщайки се в Москва през 1870 г., той решава да защити магистърска дисертация, което осъществява през юни 1873 г. Темата му е, разбира се, силно обвързана с интересите на младия учен в областта на славистиката – „Заселване на Балканския полуостров от славяните“. Тази нова стъпка в професионалното му развитие се оказва решаваща за назначаването му през същата година (август) за доцент в Катедрата по славянска филология в Харковския университет. На 20 септември 1873 г. Дринов прочита своята първа лекция на студентите в Харков, посветена на история на славянознанието (Дринов 1915: 505). От този момент в главна негова цел се превръща работата над докторската дисертация: „*Тази година аз непременно трябва да защита докторската дисертация*“ (Горина 2006: 46), пише Дринов до свой приятел. През 1876 г. на заседание в Московския университет мечтата му се осъществява и Дринов успешно защитава дисертация на тема „Южните славяни и Византия през X век“ – за научна степен доктор по славянска словесност.

Всъщност, кореспонденцията на българския учен с негови приятели (Н. Бончев, Т. Пеев, О. Бодянски, К. Иречек и др.) се оказва един от най-важните извори за живота на Марин Дринов, от който черпим сведения не само за неговата постепенна професионална реализация, но и за собствените му мнения и оценки. Откриваме личностни характеристики, които представят българския историк в една по-различна обстановка. В едно писмо до приятеля си Бончев например Дринов изказва своите потискащи впечатления от завръщането си в родното Панагюрище през 1875 г.: „*Бедността и тежкото положение са достигнали страшни размери.*“ (Горина 2006: 47).

През 1876 г. жестоко е потушено избухналото Априлско въстание против османската власт. Родното място на Дринов се оказва сред най-активните центрове на бунта. Самият учен подкрепя действията на своите сънародници, но в същото време изпитва тревога и безпокойство, знаейки за репресиите, които извършват турските власти. Въпреки че редовно следи чуждестранната преса, отзивите за Априлското въстание в нея са крайно противоречиви и неясни. Много скоро от писма на свои близки Дринов разбира, че семейството му е разорено, а двама от братята му са в затвора. Година по-рано, посещавайки Панагюрище, той взима със себе си Панагюрския сборник в Харков и по този начин, благодарение на преписа, който прави, успява да спаси Бориловия синодик. Нещо повече, той дори успява да запознае руската общественост с героизма на въстаниците, след като прочита в Харковския университет публична

лекция на тема: „България в навечерието на нейния погром“.

Марин Дринов развива забележителна обществена дейност и по време на Руско-турската война (1877 – 1878). Още преди самото начало на войната Дринов е назначен за сътрудник на Руската гражданска канцелария в страната начело с княз В. Черкаски. Той е избран и за вицегубернатор на Софийска област, след което оглавява Отдела за народно просвещение и духовни дела в Специалния съвет, създаден при руския императорски комисар в България княз А. Дондуков-Корсаков. Марин Дринов участва и в съставянето на Търновската конституция от 1879 г. и по негово предложение София става новия столичен град. Това е само част от дейността, която изпълнява професорът в новоустроената държава. Неговата неуморна административно-държавна и обществена работа му спечелват уважение и доверие в Княжеството. Съвместно с това той не прекъсва и професионалните си задължения, статии и кореспонденция. В новоизградената държава Дринов участва още и с допълнителни функции като провеждане на избори, оформяне и избистряне на българския книжовен език. По този начин професорът дава своя принос не само в научното поприще, но и в Княжеството – символ на освободена България. Така Марин Дринов успява пръв да насочи историческата наука в ново, по-критично направление, както и да създаде голяма част от устоите на новосъздадената страна. В същото време той не изоставя работата си в Харков, където през 1881 г. е дълбоко развълнуван и потресен от статия във в. „Южен край“ на колегата си Василий Надлер (1840 – 1894) „Последната фаза на Източния въпрос“, в която представя противоречиво фактите, обяснявайки тежките отстъпки, които е принудена да направи Турция по силата на Берлинския договор. За да защити честта и достойнството на своя народ, Дринов публикува статия в същия вестник, която намира широк отзвук не само сред българската общественост.

Дейността на Дринов започва изключително много да се цени в България през 60-те и 70-те години на XIX век. Неговият неоспорим авторитет е дълбоко залегал у зараждащата се интелигенция в Княжеството. Огромно признание му засвидетелстват и чуждестранните учени – става председател на Харковското историко-филологическо общество, член на Московското отделение на Обществото по история и древности руски, на Петербургското общество на любителите на древната писменост, почетен член на Югославската академия на науките, председател на БКД. Много на брой са и званията и ордените, които получава. През април 1899 г. е награден с българския орден „Голям кръст“ I степен за 30 години научна дейност. Много от възпитаниците на Дринов се реализират успешно в своето професионално поприще. Самият той води дълготрайна кореспонденция със студенти като

Димитър Матов, Михаил Халански и други.

За съжаление, мечтата на Марин Дринов да преподава в Софийския университет не се осъществява. Независимо от многото години прекарани на север, Дринов така и не успява да приеме чуждия климат, което се оказва и причина за острите му здравословни проблеми. Зад цялата тази необхватна дейност, която той с удоволствие изпълнява, в писмата му до приятели прозират чисто човешките несгоди и трудности, които великият Дринов преживява. В навечерието на руско-турската война (1877 – 1878) той се жени за Маргарита Иванова Уилямс. Резултатът от тяхната любов са двама сина и една дъщеря. Дринов с огромна мъка преживява смъртта на втория си син, а цял живот тъгува за първородния, който е душевно болен. Въпреки изпитанията, с които го сблъсква съдбата, Дринов никога не изоставя своето поприще. Освен хроничните здравословни проблеми обаче, маларията, която преживява във Виена през 1900 г. се оказва изключително трудно препятствие за професора.

Великият българин напуска този свят на 28 февруари 1906 г. Като причина за смъртта му се счита туберкулоза на белите дробове. На 7 март Дринов е погребан в Харков. Три години по-късно прахът му е пренесен в родината, където е погребан отново на 31 май в София.

Благодарение на своята дългогодишна научна дейност Марин Дринов успява да изследва различни аспекти от българската история, свързани както със Средновековието, така и с Възраждането. Спорни в науката остават историческите възгледи на Дринов. Според Васил Златарски и Александър Бурмов Дринов не е представител на романтизма. Тяхната теза подкрепя и Мария Велева, която определя професора като последовател на позитивисткото направление в българската историография. Годишите прекарани в Русия и Европа и разпространението на позитивистките възгледи оказват влияние на българския учен. Според Велева, романтическият метод за тълкуване на историята не е често срещан в работата му. Дринов и в наши дни е трудно да бъде характеризиран категорично като позитивист или представител на романтизма, тъй като неговият мироглед се формира въз основа на различни влияния на учените, с които той общува най-много, което, разбира се, не означава, че той е бил просто обект на въздействия, а е притежавал необходимия усет да се докосне до различни школи и да ги опознае. В центъра на изследователските интереси на професора се оказват глобални моменти, които са в състояние да обхванат едновременно много важни проблеми от историческото минало на българите. Въпросът за произхода на народа ни довежда историка до важните заключения за славянския характер на българския етнос. Високо е признанието на неговите колеги (а и не само) относно неговата статия „Отец Паисий, неговото време, неговата

„История“ и неговите ученици“ (1871). Този труд извежда на преден план личността на Паисий Хилендарски като главна фигура в Българското възраждане, която успява да улови потребностите на обществото. Изхождайки от голямото влияние на Паисий сред съвременниците му, Дринов определя написването на неговия труд „История славянобългарская“ (1762) като „начало“ на възрожденската епоха. Въпреки това Дринов не поддържа това мнение навсякъде в трудовете си. През 1873г. дори е склонен да преразгледа ролята на Паисий Хилендарски. Забележителното в работата на Дринов е умението да изследва епохата, в която той самият живее и се развива като част от нея. В този ред на мисли трябва да отбележим практическата полза, която историкът търси в своята работа. Пример за това е изследването му върху историята на църквата с цел доизясняване решаването на Църковния въпрос, с което се оказва полезен както за сънародниците си, така и за страната си. Неговата прозорливост, както и поривът към развитие, го характеризират като един изключително далновиден политик и общественик.

Независимо от големия брой учени, които се занимават с изследване на личността и делата на Марин Дринов, неговата уникалност никога не може да бъде описана в пълнота. Видният обществен и културен деец живее и се развива в бурно и напрегнато за страната ни време. Въпреки това неговите неоспорими лични качества го даряват с названието „първият български професионален историк“, а признанието още на съвременниците му е огромно. Съвсем заслужено Марин Стоянов Дринов остава в историята като една от най-ярките личности на Българското възраждане и ранното следосвобожденско време.

Литература:

Велева 1988: Велева, М. Романтизмът в българската историография през Възраждането. – В: Университетски изследвания и преподавания по българската история у нас и чужбина, Т. II, част 4, Смолян, 1988.

Горина 2006: Горина, Л. Марин Дринов. Историк и обществен деец. С., 2006.

Динеков 1985: Динеков, П. Кирило – Методиевска енциклопедия, Т. I, С., 1985.

Дринов 1869: Дринов, М. Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало до днес, Виена, 1869.

Дринов 1869 а: Дринов, М. Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската църква, Пловдив – Русчук – Велес, 1869.

Дринов 1909: Дринов, М. Съчинения Т. II, Трудове по българска църковна история. Трудове по езикознание, литературна история, етнография и народни умотворения, С., 1909.

Дринов 1915: Дринов, М. Съчинения Т. III, Публицистични статии, С., 1915.

Ключевский 1968: Ключевский, В. Писъма, дневници, афоризми и мысли об истории, М.,

1968.

Минкова 1978: Минкова, Л. Осип Максимович Бодянски и Българското възраждане, С., 1978.

Николова 2009: Николова, Н. Професор Марин Дринов в българската общественост-политическа лексика, С., 2009.

Паскалева 1966: Паскалева, В. Принос към биографията на Марин Дринов, С., 1966.

Петканова 1992: Петканова, Д. Старобългарска литература. Енциклопедичен речник IX – XVIII век, С., 1992.

Тодев 2009: Тодев, М. Сборник по случай 170-годишнината от рождението на проф. Марин Дринов, С., 2009.

Чолов 2010: Чолов, П. Български историци. Биографично-библиографски справочник, С., 2010.

Информация за автора:

Михаела Касърова – студентка, специалност История, IV курс

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

E-mail: mihaela_9g@abv.bg

РЕЦЕНЗИИ, СЪОБЩЕНИЯ

„ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ“ НА УКРАИНСКИ, ЗА УКРАИНЦИ, ОТ УКРАИНЕЦ!

Олга Сорока

„Всичко българско и родно любя,
тача и милея...“ – изключително
подходящи думи, за да се опише
творчеството на прочутия
украински историк-българист,
професор в Лвиевския национален
университет “Иван Франко” –
Володимир Павлович Чорний.
Той посвещава около петдесет
години от живота си на
изучаването и преподаването на
българската история в Лвиевския
национален университет “Иван

Франко”. Още в началото на академичната си кариера В. Чорний определя посоката на научните си приоритети, ориентирайки се към изучаването на историята на българския народ през Възраждането. През 1966 г. защитава дисертация на тема „Априлското въстание в България 1876г.“. След това продължава изследователската си работа, публикува книги, студии, статии в областта на българската история. Съвсем логично дългогодишната му работата се оформя в монографията, която има за цел за първи път цялостно да представи история на България на украинския език.

През 2007 година в град Лвив, издателство „ПаіС“ публикува първото украинско издание на „История на България“ („Історія Болгарії“). Освен с професионално представената теоретична структура книгата се отличава с много допълнителни материали, хронологични таблици с известни и важни дати от историята на България и свързани с тях личности, които позволяват на читателя бързо да се ориентира в изследването.

В монографията В. Чорний разглежда историята на българската държава – от най-древни времена и тракийско-елинската цивилизация, най-важните събития през Първата и Втората българска държава, византийското и турското владичество, борбата за независимост през Възраждането и Освобождението, дългоочакваното възстановяване на българска държавност, участието на България в Балканските и Световните войни, социалистическия период до кризата и авторитарния режим на Тодор Живков, обществените промени през 1989 година и политическия живот в началото на XXI век. Като голямо предимство на изследването трябва да се отбележи, че всеки отделен раздел притежава част, посветена на развитието на българската култура в съответния период. Проследени се най-важните събития от духовния живот по българските земи: приемането на християнство, огромната роля на манастирите и книжовните школи в културното развитие на държавата, развитието и постиженията на българската литература, изкуство, театър, музика, кино и др.

Книгата има безброй достойнства. Първо – написана е на украински език и е предназначена за украинския читател, второ – написана от украинец, което само по себе си е много сложна работа. Резултатът от огромното уважение и любов на професор В. Чорний към българския народ, неговият изключителен професионализъм, дългогодишните му изследвания и преподаването на българска история на млади историци, слависти и българисти могат да бъдат открити в „История на България“. Историческата монография на проф. В. Чорний е труд, който ще намери място в библиотеката на всеки българолюбец в Украйна, а те не са малко.

ЛИЧНОСТИ

ІЛАРІОН СЕМЕНОВИЧ СВЕНЦІЦЬКИЙ – ПРОФЕСОР КАФЕДРИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Ольга Сорока

Анотация: Стаття є посветена на известния украински славист и българист Иларион Семенович Свенцицький. В ретроспектива є очертан периодът от неговата работата като професор в Львівския университет.

Ключови думи: Иларион Семенович Свенцицький, Львівський университет.

Видатний український вчений-енциклопедист, спочатку – студент-математик у Львові, потім в археологічному інституті та на історико-філологічному факультеті у Петербурзі, згодом – доктор філософії у Відні з найвищою відзнакою (*summa cum laude*), славист зі світовим ім'ям, філолог, історик мови та літератури, фольклорист, етнограф, палеограф, музеолог, мистецтвознавець, дослідник архітектури старих церков, бібліограф, бібліотекознавець, редактор, публіцист, громадський діяч Іларіон Семенович Свенціцький залишив нащадкам велику наукову спадщину.

Усестороння наукова діяльність професора, зробила його ім'я широко відомим. Його монографії, статті, розвідки, неодноразово були об'єктом досліджень науковців. Про нього написано сотні статей. Досліджувались, описувались, рецензувались та аналізувались його праці філологами – філологічними, музейниками – музейними, мистецтвознавцями – мистецтвознавцями і т.д. Про інтерес до його творчості свідчать три бібліографічні покажчики (Свенціцький 1956, Свенціцький 1996, Свенціцький 2008), а також два збірники, присвячені розкриттю його багатогранних інтересів – це п'ята книга колись заснованого ним збірника «Питання слов'янського мовознавства» (Питання 1958: 3), та ювілейний збірник «Мова, література, музейництво в науковій спадщині Іларіона Семеновича Свенціцького» (Мова 2004), в основу

якого лягли доповіді учасників конференції присвяченої 125-річчю від дня народження вченого.

Незважаючи на те, що про Іларіона Свенціцького написано досить багато, досі ще ніхто не зважився присвятити його постаті монографічного дослідження. Також немає окремої розвідки про період його праці в Львівському університеті, хоча цієї тематики не оминали у своїх статтях колеги по роботі, друзі, соратники, послідовники та учні І. Свенціцького: І. Лозинський, М. Онишкевич, М. Пушкар, І. Єдлінська, М. Гембарович, І. Матвіяс, Л. Коць-Григорчук, Л. Гумецька, І. Галенко, Д. Бандрівський, М. Малярчук, Н. Копистянська, К. Трофимович, Н. Трофимович, В. Моторний, Б. Михайлишин, М. Ярмолюк, а також його дочка Марія Свенціцька. Усі ці розвідки мають одну спільну рису у них фігурує приблизно три дати університетського періоду зі скупими коментарями: 1913 р. – затверджений приват-доцентом кафедри слов'янської філології Львівського університету, де працював до початку війни; 1939 р. – знову викладає на кафедрі слов'янської філології Львівського університету; 1944 р. – очолює кафедру і керує нею до 1956 р.

У цій статті зроблено спробу окреслити період праці І.С. Свенціцького у Львівському університеті в ретроспективі. Джерелами для розвідки стали його Особова справа, що зберігається в Архіві Львівського національного університету ім. Івана Франка, усні та вже опубліковані спогади його, учнів, послідовників та колег по роботі, дочки Марії, а також його наукові праці, основою яких були курси лекцій для студентів Університету.

«14 грудня 1913 року Міністр Освіти рескриптом затвердив рішення Збору Професорів Виділу філософського ц. к. Університету Львівського і цим признано Вельможному пану Іларіону Семеновичу Свенціцькому право викладання в характері доцента приватного для порівняння історії літератури слов'янської з окремим узглядненням літератури східно- і південнослов'янської з викладовою мовою руською (*українською*)» **курсив О.С.** (АЛНУ: 8), ця приємна подія, зазначає Р. Бачинський, сталася в житті Іларіона Свенціцького стараннями багатьох українських та польських вчених (Бачинський). Призначення було важливим для вченого, а також корисним для розвитку і розширення славістичних студій слов'янської кафедри, які до того часу здебільшого обмежувались лише україністикою та полоністикою. Відповідно до призначення Іларіон Семенович мав викладати південно- та східнослов'янські літератури. Але як згадують його студенти, професор часто розширював лекції, подавав набагато більше інформації, і «насправді викладав не тільки літературу, а й писемність, культуру, східних слов'ян і пояснював специфіку їхніх культурних зв'язків з південними слов'янами та Візантією» (Галенко 2004: 175).

Окрім викладацької роботи в університеті І. Свенціцький займався і науковою працею. Коли війна і арешт перервали його працю в Львівському університеті й не дали змоги розгорнути викладацьку діяльність, з під пера професора вийшли у світ підручник з російської мови для поляків (Свенціцький 1914), розвідки присвячені окремим слов'янським мовам (Свенціцький 1915, Свенціцький 1920) та багато ін. Доля знову привела І. Свенціцького у стіни Альма Матері у важкі для неї часи у 1934 році від березня цього року до липня 1939 за рішенням Міністра освіти у Варшаві він викладає у Львівському університеті російську мову і літературу для студентів філологів, але вже польською мовою (АЛНУ: 61; Історія 1933), продовжує дослідження «давньої східнослов'янської дипломатики і новітнього описового та порівняльного літературознавства» (Галенко 1997: 17).

У жовтні 1939 року І. Свенціцький очолив кафедру слов'янської філології та до червня 1941 року керував нею. 31 травня 1941 року Вища Атестаційна Комісія у справах Вищої школи при СНК СРСР Протоколом № 20 від 31 травня 1941 року постановила присвоїти І. Свенціцькому вчене звання професора кафедри слов'янської філології та вчений ступінь доктора філологічних наук Львівського державного університету ім. Івана Франка. (АЛНУ: 5) Скористатися своїми новими титулами професор зміг аж через три роки, бо працю в університеті довелося перервати через воєнні події.

У вересні 1944 році за наказом ректора Львівського університету Білякевича та відповідно до штатного розпису І. Свенціцького, затверджено завідувачем кафедри слов'янської філології (АЛНУ: 1), а в 1946 році це призначення було визнане та затверджене Міністерством вищої освіти СРСР і керівництвом освіти УРСР (АЛДУ: 20, 21). Остаточне затвердження відбулося в 15 квітня 1948 року, доктора філологічних наук І. С. Свенціцького – призначено завідувачем кафедри слов'янської філології Львівського університету (АЛНУ: 29).

Перші кроки завідувача кафедри пішли на створення колективу та добір нових кадрів, на їх підготовку до викладацької та наукової роботи. Усвідомлюючи свою місію професор І. Свенціцький з великою відповідальністю та глибоким розумінням поставився до цієї важливої та серйозної справи. До кінця 40-их років, під його керівництвом вдалося укомплектувати основний викладацький кістяк кафедри яким стали викладачі богемісти та полоністи: М. А. Пушкар, Л. Л. Гумецька, М. Й. Онишкевич, С. В. Масляк, Е. А. Воронецький, І. Ф. Шило, Г. К. Ластовецька, К. К. Трофимович, В. А. Моторний, В. П. Андел (Онишкевич 1963: 112), у 1946 році професор запросив викладача болгарської мови, болгарина за походженням М. Д. Малярчука (Трофимович 1983: 215) – сьогодні це видатні імена Львівської славістики.

Професор Свенціцький вимогливий і критичний до себе завжди намагався допомогти, похвалити та заохотити молодих фахівців до праці. З. Розова пригадує як у пошуках роботи сербіста їй порадили звернутися до професора Свенціцького, бо тоді його кафедра потребувала такого спеціаліста. На початках було важко: «Пам'ятаю, з яким трепетом я приступала до відкритої лекції в присутності завідувача та всіх моїх колег з кафедри. Іларіон Семенович строго і уважно слідував за всіма етапами лекції і, на моє велике здивування, похвалив мене на засіданні: «Зоя Гаврилівна – природжений педагог.» Ці добрі слова такого авторитетного славіста додали мені впевненості в мої сили на весь майбутній період нелегкої університетської праці і на захисті дисертації.» (Розова 2004: 171).

В результаті наполегливої праці новосформованого колективу на кафедрі читалися курси з окремих слов'янознавчих дисциплін, що як відзначалося університетськими та міністерськими комісіями: стояли на належному науковому та теоретичному рівні (Онишкевич 1963: 113). І. Свенціцький читав лекції з основоположних дисциплін. Він як випускник Львівського університету, слухач вищих навчальних закладів Петербурга і Відня, у своїх працях спирався на досягнення філологічної думки Заходу і Сходу і значну увагу приділяв вивченню культурної спадщини східних і південних слов'ян. Таке ж скерування мала і викладацька його діяльність. Лекції І. Свенціцького з історичного та порівняльного літературознавства, східнослов'янської дипломатики Х–XVIII ст., проблем розвитку писемності східних слов'ян, кириличної палеографії вагомо збагачували фахову підготовку студентів-славістів» (Галенко 1997: 21, 22). Відмінна філологічна підготовка, глибокі теоретичні знання, постійна робота з пам'ятками, джерелами, давала можливість професору Свенціцькому передавати майбутньому поколінню колосальний масив інформації та якнайближче підводити їх до вирішення складних актуальних проблем тодішнього слов'янознавства. Як викладач-славіст Іларіон Свенціцький намагався виховувати справжніх фахівців своєї справи висококваліфікованих славістів. Він любив студентів, як пригадувала Марія Іларіонівна, а також «цінував їх вроджені здібності – пам'ять в засвоюванні знань з окремих дисциплін, практичне оволодіння слов'янськими мовами, але ще з більшим признанням відносився до їх глибокої зацікавленості предметом, бажання постійно вдосконалюватися, поширювати та поглиблювати свої знання» (Свенціцька 1998: 327).

Вмів Іларіон Семенович прищепити любов до різних областей слов'янського світу, інколи навіть маленькі припущення, скупі дані чи коротка інформація від нього могли стати об'єктом дослідження. Так сталося, мабуть, і у випадку з його учнем К. К. Трофимовичем, якого професор зацікавив лужицькими сербами. «Ще студентом на лекціях професора він чув

багато цікавого про лужичан. Але у Свенціцького було мало інформації про життя цього слов'янського народу після другої світової війни» (Лазор 1997: 41), та це не завадило К. К. Трофимовичу зробити мову, культуру, літературу цього малого слов'янського народу, справою свого життя.

«Нічого аж надто афектного, артистичного, за словами Н. Х. Копистянської, не було в лекціях професора – звичайний тон довірливої бесіди.... Коли, наприклад, розповідав про болгар, він говорив про їхнє уміння вирощувати ярину, про їхні страви, про трояндові плантації, він приніс нам дерев'яну пляшечку, в якій десять чи більше років тому була трояндова олія і все ще зберігався тонкий аромат. Це давало відчуття безпосереднього знайомства з країною, тим важливішого, що для нас тоді, наприкінці 40-х рр., закордонна подорож була чимось абсолютно недосяжним.» (Копистянська 2004: 139).

Надзвичайно любили студенти лекції з болгарської, сербської, хорватської літератури, які професор проводив то в себе вдома, то в садку біля будинку, щоб мати змогу милуватися чудовою природою навколо, часом – в приміщенні Музею українського мистецтва (сьогодні *Національний музей у Львові*) *курсив О.С.*, чи університеті, щоб студенти могли побачити все те про що професор з таким захопленням і так цікаво розповідав, у стінах де «усе дихало наукою, пошаною до культури інших народів, увагою до нас, молодих adeptів науки» – студентів» (Трофимович 2004: 186). Часто бувало, розповідає професор Моторний, заняття починалося з частування великими спілими грушами з його саду, а у зимові дні, пригадує Неоніла Трофимович, для кожного з присутніх знаходилася склянка гарячого чаю (Трофимович 2004: 186).

Цікавими для студентів були лекції з історії староболгарського, сербо-хорватського письменства, з палеографії: «професор знайомив нас із красою рідкісних рукописних книг ... та вчив нас бачити єдність всіх філологічних наук, бо до літературознавчих спостережень додавались знання мовознавця, фольклориста.» (Копистянська 2004: 140). «Професор ніколи не читав лекції. Він розповідав ..., скажімо про Паїсія Хілендарського..., як бабуся розповідає казки онукам. Але дорослим «онукам» потрібні наукові факти, і професор подавав їх переконливо, послідовно нанизував один на один.» (Трофимович 2004: 186). «Іларіон Свенціцький для мене був чимось великим, – згадує Левко Воловець, колись студент українського відділення, – на лекціях сиділи тихо, щоб часом не пропустити чогось важливого, бо лекції були складними, особливо для тих учнів, що вступили після десятого класу».

Інколи студенти, як годиться мали настрій побити байдики та посміятися, та

професор був поблажливий до таких витівок. Професор Моторний розповів випадок як одного разу на занятті у І. Свенціцького хтось зі студентів пустив по аудиторії написаний на листку анекдот. Пильне око професора зразу ж це помітило, але він не сказав нічого і продовжував розповідати, дочекавшись коли всі прочитали він попросив передати листок йому, зніяковілі студенти не мали виходу, передали листок професору, а той прочитавши його спокійно сказав: «Та той анекдот старий як світ, навіть я його знаю!». І у цьому випадку, також можна побачити вмілий педагогічний такт, життєву мудрість і тонке відчуття гумору професора Свенціцького. Саме так дарував свої знання і вміння молоді Іларіон Семенович, і не лише знання, також він прищеплював велику любов до славного і величного слов'янського світу, мови, літератури, культури, світу добрих, щирих людей, світу невтомних, щедрих, духовно багатих слов'янських народів.

Традицією кафедри за часів І. Свенціцького були слов'янські вечори, що присвячувались ювілейним датам у різних слов'янських літературах: це вечори присвячені Х. Ботеву (Трофимович 1949 б), А. Міцкевичу, Я. Купалі, Я. Коласу, що відбувались за участі та підтримки професора у залах Львівського університету. Зaslугою професора була й організація Славістичного гуртка – центру самостійної наукової роботи (Трофимович 1949 а), активними членами якого були майбутні завідувачі слов'янської кафедри К. Трофимович та В. Моторний. За час його перебування на посаді завідувача кафедри збагатилася літературою кафедральна бібліотека. За його сприяння і за його підтримки побачив світ добре відомий широкому колу слов'янофілів збірник «Питання слов'янського мовознавства» (Питання 1957) у якому сам Іларіон Семенович, а також його учні, публікували свої статті, що було свідченням високого рівня кваліфікації кадрів кафедри слов'янської філології.

Дуже ретельно і скрупульозно Іларіон Семенович готував до друку свої статті, основою для котрих були університетські лекції, деякі з них побачили світ ще за його життя, інші – вже аж після його смерті, а є й такі що чекають свого дослідника і видавця дотепер. Слід зауважити, що особливе місце у філологічному доробку І. Свенціцького займають праці, присвячені південнослов'яністиці та зокрема болгаристиці. К. Трофимович згадує, що І. Семенович «був вченим широкого профілю, але до болгарської літератури відносився з особливим сентиментом» (Трофимович 1984). Дослідники неодноразово звертали увагу на те, що болгарська тематика у його науковому доробку не випадкова та займає у ньому помітне місце, що інтерес до життя, історії, літератури, культури та мови болгарського народу І. С. Свенціцький виявив ще у молоді роки і зберіг його аж до кінця своїх днів. (Галенко 1983: 223;

Лозинський 1976: 3). Доказом цього є чимало розвідок, серед яких найбільш цінною є книга «Нариси з історії болгарської літератури» (Свенціцький 1957), яка написана на основі курсу лекцій для студентів слов'янської філології з «Історії південнослов'янських літератур» та тривалого вивчення творів болгарських письменників IX – XIX ст. і «є першою спробою систематизувати курс болгарської літератури в Україні» (Бахмат 1972: 65). Ця монографія дістала високу оцінку в Україні та Болгарії (Минкова 1958, Божков 1958, Гольденберг 1958, Гольберг 1983) і до сьогодні залишається єдиним українськомовним підручником з болгарської літератури. Болгарська тематика присутня і у мовознавчому доробку професора. Стаття «Етапи формування болгарської, сербської, і української літературної мови» (Свенціцький 1955) вийшла у світ незадовго до смерті професора, і є чи не єдиним при житті надрукованим синтезом лекцій з слов'янського мовознавства, які читав Іларіон Семенович. У праці «Формування болгарської літературної мови (863 – 1762)» (Свенціцький 1957 б), автор робить спробу глибшого аналізу всіх етапів розвитку болгарської літературної мови. Болгаристичний спадок професора детально проаналізовано у статтях І. Галенко та І. Лозинського (Галенко 1983, Лозинський 1976), а за великий внесок у розвиток болгаристики у Львові, І. Свенціцького заслужено вважають основоположником Львівської наукової болгаристичної школи (Горбань 2004: 80; Григораши 2007: 120).

За весь період праці в університеті професор Свенціцький написав безліч рецензій, відзивів на кандидатські дисертації, а також охоче виступав їх опонентом. Як згадує Іраїда Галенко у 1953 році Іларіон Семенович «люб'язно погодився виступити першим офіційним опонентом моєї кандидатської дисертації. Захист відбувався у Київському університеті у червні 1953 р. У своїй рецензії професор позитивно оцінив мою працю, але зробив низку зауважень. З частиною я погодилася, щодо інших обстоювала свій погляд. Професор схвально поставився до моєї аргументації, виявивши при цьому доброзичливе, чуйне ставлення до молодого науковця.» (Галенко 2004: 176).

За свою невтомну працю покладену на вівтар науки і освіти у Львівському університеті імені Івана Франка Іларіон Семенович чотири рази був нагороджуваний подяками: 1946 року за кращі результати в науковій роботі та підвищення якості навчання (АЛНУ: 19); 1953 року за сумлінну працю і громадсько-політичну роботу, за успішну наукову і педагогічну діяльність (АЛНУ: 90); 1954 року за активну участь у науковій роботі і рецензуванні кандидатських дисертацій (АЛНУ: 94); 1956 року за успішну наукову і педагогічну діяльність (АЛНУ: 102). Його неодноразово відзначали серед кращих науковців філологічного факультету

за його вагомий внесок у дослідження слов'янських літератур.

Навесні 1951 року філологічний факультет Львівського університету урочисто відзначав 75-річчя з дня народження і 50-річчя наукової праці І. С. Свенціцького. Дякуючи за організоване свято керівництву університету І. Свенціцький написав: «Свідомий своїх невольних прогріхів в викладацькій роботі, в одному впевняю Вас, що моїм горячим бажанням є – дати молоді таке знання предмету, яке необхідне кожному ... спеціалістові в його роботі ...» (АЛНУ: 66).

На початку 50-х Іларіон Семенович почав часто хворіти. Взимку 1950 просить звільнити його з посади завідувача кафедри з огляду на похилий вік і слабкий стан здоров'я (АЛНУ: 50, 53), а на весні у зв'язку з недовиконанням річної норми навантаження просить перевести його на півставки професора кафедри. 1952 рік був дуже важким у житті вже не молодого вченого. Влада намагаючись усунути його від роботи та підкосити вже і так слабе здоров'я Іларіона Семеновича звільнила його з посади директора Музею на якій він працював 47 років, від заснування музею 1905 до 1952 року. Іларіон Семенович не впадає у відчай «на все пережите дивиться з висоти життєвої мудрості, чесної патріотичної позиції непідкупного українського патріота» (Батіг 2004: 154) та продовжує працювати в університеті.

«Виступаючи на своєму 80-річчі з дня народження і 55-річчі наукової діяльності Іларіон Семенович подав своєрідний звіт про свою наукову, педагогічну і громадську діяльність і закликав присутню молодь «не шкодувати сил для служіння народу» (Трофимович 1996: 10). У серпні 1956 року його, вже тоді важко хворого, відвідала група болгарських вчених, у розмові з ними він з сумом сказав: «Випало перо з моїх рук...» (Свенціцька 1998: 329). Невдовзі професора не стало – але його учні понесли у світ життєву мудрість, добрий педагогічний такт свого вчителя, продовжили пошуки істини на поприщі науки та освіти, «не шкодуючи сил для служіння народу», як казав Професор.

Бібліографія:

АЛНУ: Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Особова справа І. Свенціцького, № 124.

Батіг 2004: Батіг, М. І. Іларіон Свенціцький – "мазепинець", "гайдамака", "український буржуазний націоналіст" – В: Мова, література і музеєзнавство у науковій спадщині І. Свенціцького: 36. наук. праць. Львів. Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004, 147-154.

Бачинський 1996: Бачинський, Р. Немеркнуче світло – В: За вільну Україну. Чис. 41 (1056), Львів, 1996.

Бахмат 1972: Бахмат, К. П. Українсько-болгарські літературні зв'язки – В: Українське слов'янознавство. 1972. Вип. 7. 62–66.

Божков 1958: Божков, С. Две украински изследвания върху българската литература – В: Литературна мисъл. 1958, № 3, 149–152.

Галенко 1983: Галенко, І. Болгаристика в лингвистических трудах профессора И.С. Свенцицкого – В: Историко-филологически изследвания. Великотърновски ун-т «Кирил и Методий». Львовски държавен ун-т «Иван Франко». Велико Търново, 1983, С., 223-232.

Галенко 2004: Галенко, І. Из споминів післявоєнних літ – В: Мова, література і музеєзнавство у науковій спадщині І. Свенціцького: Зб. наук. праць. Львів. Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004, 174–177.

Галенко 1997: Галенко, І. Наукова тематика кафедри слов'янської філології Львівського університету (30-ті роки ХХ ст.) – В: Славистичні студії: (У 2 т.) /Наук. т-во ім. Шевченка. Славистична комісія; ЛДУ ім. І. Франка. Ін-т славістики. Львів, 1997, Т. 1: Матеріали V-го Міжнар. славистичного колоквиуму (Львів, 14–16 трав. 1996 р.). 17–22.

Гольденберг 1958: Гольденберг, Л. І. Дослідження зарубіжних слов'янських літератур на Україні: Бібліогр. огляд книг і журнальних статей. 1946–1957 рр. – В: Радянське літературознавство. 1958, № 4, 130–135.

Гольберг 1983: Гольберг, М. Я. Изучение и издание болгарской литературы в УССР – В: Советская болгаристика: Итоги и перспективы: Материалы конф., посвященной 1300-летию Болгарского государства / Редкол.: Д. Ф. Марков (отв. ред.) и др. Москва. Наука. 1983, 231–236.

Горбань 2004: Горбань, І.П. Фольклор і фольклористика болгар в Україні. Львів, 2004, 256.

Григораш 2007: Григораш, Н.Д. Украинската литературоведската българистика от ХІХ и средата на ХХ век: личности и школи. Велико Търново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий». 2007, 168.

Історія: Історія слов'янських літератур у Львівському університеті – В: Діло. 1933. 2 груд. Чис. 319.

Копистянська 2004: Копистянська, Н. Іларіон Свенціцький – педагог, освітянин, вихователь – В: Мова, література і музеєзнавство у науковій спадщині І. Свенціцького: Зб. наук. праць. Львів. Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004, 135–146.

Лазор 1997: Лазор, О. Листування Костянтина Трофимовича із серболужичанами (1957–1979 рр.) – В: Славистичні студії: (У 2 т.) / Наук. т-во ім. Шевченка. Славистична комісія; ЛДУ ім. І. Франка. Ін-т славістики. Львів, 1997. Т. 1: Матеріали V-го Міжнар. Славистичного колоквиуму (Львів, 14–16 трав. 1996 р.). 41–47.

Лобур 2004: Лобур, Н. Мова, література і культура у науковій спадщині І. Свенціцького – В: Мова, література і музейництво в науковій спадщині Іларіона Свенціцького. Збірник наукових праць. Львів, 2004. 5–8.

Лобур 2001: Лобур, Н. В. Ярмолюк, М. О. Изучаване на славянските езици в Националния университет “Иван Франко” – В: Българистика 2001. Доклади от международната работна среща София, 21-22 септември 2001. София, № 2, 2001, 62-68.

Лозинський 1976: Лозинський, І.М. Професор І. С. Свенціцький – болгарист (до 100-річчя від

дня народження) – В: Проблеми слов'янознавства. Львів. 1976, Вип. 13, 3 – 14.

Минкова 1958: Минкова, Л. Труд върху българската литература от украински учен – В: Език и литература. 1958, № 3, 227–229.

Мова 2004: Мова, література і музеєзнавство у науковій спадщині І. Свенціцького: Зб. наук. праць. Львів. Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004.

Моторний 1959: Моторни, В. Българистиката в Лвовския държавен университет «И. Франко» – В: Славяни. 1959, Кн. 9, 16–17.

Моторний 1967: Моторный, В. А. И. С. Свенцицкий – славист и белорусист – В: Тыпалогія і гісторыя славянскіх моў і ўзаема сувязі славянскіх літаратур: (Тэз. дакл. і паведамл.). Мінск, 1967, 104–106.

Онишкевич 1963: Онишкевич, М. Й. Кафедра слов'янської філології Львівського університету (1939–1962) – В: Питання слов'янського мовознавства. 1963, Кн. 9, 111–123.

Питання 1958: Питання слов'янського мовознавства / Редкол.: І. І. Ковалик, Є. В. Кротевич (відп. ред.), О. Н. Мороз. Львів, 1958, Кн. 5, 291.

Розова 2004: Розова, З. Светлой памяти Иллариона Семеновича – В: Мова, література і музеєзнавство у науковій спадщині І. Свенціцького: Зб. наук. праць. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 171–173.

Свенціцька 1998: Свенціцька, М. Іларіон Свенціцький: (Спогади доньки) – В: Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької, ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Львів. 1998. 324–329.

Свенціцький 1934: Свенціцький І. С. Болгарія й Україна – В: Діло. 1934. 18 листоп. Чис. 310; 19 листоп. Чис. 311.

Свенціцький 1955: Свенціцький І. С. Етапи формування болгарської, сербської та української літературної мови – В: Вопросы славянского языкознания. 1955, Кн. 4, 123–129.

Свенціцький 2008: Свенціцький, Іларіон. Біобібліографічний покажчик. Видання 2-ге, розширене, доповнене. Укладач: Л. Панів, Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка. 2008, 678.

Свенціцький 1996: Іларіон Семенович Свенціцький (До 120-річчя від дня народження). Бібліографія вчених університету. Укладач: Л. Панів. Львів: ЛДУ. 1996, 63.

Свенціцький 1956: Свенціцький, І. С. Короткий бібліографічний покажчик. Скл: О.Д.Кізлик, Р.Я. Луцик. Київ: Вид. АН УРСР. 1956, 15.

Свенціцький 1957: Свенціцький, І. С. Нариси з історії болгарської літератури. Львів, Вид-во Львів. Ун-ту, 1957, 150.

Свенціцький 1920: Свенціцький, І. С. Нариси з історії української мови. Львів: Вид-во З друкарні «Діла», 1920.

Свенціцький 1958: Свенціцький, І. С. Огляд історії слов'янських письменств на протязі 1826–1938 рр. – В: Слов'янське літературне єднання. Львів, 1958, 5–22.

Свенціцький 1914: Свенціцький, І. С. Основи відродження білоруського письменства – В: Записки НТШ. 1914. Т. CXVII–CXV, 291–301.

Свенціцький 1951: Свенціцький, І. С. Письменство сербо-хорватської Приадрії. Львів, 1951, 125. Машинопис.

Свенціцький 1957: Свенціцький, І. С. Формування болгарської літературної мови 863-1762 – В: Езиковедските изследвания в чест на академик Стефан Младенов. *Studia linguistica in honorem acad. Mladenov*. София, 1957, 209–213.

Трофимович 1983: Трофимович, К. К. Болгарская филология во Львовском университете (1939–1981) – В: Историко-филологически изследвания. Великотърновски ун-т «Кирил и Методий». Львовски държавен ун-т «Иван Франко». Велико Търново, 1983, 215–221.

Трофимович 1949 а: Трофимович, К. Гурток – центр самостійної роботи – В: За рад. науку. 1949. 15 січ.

Трофимович 1949 б: Трофимович, К. На честь Христо Ботєва – В: За рад. науку. 1949. 6 квіт.

Трофимович 1996: Трофимович, К. «Не шкодувати сил для народу...» – В: Іларіон Семенович Свенціцький: (До 120-річчя від дня народження): (Бібліогр.показч.) / Уклад. Л. М. Панів; Наук. ред. В. А. Моторний; Відп. за вип.: Г. М. Домбровська, М. М. Павлунь. Львів: ЛДУ, 1996, 9–11.

Трофимович 1984: Трофимович, К. От чистого сердца. Болгаристика на кафедре славянской филологии – В: За рад. Науку. 1984, 12 черв.

Трофимович 2004: Трофимович, Н. Іларіон Семенович Свенціцький – В: Мова, література і музеєзнавство у науковій спадщині І. Свенціцького: Зб. наук. праць. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004, 185–186.

Чорній 1974: Чорній, В. Болгаристика у Львівському університеті – В: Жовтень. 1974. № 9, 121–123.

Ярмолюк 1991: Ярмолюк, М. Българистика в Лвовския университет «Иван Франко» – В: Български език. 1991, Кн. 3, 265–267.

Święcicki 1915: Święcicki H. Praktyczna metoda Języka Rosyjskiego: Do nauki z pomocą lub bez pomocy nauczyciela. Gramatyka. Ćwiczenia. Wypisy. Podręczniki do nauki językow obcych; VI: Metoda Języka Rosyjskiego. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, 1915, 240.

Інформація про автора:

Ольга Сорока, головний асистент, лектор з української мови

Кафедра слов'янських мов

Софійський університет імені Святого Климента Охридського

бул. Цар Освободітел 15, Софія, 1504,

E-mail: solha@i.ua

МИКОЛА ДЕМЯНОВИЧ МАЛЯРЧУК

IN MEMORIAM

Олга Сорока

На 28.07.2012 година се навършват четиридесет години от трагичната смърт на известния българист и славист Микола Демянович Малярчук – дългогодишен преподавател по старобългарски и български език в Лвивския университет „Иван Франко“, преводач и един от най-големите популяризатори на украинската литература в България и българската – в Украйна.

Микола Демянович Малярчук е роден в с. Андровка, Бердянски район, Запорожка област. През 1940 година завършва висшето си образование в Одеския педагогически институт „К. Ушински“. През 1946 година по поканата на професор И. С. Свенцицки и започва да работи като преподавател по български език и литература и старобългарски език в Лвивския университет. Освен с преподавателска работа М. Малярчук се занимава и с научна, а интересите му са съсредоточени към творчеството на сегашния патрон на Лвивския университет – Иван Якович Франко и по-точно върху неговите трудове, посветени на българското народно творчество и първите преводи на български народни песни на украински език. През 1963 година М. Д. Малярчук успешно защитава дисертация на тема „Иван Франко и българската литература“ в Софийския университет „Свети Климент Охридски“. Публикува редица изследвания, сред които „Иван Франко и българското народно творчество“, „Българските пословици в научната дейност на Иван Франко“, „Иван Франко – преводач на български народни песни“. М. Малярчук е автор на над 40 публикации, посветени на българско-украинските и украинско-българските литературни връзки. Изследва творчеството на българските писатели Хр. Ботев, Ив. Вазов, Г. Караславов, К. Калчев и др. Също така Микола Малярчук е автор на учебното помагало по българска литература „История на българската литература век“ („Історія болгарської літератури ІХ-XX століття“) и преводач на редица на български романи като „Прості люди“ на Г. Караславов, „Родина ткачів“ на К. Калчев, „Останній штурм“ и „Птахи прилітають до нас“ на П. Славински, „Політична зима“ на Хр. Смирненски, „Дикий ліс“ на А. Василев, „Мовчазні герої“ на Д. Габе, „Перший удар“ на К. Кюлявков, „Ведрово: Хроніка одного села“ на А. Гуляшки, „Новела“, „Гроші“ на И. Волен, „Народний фронт“ на Г. Димитров.

ГОДИШНИНИ

ВАЛЕНТИНА ДРАГУЛЕВА НА 75 ГОДИНИ

Райна Камберова

Няма випусник на украинистичния профил, който да не е повлиян от забележителната личност на Валентина Драгулева – преподавател по украински език в Софийския университет „Свети Климент Охридски“. Всички ние сме нейни ученици и всички ние сме заразени от нейната нестихваща енергия, жизнеутвърждаващ оптимизъм и висок професионализъм.

Валентина Драгулева е родена на 30.09.1937 година в гр. Севастопол, Украйна. Баща ѝ изчезва безследно по време на Втората световна война, а майка ѝ умира през 1943 година. От ранна детска възраст останала кръгъл сирак, тя израства в детски дом заедно с по-малкия си брат. Понякога Валентина Драгулева разказва за преживяното в този период с тъга в гласа и сълзи на очи. Тя е преживяла глад, за които ние в нашето съвремие само четем, преминала е през трудности, които днес звучат като част от книга или филм, но най-впечатляващо е, че препятствията не са я сломили, не са я обезверили, а са я превърнали в целеустремен, жизнерадостен човек, който винаги ще те посрещне с усмивка.

През 1959 г. е приета да учи в Днепропетровския държавен университет, специалност „Украинска филология“. В Днепропетровск тя се запознава с бъдещия си съпруг Антон Драгулев и не след дълго заминава за България. В София В. Драгулева завършва специалност „Руска филология“ в Софийския университет. Научен ръководител на дипломната ѝ работа е проф. Симеон Русакиев, виден славист и изследовател на украинския език и култура в България.

След дипломирането В. Драгулева дълги години преподава руски език в различни български училища, но никога не губи връзката със своите украински корени. Затова през 1996 година, когато е открит профилът Украинистика, по покана на доц. Л. Терзийска

започва да преподава украински език. Въпреки че от дълги години не е работила с родния си език, Валентина Драгулева или пани Валя, както я наричаме всички нейни студенти, приема предизвикателството и до ден-днешен е един от най-големите радатели за развитието на българската украинистика. По време на учебния процес тя успява да разкрие украинската душевност и култура пред студентите чрез своя различен поглед на украинка, живееща в България, а също така и на украинка, обичаща родината си.

Освен с активен академичен живот В. Драгулева води и активна обществена дейност – тя е съосновател на Фондацията „Мати Украйна“, на два пъти е избирана за вицепрезидент на същата фондацията, участва на световните конгреси на украинската диаспора, поддържа контакти с дъщерята на Михаил Драгоманов – Наталия Драгоманова, участва в конференции, семинари.

Тази година през месец септември Валентина Драгулева навърши 75 години. Във тази връзка бихме искали да я поздравим и да ѝ пожелаем здраве и щастие, а на нас си пожелаваме да е винаги край нас. Благодарим Ви, пани Валя!

ВІТАЄМО УКРАЇНСЬКУ БОЛГАРИСТКУ ОЛЕНУ РОМАНІВНУ ЧМИР!

Ольга Сорока

Олена Романівна Чмир – znana українська болгаристка, автор понад 50 наукових праць, досліджень, навчально-методичних видань у галузі болгаристики, історії славистики, лексикології. Разом з І. А. Стояновим уклала перший в історії лексикографії «Болгарсько-український словник». Значну увагу приділяє питанням функціонування болгарської мови в Україні: опублікувала низку статей, підготувала навчальний посібник «Българска читанка» (1988).

О. Р. Чмир закінчила слов'янське відділення Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка за спеціальністю «Болгарська мова та література» (1979 р.), аспірантуру при відділі загального і слов'янського мовознавства Інституту мовознавства АН України. Після закінчення університету працювала в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні, з 1996 року працює на кафедрі слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У 2005 захистила дисертаційне дослідження на тему «Лексика права у старослов'янській та давньоруській мовах: семантична мотивованість, шляхи концептуалізації».

Основні напрями наукової роботи – порівняльна слов'янська лексикологія, перекладна лексикографія, історія славистики. Викладає ключові славистичні дисципліни: вступ до слов'янської філології, історію болгарської мови, історичну граматику болгарської мови, нормативну граматику, спецкурси з теорії і практики перекладу, розмовної мови тощо.

Багато українських болгаристів, виросло та реалізувалося у галузі славистики та болгаристики, захистило дисертації за підтримки та допомоги доцента О. Р. Чмир.

У квітні 2012 року Олена Романівна відсвяткувала ювілей!

Усі болгарські колеги україністи та славісти щиро вітають її зі святом!

ПЕТНАДЕСЕТ ГОДИНИ УКРАИНСКА ФИЛОЛОГИЯ В СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

Албена Стаменова, Павлина Мартинова-Иванова

Abstract: This article discusses the celebration of the 15th anniversary of Ukrainian Studies specializing in Slavic Philology at the University of Sofia Saint Kliment Ohridski. In May 2012, professors and students who attended the gathering presented the Bulgarian-Ukrainian and Ukrainian-Bulgarian cultural and scientific ties and shared translations of Ukrainian and Bulgarian literature.

Key words: Ukrainian studies, University of Sofia, 15th anniversary, Ukrainian-Bulgarian cultural and scientific ties.

През учебната 2011/2012 г. се навършиха 15 години от откриването на украинистичния профил в специалността „Славянска филология” в СУ „Св. Климент Охридски”, приел първите си студенти през учебната 1996/97 година. Преподавателите и студентите от профила организираха отбелязване на тази годишнина с три събития, които имаха за цел да представят дейността на младата българска украинистика в максимално широк контекст, както на украинско-българските и българско-украинските културни, научни и обществени връзки, така и в областта на художествената литература – на взаимния украинско-български превод, който има дълга и плодотворна история. Замисълът на украинистите беше да изтъкнат, че в двете ни страни от много десетилетия съществува традиция на взаимно опознаване и популяризиране, която представлява здрава и мотивираща основа за развитие на една университетска специалност.

На 04.04.2012 г. в Новата конферентна зала на СУ се състоя първото събитие от поредицата, което премина под формата на кръгла маса под надслов „Българско-украински и украинско-български културни връзки в миналото и днес”. Сред поканените гости се открояваха с присъствието си Н. Пр. Посланикът на Украйна в Република България г-н Микола Балтажи, Деканът на Факултета по славянски филологии проф. Панайот Карагъзов, ръководителят на Катедрата по славянско езикознание доц. Валентин Гешев, доц. Христо Манолакев, литературовед от БАН и дългогодишен лектор по български език в Киевския национален

университет „Тарас Шевченко”, доц. Елка Дроснева от Историческия факултет на СУ, Антонина Якимова, представител на украинската диаспора в България, Васил Жукиwski, журналист, издател на електронното списание „Българско-украински вести”.

Доц. Албена Стаменова, преподавател по украински език и ръководител на профил „Украинистика”, откри срещата с представяне на личностите, свързани с преподаването на различните украинистични дисциплини в профила – доц. Лидия Терзийска, дългогодишен преподавател по руска и украинска литература и доайен на украинистиката в Софийския университет, доц. Албена Стаменова, която води теоретичните украинистични дисциплини и практически занятия по украински език, гл. ас. д-р Райна Камберова, водеща практически занятия по украински език, която в момента се намира в Токио, Япония, гл. ас. Олга Сорока от Львовския национален университет „Иван Франко”, лектор по украински език, и хон. ас. Валентина Драгулева – преподавател по украински език. Представени бяха и докторантите-украинисти – Владимир Колев по украинска литература, Павлина Мартинова, Стефан Узунов и Анита Йорданова – по украински език. Специално представяне беше направено на проф. Иван Андрийович Стоянов, лектор по украински език в СУ „Св. Климент Охридски” през 1992 – 1998 г., един от основоположниците на украинската филология в София, сега ръководител на Катедрата по славянска филология в Киевския славистичен университет, както и на Елза Петривна Стоянова, негова съпруга и също преподавател по украински език в СУ в този период, понастоящем професор в Киевския славистичен университет. Представени бяха и лекторите по украински език досега – Валентина Червоножко от КНУ „Тарас Швченко”, Остап Сливински и Наталя Григораш от ЛНУ „Иван Франко”, Лилиана Прокопенко от Одеския национален педагогически университет „К. Д. Ушински”. Като хонорувани преподаватели в първите години на профила работят също Таня Димитрова и Антоанета Горинова.

Доц. Албена Стаменова изтъкна, че Софийският университет е единственото място в България, където се развива украинска филология, и едно от немногото в света. Началото на украинската филология в Софийския университет, както всяко начало, е трудно – без специално подготвени кадри (особено след отпътуването от София на И.А.Стоянов), без учебници и учебни пособия, които да са подходящи за носители на българския език. Преподавателите в профила с много лични усилия и всеотдайност се посвещават на дейността си и правят най-доброто възможно, за да осигурят високо качество на преподаването и добри резултати от учебния процес. Доц. Валентин Гешев, по силата на широките си и задълбочени филологически интереси, изучава украински език и води лекции по теоретичен курс на

украинския език. Постепенно, след защитата на докторската си дисертация, Албена Стаменова, първият докторант по украински език в Софийския университет, поема тази лекции. Към преподавателска работа е привлечена Райна Камберова, възпитаничка от първия випуск на специалността. През 2008 г. излиза първият в България учебник по украински език за българи в съавторство на Албена Стаменова и Райна Камберова („Украински език за българи. Част 1. София: Мико Дизайн ЕООД, 2008, 180 стр., второ издание 2012). Така е постигната висока ефективност и резултатност на преподаването, повтораемост и предсказуемост на знанията на студентите, които са поставени на сериозни методични основи. Това е първа част от един по-широко замислен труд, като авторите работят и върху следващи части. Усилията на преподавателите и развитието на управлението на факултета с течение на времето дават своите плодове и днес профилът украинска филология може да се похвали с украинистичен кабинет с богата библиотека и добре обзаведена аудитория, където се провеждат занятията по украинистичните дисциплини. Благодарение на проектна дейност по НИД украинистиката разполага с компютри и техника, подпомагащи учебния процес. Профилът поддържа сайта „Българска виртуална украинистика” (www.bgukrainistika.com), на който е поместено представяне на преподавателите, на дейността на профила, предоставени са учебни материали и електронен каталог на украинистичната библиотека. На сайта е поместен и отскоро издаваният електронен алманах „Българска украинистика” – научно издание, създадено да предоставя трибуна за изследвания в областта на украинистиката и славистиката в най-широк спектър – филология, история, етнография и др. В него има и раздел, отреден за продукцията на млади учени, в който се публикуват части от дипломни и магистърски работи, тези на изследванията и др. Научният колектив по проектите, състоящ се от преподаватели и докторанти, продължава дейността си по създаване на електронен украинско-български речник.

Сред постиженията на преподавателския колектив и студентската общност са и сбирките на клуб „Благодатната сряда”, в рамките на който студентите подготвят съобщения и презентации за важни исторически личности, събития, места, културни и др. реалии. В края на учебната 2010/11 г-жа Ирина Козик награди от името на Посолството на Украйна студентите, участвали в работата на клуба, а това е признание и стимул за младите украинисти.

В областта на международното сътрудничество е постигнато немалко по отношение на езиковата практика на студентите. В съответствие с договорите на Софийския университет с Киевския национален университет „Тарас Шевченко“ и Львовския национален университет „Иван Франко“ е осигурен редовен ежегоден студентски обмен, като български

студенти-украинисти пътуват на стаж до Киев и Лвов, а украински студенти от тези университети стажуват в София. Полагат се усилия за редовно осигуряване на украински лектори, университетски преподаватели-носители на езика, които да преподават на българските украинисти. Този процес е доста бавен и свързан с множество административни действия. Затова със задоволство и удовлетворение беше отбелязана работата вече трета година на лвовската лекторка Олга Сорока, която е прекрасен преподавател и колега.

В заключение доц. А. Стаменова обобщи, че профилът „Украинска филология” посреща своята 15-годишнина със значителни постижения и с ентузиазъм за не по-малко активно развитие в бъдеще.

Г-н Посланикът Микола Балтажи поздрави преподавателите и студентите от украинска филология и им подари от името на Посолството на Украйна ценни книги. Като човек, допринесъл решително за административното уреждане на въпроса с откриването на профила „Украинистика” преди 15 години, деканът на ФСФ проф. П. Карагъзов поднесе своите поздравления и сподели с аудиторията някои от трудностите, които се е наложило да се преодоляват тогава. Доайенът на украинистиката в България доц. Л. Терзийска разказа за формирането си като украинист и за първите стъпки на преподаването на украински език в Софийския университет – първоначално като факултативен курс, по-късно като втора специалност, докато се стигне до откриването на самостоятелен профил. Поздравления бяха отправени и от доц. Хр. Манолакев и Антонина Якимова, деен представител на украинската диаспора в България и ръководител на неделното училище по украински език.

След официалната част студенти от профила „Украинистика” представиха известни личности, допринесли за въвеждането на българистичната проблематика в научен оборот и разработването ѝ, за създаването и развитието на връзките между български учени и общественици и украински интелектуалци и за развитието на украинско-българските културни и научни връзки. Студентите от I и III курс украинска филология Анастасия Стоилова, Мария Димитрова, Мариета Лулина, Стойко Енев, Лилия Желева, представиха живота, научното творчество и връзките с България на Ю. Венелин, О. Бодянский, В. Григорович, М. Драгоманов, Леся Украинка, М. Парашук. Представени бяха и видните българи В. Априлов, Л. Каравелов от Зорница Сепетчиева и Габриела Джоглева, а от студентите-историци Стефан Иванов и Михаела Касърова беше представено научното дело на Иван Шишманов и Марин Дринов. От докторанта по украински език Стефан Узунов беше подготвено представяне на Харковската българистична школа. Доц. Елка Дроснева от Историческия факултет припомни, че празнуването на

годишнината на българската университетска украинистика се осъществява на рождената дата на Юрий Венелин – ученият, който открива България за научната общност. Тя говори за дългогодишните академични връзки между софийската и харковската историческа школа, за близките отношения между известни украински и български учени, отбеляза честваната през 2012 г. 150-годишнина от рождението на проф. Иван Шишманов – личност, дълбоко свързана с Украйна.

Кръглата маса „Българско-украински и украинско български културни връзки в миналото и днес” имаше за цел да представи в широки рамки личностите и научните школи в България и Украйна, допринесли за изграждането и укрепването на културните връзки между двете страни. В рамките на тази секция бяха подготвени доклади за Лвовската университетска българистика от Олга Сорока, за Българистичната школа в Одеса от докторантката Павлина Мартинова, за Киевската българистика от доц. Олена Чмир от Киевския национален университет „Тарас Шевченко”, за изследванията в Украйна върху българистична проблематика в областта на фолклора, етнографията и етнологията от Таня Матанова, докторантка в Института за фолклор на БАН. Тези съобщения, както и другите презентации, ще намерят място на интернет страницата на украинистичния профил.

На 11.05.2012 г. в СУ „Свети Климент Охридски” бе проведена кръгла маса „Вятър от Украйна“, посветена на превода от украински и български език. Събитието съвпадна с празника (по стар стил) на Св. св. Кирил и Методий, първите преводачи на първия за всички славяни писмен език – старобългарския език.

Участие в кръглата маса взеха преподавателите от профил „Украинистика“ доц. д-р Лидия Терзийска, доц. д-р Албена Стаменова, гл. ас. Олга Сорока и хон. ас. Валентина Драгулева, докторантите Павлина Мартинова и Стефан Узунов, студентите-украинисти от I и III курс, видният преводач на украинска и руска литература Мария Петкова, Доротея Монова и Райчо Ангелов – представители на издателство „Парадокс“, което активно популяризира превода на съвременната украинска проза в България през последните години, Антонина Якимова и др.

Срещата бе открита от ръководителя на профил „Украинистика“ доц. Албена Стаменова, която през последните години активно се занимава с превод на украинска литература. Първата част на кръглата маса бе посветена на превода от български език в Украйна. На тази тема – украинско-българските преводачески взаимоотношения през XX век – бе посветен и докладът на хон. ас. Владимир Колев, преподавател по украинска литература.

Темата бе продължена от доклада на студента от III курс Мартин Петрусенко,

посветен на украинските преводачи от български език – Павло Тичина, Дмитро Билоус, Дмитро Павличко и др.

След това известната преводачка Мария Петкова разказа за срещите и познанствата си с други български преводачи на украинска литература като Пенка Кънева, Петко Атанасов, Лиляна Минкова, Димитър Методиев, Иван Давидков и др. Тя също така сподели и личните си контакти с украински писатели като Павло Загребелни, Евгений Гуцало и др. и подчерта голямото значение на живата връзка между автора на произведението и преводача. Мария Петкова щедро сподели своите „мъки преводачески“, свързани с превода на романа „Роксолана“ на Павло Загребелни, който е замислила още докато романът не е бил завършен, и обърна особено внимание върху отговорността на преводача към текста на оригинала и неговото еквивалентно предаване на езика на превода. По този повод тя цитира посланието на известния български теоретик на превода Сидер Флорин към преводачите: да не разчитат само на интуицията си, а непрекъснато да се съмняват и да проверяват.

Мария Гюзелева, студентка от III курс, представи творчеството на писателите Марко Вовчок, Олга Кобилянска и Олес Гончар и българските преводи на техните произведения. Калия Анева, също студентка от III курс, разказа за украинските писатели Григор Тютюнник, Тарас Шевченко, Леся Украинка, Иван Франко и преводите на произведенията им на български език.

На срещата присъства и украинската художничка Галина Назаренко, която на живо демонстрира характерния петрикивски стил – декоративно-орнаментално изкуство, зародило се в края на XIX и началото на XX век в село Петриковка, Днепропетровска област, откъдето е и името на стила. Снимките от срещата с майсторката може да бъдат видени във фотогалерията на украинистичния сайт.

Антонина Якимова, ръководител на неделното училище по украински език, прочете приветствие от Съюза на писателите в Украйна по повод 15-та годишнина на профила „Украинистика“ и подари книги за библиотеката на профила.

Доцент Албена Стаменова прочете приветствие от Декана на Филологическия факултет на ЛНУ „Иван Франко“ проф. д-р. Ярослав Гарасим и всички колеги украинисти и слависти от Лвовския университет.

Доц. Албена Стаменова закри кръглата маса с общ преглед на преводите от украински на български език от последните години. Тя изтъкна, че те са естествено продължение на дългогодишната преводаческа традиция от украински език в България.

Забележителните преводи на украинска литература, с които всяка национална традиция би могла с право да се гордее, извършени от предходните поколения български преводачи, довеждат до българския читател произведенията на украинската литературна класика и много стойностни творби на украински автори. След известно прекъсване в последно време на българската публика се представя новата украинска литература и младите български преводачи се чувстват вдъхновени и задължени от високите творчески постижения на своите предшественици да продължат добрата традиция.

А. Стаменова представи последните преводи на украинска съвременна проза, които е направила заедно с гл. ас. Райна Камберова – „Пролетни игри в есенните градини“ на Юрий Винничук (2010) и „Дванайсетте обръча“ на Юрий Андрухович (2012). На вниманието на присъстващите беше представен също последният брой на списание „Българска етнография“, който е посветен на Украйна и помества статии на украински учени. Представено бе и второто издание на учебника „Украински език за българи – ч. I“.

Отбелязването на 15-годишнината на университетската украинистика в България приключи на 18.05.2012 г. в украинистичния кабинет в бл. 17 на „Студентския град“. Студентският и преподавателският състав се обединиха около решението кабинетът по украинистика да бъде наречен на името на проф. Михайло Драгоманов – изтъкнатия украински учен и интелектуалец, един от първите професори в новоосновения през 1888 г. Софийски университет, чийто житейски път завършва в България.

Вече е станало традиция всяка година студентите от профила да представят пиеси, свързани с украинска тематика, традиции и обичаи, например „Катерина“ на Тарас Шевченко, коледна постановка „Вертеп“. Тази година те играха приказката „Дядовата ръкавичка“ в модернизирания вариант. Организатор, режисьор, постановчик и основен автор на декора и костюмите беше лекторката по украински език Олга Сорока. Краткото хумористично представление, изнесено с много настроение, повдигна духа на присъстващите гости, сред които бяха и преподаватели и студенти от профил „Словакистика“. Снимките, както и клипчето от постановката може да бъдат намерени на сайта на специалността „Украинистика“.

Създаването на профил „Украинистика“ в рамките на специалността „Славянска филология“ в Софийския университет поставя на сериозни научни и методически основи преподаването на украински език и украинска литература. С отбелязването на неговата петнадесета годишнина преподавателите и студентите от профила потвърдиха своята подготвеност и добри постижения с решимост да продължат да допринасят за изучаването и

популяризирането на украинския език и култура в България.

Информация за авторите:

Албена Стаменова – доцент д-р, ръководител на профил „Украинистика“

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

Катедра по Славянско езикознание

бул. „Цар Освободител“ 15, София, 1504

E-mail: albena_stamenova@abv.bg

Павлина Мартинова-Иванова – докторант по украински език

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

Катедра по Славянско езикознание

бул. „Цар Освободител“ 15, София, 1504

E-mail: pmartinova@abv.bg